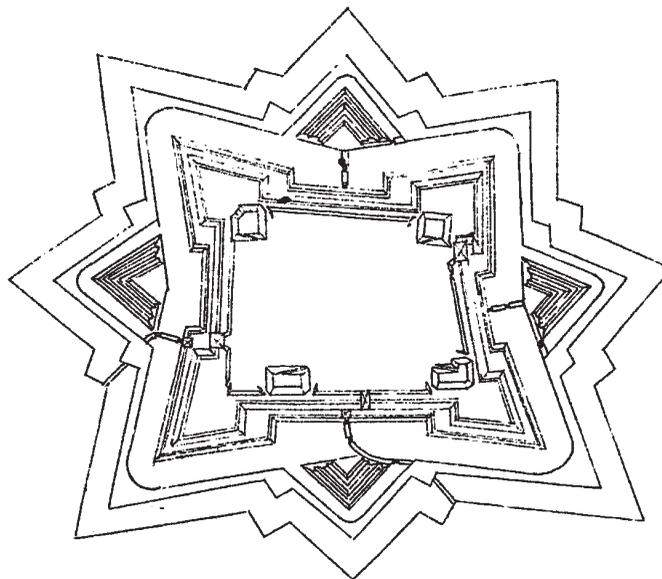

PODRAVINA

Časopis za multidisciplinarna istraživanja
Scientific Multidisciplinary Research Journal

Izlazi dva puta godišnje
A Semi-annual Issue

Broj 6	Volumen III.	Prosinac 2004.	Cijena 100 kuna	ISSN 1333-5286	UDK 908 (497.5-3 Podravina)
Vol. 6	Year III.	Dezember 2004.	Price 100.-	ISSN 1333-5286	UDK 908 (497.5-3 Podravina)

Uredničko vijeće

Editorial board

Dr. Zvonimir BARTOLIĆ (Čakovec), Dr. Miljenko BILEN (Zagreb), dr. Neven BUDAK (Zagreb), Tomislav ĐURIĆ (Varaždin), dr. Dragutin FELETAR (Koprivnica/Zagreb), Ernest FIŠER (Varaždin), dr. Ivan GOLUB (Zagreb), dr. sc. Andrej HOZJAN (Maribor), dr. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ (Zagreb), dr. Juraj KOLARIĆ (Zagreb), dr. Milan KRUHEK (Zagreb), Željko KRUŠELJ (Koprivnica/Zagreb), mr. Julio KURUC (Koprivnica), dr. Mijo LONČARIĆ (Zagreb), dr. Lučka LORBER (Maribor), mr. Goran MARKULIN (Koprivnica), dr. Antun MIJATOVIĆ (Zagreb), dr. Géza PÁLFFY (Budimpešta), Hrvoje PETRIĆ (Koprivnica/Zagreb), dr. Ljudevit PLAČKO (Križevci), Marijan ŠPOLJAR (Koprivnica), dr. Eckhard THOMALE (Karlsruhe), dr. Željko TOMIČIĆ (Zagreb), dr. Jaroslav VENCELEK (Ostrava), dr. Laszlo VANDOR (Zalaegerszeg), mr. Dinko VRGOČ (Koprivnica), mr. Đuro ZALAR (Koprivnica)

Uredništvo

Editorial Staff

Dr. Dragutin FELETAR, dr. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ,
Željko KRUŠELJ, dr. Lučka LORBER, Hrvoje PETRIĆ

Odgovorni urednik

Editor-in-chief

Dr. Dragutin FELETAR

Urednik

Editor

Hrvoje PETRIĆ, e-mail: h.petric@inet.hr

Prijelom

Layout

Hrvoje HERCEG, Meridijani

Lektura

Language editing

Lidija MENGES

Prijevodni

Translations

Sunčica HARAMIJA (njemački/german), Sado TERZIĆ (engleski/english)

Tajnik uredništva

Staff secretary

Petar FELETAR

Nakladnik

Publisher

MERIDIJANI, 10430 Samobor, Obrtnička 17
tel. 01/33-62-367, faks: 01/36-30-321
e-mail: meridijani@meridijani.com
www.meridijani.com

Za nakladnika

Journal director

Petra SOMEK

Dodatna adresa uredništva

Additional mailing address

Dr. Dragutin FELETAR, 48000 Koprivnica, Trg mladosti 8
tel. 048/626-780, 098/249-804

Sunakladnici (sponzori)

Co-publishers

GRAD KOPRIVNICA
KOPRIVNIČKO-KRIŽEVAČKA ŽUPANIJA
»PODRAVSKA BANKA« KOPRIVNICA
»INA - NAFTAPLIN« ĐURĐEVAC - MOLVE
BELUPO - INDUSTRIJA LJEKOVA KOPRIVNICA

Priprema

Prepress

MERIDIJANI, Samobor

Na naslovnici

Front cover

Gradić kod Torčeca (rekonstrukcija Miljenko Gergl)

Tisak

Print by

BOGADI OFFSET, Koprivnica, 500 primjeraka

K A Z A L O

1. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ:
 RADIĆEVI PODRAVSKI POMAGAČI NA
 PUTU TRAŽENJA POMOĆI U EUROPI 1923. GODINE
*SUPPORTERS FROM PODRAVINA HELP STJEPAN RADIĆ IN 1923
 TO FLEE THE COUNTRY AND SEEK HELP IN EUROPE* ..... str. 5
  2. Marc Stefan PETERS:
 VARAŽDINSKA VOJNA KRAJINA - POSEBAN RAZVOJ
 JEDNE MIKROREGIJE U PODRAVINI
*WARASDINER GRENZE - EXTRA ENTWICKLUNG
 EINE MIKROREGION IN DRAUTALLGEBIET (PODRAVINA)* ..... str. 16
  3. Ljiljana DOBROVŠAK:
 ŽIDOV I NJIHOV UTJECAJ NA TRANSFORMACIJU NASELJA
 PODRAVSKOG VIŠEGRANIČJA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA
*JEWS AND THEIR INFLUENCE ON TRANSFORMATION OF SETTLEMENTS
 IN PODRAVINA REGION OF MULTIPLE BORDERS
 IN LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY* ..... str. 22
  4. Lovorka ČORALIĆ:
 TRAGOM JEDNOG KOPRIVNIČANCA U MLECIMA (XV. st.)
*FOLLOWING THE STEPS OF A KOPRIVNICA TOWNSMAN
 IN 15TH CENTURY VENICE* ..... str. 44
  5. Metka FUJS:
 PREKMURJE - PODOBA PROSTORA
PREKMURJE - PICTURE OF REGION ..... str. 49
  6. Hrvoje PETRIĆ:
 ENVIRONMENTAL MICRO-HISTORY OF A MULTIPLE BORDERLAND:
 PODRAVINA'S TORČEC IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY
*ODNOS ČOVJEKA I OKOLIŠA NA VIŠEGRANIČJU: TORČANSKA
 PODRAVINA TIJEKOM DRUGE POLOVICE 18. STOLJEĆA* ..... str. 63
  7. Tajana SEKELJ IVANČAN i Tatjana TKALČEC:
 ARHEOLOŠKO NALAZIŠTE TORČEC - GRADIĆ
TORČEC-GRADIĆ ARCHEOLOGICAL SITE ..... str. 71
  8. Renata ŠOŠTARIĆ:
 ARHEOBOTANIČKA ANALIZA UZORAKA S LOKALITETA TORČEC - GRADIĆ
*ARCHEOBOTANICAL ANALYSIS OF FINDINGS
 FROM TORČEC-GRADIĆ ARCHEOLOGICAL SITE* ..... str. 107
  9. Snježana KUŽIR i Tajana TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ:
 ŽIVOTINJSKI NALAZI S ARHEOLOŠKOG LOKALITETA TORČEC - GRADIĆ
ANIMALS FINDS FROM TORČEC - GRADIĆ ARCHAEOLOGICAL SITE . str. 116
  10. Snježana KUŽIR i Tajana TRBOJEVIĆ VUKIČEVIĆ:
 ANALIZE LESA IN OGLJA S SREDNJEVEŠKE NASELBINE
 TORČEC - GRADIĆ PRI KOPRIVNICI
*HOLZ- UND HOLZKOHLEANALYZEN IN MITTELALTERLICHE SIEDLUNG
 TORČEC - GRADIĆ IN DIE NÄHE VON KOPRIVNICA* ..... str. 122
- PRIKAZI NOVIH KNJIGA I ČASOPISA / *REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES* . . . str. 128
 UPUTE SURADNICIMA / *A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS* ..... str. 151

U ŠESTOM BROJU ČASOPISA PODRAVINA SURAĐUJU:

Autori članaka

1. Prof. dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
2. Mr. sc. Marc-Stefan PETERS, Sveučilište u Beču
3. Mr. sc. Ljiljana DOBROVŠAK, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb
4. Dr. sc. Lovorka ČORALIĆ, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
5. Metka FUJS, Pokrajinski muzej Murska Sobota
6. Hrvoje PETRIĆ, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
7. Dr. sc. Tajana SEKELJ-IVANČAN, Institut za arheologiju, Zagreb
8. Mr. sc. Tatjana Tkalčec, Institut za arheologiju, Zagreb
9. Renata ŠOŠTARIĆ, Biološki odsjek PMF, Zagreb
10. Dr. sc. Meta CULIBERG, Biološki inštitut Jovana Hadžija ZRC, SAZU, Ljubljana
11. Ivan PEKLIĆ, Gimnazija, Križevci
12. Danijel PATAFTA, Pomorski povijesni muzej, Rijeka
13. Kristijan SKOČIBUŠIĆ, Osnovna škola, Vidovec

Stručni recenzenti

14. Dr. sc. Zdravko DIZDAR, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
15. Dr. sc. Suzana LEČEK, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
16. Mr. sc. Željko HOLJEVAC, Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar", Zagreb
17. Hrvoje PETRIĆ, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
18. Dr. med. Krešimir ŠVARC, Opća bolnica, Koprivnica
19. Gordan RAVANČIĆ, Hrvatski institut za povijest, Zagreb
20. Mr. sc. Hrvoje GRAČANIN, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
21. Mr. sc. Franc KUZMIČ, Pokrajinski muzej, Murska Sobota
22. Janez BALAŽIĆ, Pokrajinski muzej, Murska Sobota
23. Prof. dr. sc. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Zagreb
24. Prof. dr. sc. Dragutin FELETAR, Geografski odsjek, PMF, Zagreb
25. Dr. sc. Željko TOMIČIĆ, Arheološki institut, Zagreb
26. Mr. sc. Goran JAKOVLJEVIĆ, Gradski muzej, Bjelovar
27. Boris MAŠIĆ, Muzej grada, Zagreb
28. Doc. dr. sc. Božena MITIĆ, Botanički zavod, Biološki odsjek, PMF, Zagreb
29. Dr. sc. Tajana SEKELJ-IVANČAN, Institut za arheologiju, Zagreb
30. Prof. dr. sc. Krešimir BABIĆ, Veterinarski institut, Zagreb
31. Dr. vet. med. Dejan KONJEVIĆ, Veterinarski institut, Zagreb
32. Dr. sc. Branko VREŠ, Biološki inštitut Jovana Hadžija ZRC, SAZU, Ljubljana
33. Akademik prof. dr. sc. Alojz ŠERCELJ, SAZU, Ljubljana

Službeni prevoditelji

34. Sado TERZIĆ, Koprivnica, za engleski

PODRAVINA se referira u sekundarnim časopisima

1. ABSTRACTS JOURNAL, All-russian institute of scientific and tehcnical information, Moscow
2. HISTORICAL ABSTRACTS, ABC CLIO Library, Santa Barbara, California, USA
3. ELSEVIR, Bibliographic databases, Amsterdam-Norwich

RADIĆEVI PODRAVSKI POMAGAČI NA PUTU TRAŽENJA POMOĆI U EUROPI 1923. GODINE

SUPPORTERS FROM PODRAVINA HELP STJEPAN RADIĆ IN 1923 TO FLEE THE COUNTRY AND SEEK HELP IN EUROPE

Prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević

Sveučilišna profesorica u mirovini

Draškovićeva 23, Zagreb

Primljeno: 8. 8. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Pregledni rad

Reviews

SAŽETAK

Stalno zatvaranje i onemogućavanje rada u narodu pokazalo je Stjepanu Radiću da dotadašnja sredstva koja je koristio za promjenu stanja u Hrvatskoj nisu dovoljna te da treba potražiti pomoć u inozemstvu. Međutim, zbog praćenja svakog njegovog koraka Stjepan Radić je morao otići ilegalno, bijegom. Smatrajući Podravce svojim najpouzdanijim ljudima, obratio se župniku Franu Škrinjaru u Đelekovcu moleći ga da mu organizira prijelaz, što je on učinio preko Ivana Večenaja, Pavla Dombaja i drugih. U ovom se radu opisuje kako je vlast postupila prema njegovim pomagačima.

Ključne riječi: Stjepan Radić, Ivan Večenaj, Radićev bijeg u Mađarsku 1923.

Key words: Stjepan Radić, Ivan Večenaj, Radić's fleeing to Hungary in 1923.

Vodeći političar Hrvatske u prvoj četvrtini 20. stoljeća Stjepan Radić je od ujedinjenja krajem 1918. pa do 1923. godine gotovo stalno bio u zatvoru. Njegov pokušaj da se u Beograd ne ide kao "guske u maglu", nego da se točno dogovori kako će izgledati nova država i koja će prava zadržati Hrvatska u toj državi učinio ga je neprijateljem broj jedan nove države. Njegovo uporno ukazivanje da Hrvatska ne želi kralja te da želi biti republika, ujedinjena s ostalim krajevima u ravnopravnu zajednicu naroda, te pretvaranje stranke iz pučke u Hrvatsku seljačku republikansku stranku (HRSS) krajem 1920. učvrstili su vladu u uvjerenju da bi se zemlja smirila da nema Radića. To je uvjerenje stečeno ne samo onime što je Radić govorio na pouzdaničkim sastancima i rijetkim skupštinama, nego i time što je tijekom 1921. stalno prognozirao da se centralistički uređena monarhija neće održati te je odgovarao regrute da služe vojsku, a 1921. je i one koji su pozvani na vojnu vježbu odvratio od toga da se odazovu.

Radićev pokušaj da pismenim putem delegate na konferenciji u Ženevi upozori na to što se događa u sklopu jugoslavenske države s hrvatskim narodom nije uspio. Granica je postala tako čvrsto kontrolirana da se gotovo nije moglo prijeći, a od željezničkih prijelaza prema srednjoj Europi ostao je samo onaj u Mariboru prema Austriji, u Koprivnici (Gyekenseyu) prema Mađarskoj i preko Subotice prema Čehoslovačkoj, ali su pregledi vlakova bili strogi, a broj putničkih vlakova tako reduciran da se gotovo uopće ne može govoriti o normalnom protoku

putnika prema srednjoj Europi. Ostale pruge, kao pruga preko Barcza, preko Miholjca i Vilanya, bile su zatvorene.

Zbog Zakona o podjeli zemlje na 33 oblasti iz sredine 1922. kako je bilo zacrtano i vidovdanskim ustavom iz 1921. godine Stjepan Radić bio je očajan smatrajući da će narod izgubiti svaku mogućnost narodnosnog djelovanja na kulturnom, političkom i gospodarskom planu. Budući da su se izjalovili svi njegovi pokušaji da dobije pomoć europskog svijeta stvorenog u Versaillesu, odlučio je 1923. osobno potražiti pomoć Europe. Bio je silno ogorčen učvršćenjem radikalne vlasti upravo poslije izbora u ožujku, a posebno je bio ljut zbog sukoba žandara u Šagudovcu kod Gornje Stubice sa seljacima zbog odazivanja na vojnu vježbu. Tom je prilikom ubijen jedan seljak, a jedan je ranjen pa je to vjerojatno Stjepana Radića opet podsjetilo na krvava zbivanja u Kunovcu 1903. godine. Za ta djela nitko nije pozvan na odgovornost pa je Radić na zagrebačkoj skupštini 14. srpnja 1923. napao i kralja i beogradsku vladu, a kraljicu Mariju usporedio je zbog njezina načina života s madame Pompadour.¹

No trebalo je nekako prijeći granicu, a na sva tri mjesta gdje je granica nove države prelazila Dravu (Međimurje i Prekomurje, Prekodravlje i Baranja) kontrole su bile takve da je to bilo gotovo nemoguće izvesti. Budući da mu je putnica bila oduzeta, nije mogao otputovati u inozemstvo legalno, iako je bio narodni poslanik izabran na izborima u studenome 1920. godine. Znao je da neće moći prijeći granicu ni kod Đelekovca jer su poslijeratne prilike u tom mjestu i buntovnost Mihovila Pavleka Miškine već svratile pažnju policije na mogućnost prijelaza preko Drave na tom mjestu. Trebalo je naći novo i drukčije rješenje, a to je mogao samo uz pomoć naroda.

I zato se obratio Franu Škrinjaru,² đelekovečkom župniku i članu njegove stranke, zamolivši ga za pomoć. I doista u noći 1923. godine Stjepan Radić je prešao u Mađarsku.

Međutim, neki Mijo Šprem iz Koprivnice koji je pobjegao u Mađarsku 1922., napustivši službu vojske u Kruševcu s još nekoliko vojnika, živio je u žakanjskim vinogradima u iznajmljenoj kućici u koju je doveo i ženu. Stalno je težio vratiti se kući te je u srpnju 1923. vratio svoju ženu u jugoslavensku državu i pritom ispraćaju je 26. srpnja 1923. naišao kod Gotalova na grupu ljudi te prepoznao Stjepana Radića, ali i Ivana Večenaja iz Gotalova, Lukača iz Berzence i Franju Levanića iz Ivanca koji su pomagali Radiću nositi prtljagu. Na njegov upit kamo idu rekoše mu da ispraćaju Stjepana Radića u jedno kupališno mjesto na Blatnom jezeru. Želeći iskoristiti to što je vidio, prijavio se pograničnoj žandarmeriji te je Imbriovečka žandarmerija, odnosno komandir stanice Stjepan Seljan izvijestio povjerljivim izvještajem 386 od 27. srpnja 1923. Čakovečki žandarmerijski vod, a ovaj je dopisom Pov 682 od 31. srpnja 1923. prosljedio informaciju dalje željezničkoj i pograničnoj policiji u Koprivnici gdje je djelovao i pogranični komesar.

¹ Stjepan Radić se s pravom bojao novog zatvora i suđenja. Dvor mu nije zaboravio te riječi pa "je uvreda kraljice" postala predmetom optužbe dvije godine kasnije kada se Radić vratio u zemlju. O tom govoru je čak i britanski veleposjednik izvijestio londonsku vladu. (Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni - zatvori - suđenja - ubojstvo 1889. - 1928.*, Zagreb 2003., 217)

² Fran Škrinjar je od samog početka član Radićeve stranke. Bio je 1905. kapelan u Ivancu i izabran je za člana Privremenog glavnog odbora Hrvatske pučke seljačke stranke. U Ivancu je i dr. Vladko Maček bio sudac te su bili prijatelji. Godine 1906. Škrinjar je premješten u Cirkvenu i kasnije u Đelekovec, gdje je radio dugo godina, baveći se vrlo intenzivno politikom kao član Radićeve stranke. Iako nije bio izabran u Sabor do Prvoga svjetskog rata usprkos kandidiranju, bio je istaknuti član stranke. Po Radićevu nalogu uputio se 1923. u Dalmaciju te su vrlo zanimljiva njegova opažanja o tom putu (*Hrvatski narod*, 1923., br. 17-20). Bio je biran za zastupnika 1920. i 1923. godine, a 1925. napušta Radića te se sve više približava ustaškim organizacijama te 1942. sudjeluje u radu Pavelićeva Hrvatskog sabora.

Komesar Dušan Sl. Simić počeo je 4. kolovoza 1923. saslušavati Miju Šprema. Ovaj je ponovio sve ono što je ranije već rekao u Imbriovcu te izjavio da je vidio i kako Pavao Račan, koji je prije dvije godine u Đelekovcu ubio dva žandara, prelazi granicu kod Legrada te da Franjo Levanić iz Ivanca prelazi granicu kod Gotalova, a i neki drugi koristeći se dvovlasničkim iskaznicama s obzirom na to da je imao posjed s one strane Drave. Želeći dobiti dozvolu za povrat u zemlju i proštenje od kazne zbog dezertiranja iz vojske, Šprem se ponudio da će motriti što se događa na granici i da će obavještavati o prijelazima.³ Drugi dan je dao i naknadnu izjavu dopunivši da je Večenaj otišao sa Stjepanom Radićem u kupke na Blatnom jezeru i da se nakon četiri dana vratio u zemlju. Šprem navodi: "...ona lako prelazi granicu jer ima na mađarskoj teritoriji svoj vinograd i dvovlasničku iskaznicu te nosi vijesti Lukaču u Breznicu te je ...važio kao jedan od najvećih i najboljih Lukačevih i Radićevih povjerenika".⁴ Šprem je naveo i da se svakog drugog dana Levanić iz Breznice sastaje kod gotalovačkoga groblja s nekim iz ove strane koji mu daje informacije.

O toj je spoznaji Simić spisom Pov 914 od 5. kolovoza podnio opširan izvještaj komandantu 2. bataljuna 42. pješadijskog puka u Koprivnici pa je u stanje najveće pripravnosti bila stavljena i žandarmerija i vojska.

Naime, u međuvremenu je štab I. bataljona IV. žandarmerijske brigade iz Zagreba obavijestio 2. kolovoza 1923. Simića br. Pov 524 da je doznao "...u ovdašnjoj varoši Zagrebu, da je Stjepan Radić otišao iz Zagreba još 22. prošlog mjeseca neznano kuda, a gdje se sada nalazi nitko ne može tačno utvrditi". U tom je dopisu dana i obavijest da je bataljon u Zagrebu, u vrijeme kada je već taj dopis bio gotov, dobio izvještaj čakovačkog žandarmerijskog voda pov 682 od 31. srpnja 1923. da je Stjepan Radić prenoćio u noći sa 19. na 20. srpnja 1923. kod župnika Franje Škrinjara u Gjelekovcu te da je 20. rano ujutro prešao preko Drave u Mađarsku, što očito nije bila baš posve točna informacija jer je Radić to učinio tek 30. srpnja te se očito nekoliko dana zadržavao u Podravini.

Simić je saslušao Večenaja iz Gotalova, Andru Plavca iz Torčeca, Pavla Dombaja iz Drnja, Miju Šestaka i Miju Antolić iz Gotalova te je potom cijeli taj materijal prosljedio u Bjelovar dopisom Pov 859 od 10. kolovoza 1923. sa osam priloga zapisnika, ali je isti materijal uputio pod br. 941 od 13. kolovoza 1923. kotarskoj oblasti u Koprivnici.⁵

Ispitivanja su se nastavila u Bjelovaru u kancelariji 42. pješadijskog puka. Ivan Večenaj iz Gotalova⁶ ispitan je 7. kolovoza 1923. godine i ponovno 11. kolovoza. U ovom drugom saslušanju iznio je vrlo detaljno kako je Stjepan Radić otišao u emigraciju u srpnju 1923., a vrijedno je pročitati što je izjavio i kako je to izjavio jer odlično odražava strah, nesigurnost i neslobode tog područja uz granicu gdje je bilo opasno živjeti pa su se dvovlasnici bojali i mađarskih vlasti i jugoslavenske vojske. Na ispitivanju u kancelariji štaba 42. pješadijskog puka u Bjelovaru 11. kolovoza Večenaj je izjavio o prebacivanju Radića i o svojim vezama s mađarskim obavještajnim

³ Hrvatski državni arhiv, Zbirka sudovi, ZB-S-9/37. Svi dokumenti korišteni u ovom radu uzeti su iz ovog sudskog predmeta koji nosi oznaku Kotarskog suda u Koprivnici .... U zapisniku ovog saslušanja stoji da Mijo Šprem ima 24 godine i da na ruci ima utetovirane inicijale M. Š. 1899. g., dakle godinu rođenja.

⁴ Isto. Pisano rukom.

⁵ HDA, ZB-S/37 - ovdje su i originali i prijepisi pa je očito Bjelovar prepustio cijeli ovaj predmet Kotarskoj oblasti u Koprivnici.

⁶ Simić piše ćirilicom i navodi da je Večenaj iz Tatarova. Očito mu je riječ Tatari bila poznatija nego prezime virovskih trgovaca Totara koji su Dunavom i Dravom dopremali robu do dravske luke koja je prozvana Totarevo, opskrbljujući industrijskim artiklima cijeli virovski kraj. U stvari je Večenaj bio iz Gotalova. U zapisniku je navedeno da je Ivan Večenaj, 22 godine, neoženjen i pismen.

oficirom Ferdom Lukačem u Berzencima sljedeće:⁷ “Kada je k meni došao Plavec u Gotalovo u subotu 21. ov. mes., i kad sam se vratio iz mog vinograda, koji je u Madžarskoj i iz njega dovezao vina na kolima, pričao mi je, da je kod popa Škrinjara u Djelekovcu Radić, Krnjević,⁸ Begić⁹ i Prpić¹⁰ i da im preti opasnost i da sigurno misle da prebegnu u Madžarsku. Rekao mi je da s njime idem u Djelekovac, da me oni zovu. Ja sam sa njime pošao i on mi je još pričao da će Radića predati sudu i da se Radiću radi o njegovoj glavi, i da ga treba spasavati.¹¹

Kada sam došao kod Škrinjara u Djelekovac našao sam Škrinjara, Begića, Krnjevića i Prpića u sobi, a u drugoj sobi bili su neki seljaci. Radića nije bilo, on je spavao. Škrinjar je govorio da je poslao jednog čoveka u Madžarsku i da tamo kod jednog mlina blizu žakanjskog vinograda čeka Lukač. Onda su govorili da trebaju prelaziti preko jednog starog rukava Drave i gaziti vodu i na to su odlučili da to ne bi bilo dobro i da je bolje preći granicu kod Gotalova. Ja sam im rekao da se po noći nesme prelaziti Drava i da bi nas mogla zateći patrola na granici. Oni su me nagovarali, kako je begstvo Radića u Madžarsku od potrebe za hrvatsku stvar i da ja kao Hrvat svome vodji moram pomoći. Najviše kod toga je govorio Begić.

Kad sam ja tako nagovoren pristao da ih prevedem preko granice, onda su se svi sa tim složili /pa/ i sam Radić, koji je u to vreme ustao i došao u sobu. Kad smo se već svi spremili za put došao je u sobu jedan mlad i visok gospodin, kojeg su odmah svi počeli pitati što ima novog u Zagrebu i po čemu sam mogao razabrati, da je skoro došao iz Zagreba. Taj gospodin doneo je novine. On im je kazao da u Zagrebu niko nema pojma da Radića nema u Zagrebu.

Zatim su svi večerali i posle večere pošli su u selo, jer su izvan sela čekala jedna kola koja je naručio pop Škrinjar. Krenuli smo kolima do željezničke pruge i sišli sa kola i dalje išli prema Dravi oko sela Botova. Kad smo došli na Dravu, fićukanjem tražili smo brodare, ali ih nismo mogli dozvati, jer oni su spavali, kako sam posle čuo.¹² Zato je Plavec otišao Dombaju¹³ u Drnje, da kolima dodje po Radića i da ga odveze svojoj kući, da ne bi do jutra čekao na Dravi. Tako je i učinjeno i svi smo se odvezli kod Dombaja. Radić i drugovi otišli su spavati, a ja sam otišao peške kući, samo što sam bio na pola sata u kući Dombajevoj i popio malo rakije.

Sutradan posle podne došao je kod moje kuće u Gotalovo opet Plavec i rekao mi je, da Radića ne može se ostaviti i da ga treba večeras prevesti u Madžarsku. Oko 6 sati ja sam otišao u Drnje kod Dombaja i tamo sam našao Radića, Begića i Krnjevića, a Prpića više nije bilo. Pred sumrak pošli smo svi sa Dombajom na kolima iz Drnja na Dravu. Dovezli smo se do blizu Drave i tu smo sišli sa kola i produžili dalje put peške, a Dombaj se je vratio sa kolima kući.

⁷ HDA, S-5-9/37. Pisano pisaćim strojem, uglavnom ekavicom, lošim jezikom. Saslušanje je obavio adjutant kapetan I. klase adjutant nepoznatog imena, a kao prisutni je potpisan narednik Tomo Borak. Zapisnik je protokoliran u Bjelovaru kod 42. pješadijskog puka pod brojem Pov. 696 od 12. kolovoza 1923. godine.

⁸ Juraj Krnjević, (Ivanić Grad, 19. veljače 1895. - London, 9. siječnja 1988.). Jedan od najvjernijih suradnika Stjepana Radića, i od 1928. glavni tajnik Hrvatske seljačke stranke. U emigraciji boravi po odluci stranačkog vodstva od 1929. do 1939., da bi se nakon obavljanja istaknutih funkcija u Banovini Hrvatskoj povukao kao glavni predstavnik HSS-a u jugoslavenskoj vladi u inozemstvo. Oštro se sukobio u izbjegličkoj vladi sa srpskim političarima te i nakon svršetka rada ostaje u emigraciji, a 1964. nakon Mačekove smrti izabran je i za predsjednika HSS-a.

⁹ Begić, iz vodstva HSS-a.

¹⁰ Prpić, iz vodstva HSS-a.

¹¹ Stjepan Radić je 1923. bio u najlošijim odnosima s vlastima. Kraljevina SHS trebala se podijeliti na 33 oblasti, pri čemu bi nestalo ime. Nakon gotovo dvogodišnjeg zatvora Radić je bio kratko na slobodi, no opet je na izborima koji su pokazali da je opozicija u Hrvatskoj, oslonjena na seljaštvo, toliko jaka da vlasti moraju o njoj voditi računa. Budući da ni 1923. Stjepan Radić nije htio odustati od republike, jer je to volja naroda u Hrvatskoj, te njegovi zastupnici i sada nisu zatražili verifikaciju svojih mandata u Narodnoj skupštini u Beogradu, Stjepan Radić je kralju Aleksandru Karađorđeviću postao neprijatelj broj jedan.

¹² Most preko Drave služio je samo za željeznički promet. Civilni promet obavljao se skelom.

¹³ Pavle Dombaj, vidi bilješku 28.

Brodare smo našli kod Drave, Antolića i Šestaka, i sa njima smo se prevezli na čamcu. Prošli smo preko pašnjaka kod Gotalova i došli u moj vrt i preko puta u dvor Bilera i njegov vrt i odatle preko jednog malog polja došli na granicu koju smo prešli.

Na jednom putu u Mađarskoj nedaleko granice čekao je Pavel Kertez i Edo Premec.¹⁴ Obadva su se predstavili Radiću da su begunci još od 1918. i pošli smo odmah dalje, i nismo išli ni 10 minuta prema Djekenješu, susreli smo Lukača, koji je čekao na nas sa Franjom Varga iz Djelekovca. Kad smo se sastali sa Lukačem on se je predstavio Radiću i odmah je pošao da ide sa Premcom napred, a svi mi ostali išli smo za njime. Zatim je Lukač sve nas odveo u Kertizov vinograd. Tu u kleti u vinogradu Radić je pitao Lukača kako će dalje i kako će doći do pasoša, našto im je Lukač kazao da će im pribaviti pasoše u Mađarskoj. Lukač ih je samo pitao kuda misle putovati, našto mu je Radić kazao da će putovati u Beč, Berlin i London.

Ja sam bio umoran i otišao sam van iz kleti u štalu spavati, a i oni su se počeli spremati za spavanje. U jutro oko 7 sati ja sam se ustao i isto tako su i oni svi ustali.

Zatim su otišli na žakanjsku stanicu i pošli su vlakom u Berzencze, jer su kazali da će ceo dan spavati. Ja sam otišao svojoj kući.

Radić je imao neko staro odelo i poderane cipele i on me je molio, da poručim ili da ako nebi imao po kome, da odem sam u Zagreb i da mu donesem odelo i cipele. Isto tako da kažem ženi¹⁵ da je sretno stigao u Mađarsku i da je zdrav. Isto tako je rekao i Krnjević, da odem kod njegove gospodje,¹⁶ da i njoj kažem da je zdrav.

Ja sam u ponedjeljak u jutro došao kući i ostao sam kod kuće, jer mi je Radić rekao da ima vremena, jer će oni biti duže vremena u kupatilu Balaton-Feldvar i da će se odatle javiti, kad dobiju pasoše i budu mogli dalje putovati.

Ja nisam imao po kome poručiti u Zagreb po odelo, no sam 27. jula pre podne seo na vlak u Drnju za Zagreb i otišao sam tamo. U Zagrebu otišao sam u knjižaru Radića gdje sam našao suprugu Radića i njoj sam kazao da sam iz Gotalova i da me je Radić poslao po odelo i cipele. Ja sam sa njom otišao u njezin stan u Prpićevoj palači,¹⁷ gdje je ona spakovala u jedan paket odelo i cipele i metnula još neke beogradske i zagrebačke novine i kod toga mi kazala, da se iz novina znade što o njemu govore. Nije drugo kazala, samo da mu kažem da je kod kuće sve zdravo i naročito kćerka, za koju je Radić pitao. Onda mi je još kazala da mu kažem, da kad otidje dalje neka joj se javi. Pozvala me je na ručak i u pola 3 sata posle podne izašao sam iz kuće, na vrata kuda ulazi Prpić, i kroz druge ulice na kolodvor i seo na vlak i otišao za Drnje.

Ja taj paket sa odelom nisam ostavio kod Dombaja, nego sam odneo sa sobom svojoj kući. Kad sam prolazio pored kuće Dombajeve, ja sam se sastao sa njime i kod njega u kući bio, i tu sam kazao da sam bio u Zagrebu i išao po odelo i cipele. Onda sam otišao svojoj kući iste večeri sa paketom i kad sam stigao u Gotalovo, odmah sam prešao granicu i otišao Kerteziju i spavao sam do jutra.

Kertez mi je rekao da je u petak u večer dobio telegram od Krnjevića, gde mu javlja: "Ivica neka dolazi u Balaton Feldvar."¹⁸ U jutro sam 28. jula t.g. seo na vlak u Zakanju i otputovao u

¹⁴ Edo Premec, zavičajnik općine Dugo Selo, ali je živio u Csurgu kao pletač košara. Bio je jedan od najaktivnijih hrvatskih emigranata u Mađarskoj, a 1933. je optužen za eksploziju paklenim strojem na koprivničkoj željezničkoj stanici.

¹⁵ Marija Radić rođ. Dvoržak.

¹⁶ Milica je bila starija, a Mira mlađa kćerka Stjepana Radića.

¹⁷ Hrvatska seljačka republikanska stranka kupila je Vranjancanjevu palaču na Zrinjvcu (danas Moderna galerija) na kredit kako bi u toj zgradi smjestila sve svoje institucije: Selo banku, Zrno, Glavnu središnjicu hrvatskih seljačkih zadruga, uredništvo *Slobodnog doma* i dr. Sve te institucije bile su poslije 1929. uništene ili obezvrjeđene pa je od 1934. trebalo sve graditi iznova.

¹⁸ Očito je Radić Ivana Večenaja nazvao Ivica od milja, a možda i stoga što se kod tog izraza uvijek misli na dijete.

Vel/iku/ Kanižu i tamo sam preseo na brzi vlak za Balaton Feldvar. Tamo sam stigao oko pola 10 pre podne i na samom kolodvoru našao sam Krnjevića i Lukača. Lukač je sa istim brzim vozom otputovao u Peštu, a ja sam sa Krnjevićem otišao izvan mesta u jednu priprostu kuću, gde su oni stanovali i tamo sam našao Radića i Begića. Kad sam se pozdravio sa njima i predao paket, Radić se preobukao u odelo i presvukao cipele, pa su onda sva trojica čitali novine, koje sam im doneo. Pitali su me dali je poznato, da su pobjegli. Ja sam im kazao da se u Zagrebu ništa nezna, ali sam im napomenuo, da je Škrinjar već pričao u Koprivnici Žličaru,¹⁹ Ožegoviću,²⁰ Šemperu²¹ i drugima odmah drugi dan, da je Radić prebegao i da je već i policija o tome nešto čula. Ja sam ostao tamo kod njih da spavam do večera, kad dolazi peštanski brzi voz.

Sa mnom je na kolodvor pred taj vlak išao Krnjević, i kad je voz stigao, došao je iz Pešte i Lukač i čuo sam gdje je Lukač kazao Krnjeviću da je dobio pasoše i da ih je doneo sa sobom. Ja sam se sa njima oprostio i kako vlak dugo ne stoji odmah sam krenuo za Vel. Kanižu i dalje svojoj kući, te sam stigao u 11 sati u noći u Djekeneš, a odatle pravo u Gotalovo.

Na rastanku sa Radićem, on mi je kazao da mu dobavim novine i da mu donesem u Vel. Kanižu na kolodvor kada će oni proputovati za Beč. Na ručku u Balaton-Feldvaru, kad smo bili u hotelu, onda su mi rekli da će putovati sa jutarnjim vozom 30. VII. preko Kaniže u Beč i da im tamo donesem novine.

Ja sam 29. VII. otišao iz Gotalova u Koprivnicu i kupio sam u obim knjižarama²² sve zagrebačke i beogradske novine i pošto sam već tamo čuo, da se svuda zna, da je Radić u Madžarskoj, silno sam se uplašio i bojao nositi novine i ići okolo po Koprivnici. Seo sam u 18 sati na voz i krenuo preko Drnja u Gotalovo. Iste večeri prešao sam granicu i u jednom drugom vinogradu u štali prenoćio i u jutro 30. jula seo na vlak na zakanjskoj stanici i otputovao za Vel. Kanižu. U Vel. Kaniži na kolodvoru čekao sam do u podne dok nije stigao vlak. Lukač je izišao iz vlaka i pozvao me u vagon, gde je bio Radić sa drugovima i ja sam im predao novine. Dok sam bio u vagonu i dok su oni pili pivo, Lukač je kroz prozor opazio sina od Pihlera iz Ždale i sišao sa vlaka i sa njim pred vagonom razgovarao. Ja sam ponovno kazao Radiću i drugovima da sam se ponovno uverio u Koprivnici da se već zna za njegov bjeg i da ću ja nastradati, ali su mi oni govorili da mi neće biti ništa.

Na to je trebao vlak da ide, ja sam sišao i došao je u vagon i Lukač i sa njima se oprostio. Vlak je krenuo, Lukač i ja ostali smo na kolodvoru. Lukač mi je kazao da ima posla još u gradu i da će se večernjim vozom vratiti, a ja sam hteo da otputujem odmah sa sledećim vlakom. Tu smo se na kolodvoru i rastali. Istoga dana u 16 sati došao sam sa vlakom u Žakanj i odmah sam išao kući.

Kada su se rastajali Lukač i Radić u Velikoj Kaniži u vagonu, onda je Radić rekao Lukaču da će mu se javiti iz Beča depešom, da je sretno stigao. 6. augusta t.g. bio sam opet u svom vinogradu i tom prilikom pitao sam Kerteze da li se je Radić javio iz Beča, i oni su mi kazali da Lukač do toga dana nije dobio nikakvu vest.”

¹⁹ Rudolf Žličar, koprivnički učitelj, pravaš, gradski podnačelnik, izdavač novina *Hrvatski narod*. Vrlo aktivan u Kazališnom klubu i Hrvatskom sokolu te Hrvatskom učiteljskom društvu. Kad je obznana protegnuta i na Radićevu stranku, bio je zatvoren i mučen te je obolio od tuberkuloze i umro 13. lipnja 1926., a Radić ga je imenovao za kotarskog školskog nadzornika. Bio je prijatelj Mate Sudete, Rudolfa Horvata i Tome Čikovića.

²⁰ Dušan Ožegović, koprivnički i zagrebački novinar. Gimnaziju polazio u Gospiću. Poslije Prvoga svjetskog rata bio aktivan u komunističkoj organizaciji Koprivnice, a potom surađuje u pravačkom *Koprivničkom Hrvatu*. Zbog izjava protiv države bio je proganjan od režima monarhističke Jugoslavije.

²¹ Mag. Ph. Ivo Šemper, vođa federalista, suurednik *Koprivničkog Hrvata*.

²² Knjižari Vinka Vošickog i vjerojatno Senjana.

Ispitivan što mu je poznato o Lukačevu radu Večenaj izjavljuje: *“Ja sam primetio još prije da Lukač u onom kraju i kod Madžara ima veliku moć i upliv kod madžarskih vlasti. Najveći mu je bio pomagač do pre kratkog vremena Levanić i Mihalec iz Djelekovca, (jedan od onih koji su ubili žandare).²³ Ova dva vršili su teror na dvovlasnicima i drugim beguncima, mnoge su od njih, koji su inače prijatelji stanja u Jugoslaviji, više puta i tukli i predali madžarskim vlastima - poručniku Mareneću. Zbog ovog terora došli su u konflikt sa Lukačem i od tada je Levanić počeo da govori kako Lukač dobro živi i prima pare, a oni da gladuju. Tako je više begunaca nagovorio da idu na imanje grofa Jankovića²⁴ na rad i sa njima je i on otišao na tri nedelje pred begstvo Radića. Ali su se pre kratkog vremena vratili natrag i među njima i Levanić i sada nije više u Berzencima, već je u vinogradima djelekovačkim. Došao je i Mihalec i Janči Varga iz Peteranskih konaka, koji je prošle godine preveo preko granice brata madžarskog/ poručnika Šustera koji je sa Lukačem u Berzencima.*

Čuo sam da Lukač hoće Levanića oterati u logor Zalaegeršek i da mu se je zapretio da će se morati javljati madžarskim vlastima pet puta na dan.

Od vojničkih begunaca koji se sada nalaze u vinogradima pored granice, gotovo svi su otišli na imanje grofa Jankovića u Ereglaku, samo nisu otišli braća Kertezi i Franjo Varga i Stevo Petrić iz Djelekovca.

Lukač često putuje u Peštu i kako sam čuo ide menjati dinare za madžarske krune nekom trgovcu, koji stoji u vezi sa nekim švercerima konja iz Jugoslavije, koji te konje dalje lifra i trguje.²⁵ Kad se vraća iz Pešte, svraća u vinograd braće Kerteza, s kojima sada najbolje živi u prijateljstvu. Kod tih Kerteza dolazi Mareneć, madžarski/ poručnik sa djekeneš/ke/ stanice.

Lukač se najviše interesuje za novine iz naše zemlje, a što sa njima radi, nepoznato mi je, samo znam da je preko svih svojih begunaca uvek od mene tražio da mu donesem novine.

Mihalec, Raščan, Varga i drugi begunci iz Djelekovca idu više puta u Djelekovec i to u veče sa čamcem se prevezu, imaju i puške sa sobom, a u jutro se vraćaju natrag preko Drave.

Lukač sam ima velikog straha da dodje blizu granice, i to me čudi da je u opšte došao kad je Radić prelazio.”

Na upit ima li još što izjaviti Večenaj je rekao: *“Molim da se sve moje iskreno priznanje uzme u obzir, da sam sve to činio nagovoren od popa Škrinjara i samog Radića i za poznanstvo sa Lukačem. Molim da se uzme u obzir da sam se upuštao iz razloga, što on ima veliku moć i upliv na madžarskoj/ strani, gde mi je vinograd i imanje i kad bi mu se zamario, trpio bi velike štete.*

Sve moje prednje izjave tačno su upisane, pročitane su mi, priznajem ih za svoje i na iste se mogu zakleti. Pismen sam: Ivan Večenaj, v.r.”

Ovaj vrlo detaljan opis Radićeva odlaska u Mađarsku ocrtava izvrsno stanje na granici, postojanje vojnih bjegunaca koji su živjeli na tom području i ilegalno prelazili granicu, ali i postojanje političke emigracije, vjerojatno izbjeglim veleposjednicima, kojima Lukač nosi jugoslavenski tisak. To je i potaknulo jugoslavensku vladu da radikalizira pitanje dvovlasništva, tražeći da se razmijene zemljišta i posjedi te da se potpuno zaustave ti svakodnevni prijelazi pod izlikom obrade zemlje i vinograda na drugoj strani. Večenaj dobrog opažanja i pismen ostavio nam je tako vrlo dobro svjedočanstvo kako je Radić napustio Hrvatsku.

Saslušani su i Andre Plavec, Pavle Dombaj, Mijo Šestak iz Gotalova i Mijo Antolić.

²³ Bilo je to odmah poslije rata kada su se vojačili mladići. O tome je pisao i Miškina.

²⁴ Janković je imao posjed kod Virovitice koji mu je agrarnom reformom oduzet, ali je imao i posjed u Mađarskoj u Egerlaku.

²⁵ Trgovina konjima preko dravske granice bila je velik posao. Njime su se osobito bavili Romi, ali je nakon 1918. postavljanjem čvrste granice taj posao zastajao, a potom i prestao.

Andro Plavec²⁶ saslušan je istog dana i na istom mjestu kad i Večenaj te je izjavio da nije znao da će Radić prijeći granicu, nego je mislio da je Radić došao, kao i prije, držati pouzdaničke sastanke. Izjavio je da nije znao da vodstvo stranke ima neke veze s mađarskim vlastima te da se na svim sastancima stranke uvijek govorilo protiv Mađara i da je upravo zato bio iznenađen što je Radić pobjegao u Mađarsku. Međutim, suočen s Večenajevom izjavom da je upravo on došao zamoliti da se pomogne Radić prebaciti u Mađarsku sutradan mijenja izjavu te izjavljuje da je pri susretu s Radićem spoznao da on namjerava prijeći u Mađarsku, a konačno da mu je Radić i direktno rekao da ide u inozemstvo kako ne bi bio izručen sudu i kako ga ne bi zatvorili te “gnjavili ga kao do sada”.²⁷ Pavle Dombaj²⁸ dao je izjavu da nije prešao granicu, ali je izmijenio izjavu oko pribavljanja Radićeva odijela 12. kolovoza te je i on jedva jedvice priznao da je Večenaj otišao po Radićevo odijelo u Zagreb te da ga nije donijela neka žena, no ustrajno tvrdi da nije znao da Radić namjerava prijeći u Mađarsku.²⁹ Najopsežnije je saslušanje Ivana Večenaja koji je jedini i priznao svoju umiješanost u pomaganju Stjepanu Radiću pri odlasku u Mađarsku, suočen s nepobitnim svjedokom Špremom.

Mijo Šestak iz Gotalova³⁰ izjavio je da su došli po njega da odveze Radića i drugove preko Drave te da je to učinio zajedno s Antolićem i da su mislili da Radić ide u Prekodravlje držati neki pouzdani sastanak.

Mijo Antolić³¹ ne priznaje da je prešao granicu, nego samo da je pomogao prevesti Radića preko Drave.

Upoznat sa zapisnicima preslušanja, komandant 42. pješadijskog puka pukovnik je br. Pov 696 od 12. kolovoza 1923. vratio svu petoricu komesaru željezničke i pogranične policije u Koprivnici Dušanu Simiću. U tom je dopisu pukovnik napisao sljedeće: *“Imenovani su saslušani o svemu potrebnom i kod ove komande, kako bi se dopunila istraga, vodjena od strane toga komesarijata, a naročito zbog učešća pri ovom događaju poznatog emigranta poručnika Ferde Lukača, koji živi stalno u Berzencima pod zakriljem Mađarskih vlasti, vršeći stalno špijunažu protivu naše zemlje i sprečavajući rad ove komande.*

Potrebno bi bilo podejstvovati da se oduzmu iskaznice od svih onih dvovlasnika, čiji se sinovi kao begunci nalaze u Mađarskoj, jer im odnose hranu i na taj način omogućuju da ništa ne rade u Mađarskoj, a glavni su pomagači u radu Lukačevom i samo nanose štete našim državnim interesima.

²⁶ Andro Plavec iz Torčeca imao je tada 31 godinu, oženjen, poljoprivrednik. I on je kasnije načinio lijepu političku karijeru te je u srpnju 1927. bio tajnik koprivničke kotarske organizacije HSS-a, osvojivši na parlamentarnim izborima 11. rujna 1927. čak 86 posto svih glasova (H. PETRIĆ, n.dj., 106).

²⁷ HDA, Sudovi, Z-S-9/37.

²⁸ Pavle Dombaj iz Drnja (Drnje, 17. siječnja 1876. - Drnje, 30. siječnja 1966.) imao je tada 47 godina, udovac i dotad nekažnjavan. Bio je već 1908. povjerenik Hrvatske pučke seljačke stranke u Drnju, a 1920. je predsjednik mjesne organizacije te stranke u Drnju. Prema istraživanjima Hrvoja Petrića, dobrom organizacijom rada znatno je uvećao svoj imetak pa je od malog posjednika postao jedan od najnaprednijih poljodjelaca u koprivničkom kotaru. Bio je član Radićeve stranke od njezina početka, a do 1927. i narodni zastupnik HSS-a. Godine 1930. izabran je i za banskog vijećnika, a 1931. postao je zamjenik narodnog zastupnika dr. Vlade Malančeca kojeg je HSS 1928. izabrao za gradonačelnika Koprivnice. Poslije 1931. surađuje s Jugoslavenskom radikalnom seljačkom demokracijom koja je okupljala političke ljude iz Radikalne i Demokratske stranke te Hrvatske seljačke stranke. Ta je stranka promijenila 1933. ime u Jugoslavenska nacionalna stranka. Kandidiranje i Dombaja i Malančeca na toj vladinoj listi nije uspjelo jer narod više za njih nije htio glasati te su se oba povukla iz politike. Poslije rata bio je jedno vrijeme u pritvoru (Hrvoje PETRIĆ, Općina i župa Drnje, Drnje 2000., 105).

²⁹ HDA, Sudovi, Z-S-9/37.

³⁰ Mijo Šestak, 33 godine, poljodjelac, oženjen.

³¹ Mijo Antolić, 39 godina, poljodjelac iz Gotalova, oženjen.

*U koliko je trebalo ovoj komandi podataka, a za vojne vlasti, uzeti su, a pošto su ovde po sredi više političke ličnosti i događaji ove vrsti i od značaja, ustupam ove saučesnike s molbom da se upute na dalji rad policijskim vlastima u Zagrebu, gde još neke ličnosti, kao Prpić, stoje u vezi sa ovim događajem. Komandant, pukovnik (nečitljivo)."*³²

Komesar željezničke i pogranične policije Dušan Simić prosljedio je Večenaja, Plaveca, Dombaja, Šestaka i Antolića Kraljevskoj kotarskoj oblasti u Koprivnici već 13. kolovoza i taj je predmet dan na rješavanje mladom kotarskom pristavu dr. Vladi Malančecu, koji je predmet dovršio do 28. kolovoza 1923. godine.³³

On je ponovno detaljno ispitao svu petoricu koji su pomagali Stjepanu Radiću pri prijelazu granice te je kod kotarske oblasti sastavljen detaljni izvještaj o saslušanjima i, iako je krivnju priznao samo Večenaj, rješenjem kotarskog suda sva su petorica 15. kolovoza 1923. osuđena na 15-dnevni zatvor o svom trošku, s pravom priziva u roku osam dana na županijsku oblast u Bjelovaru. Međutim, osuđeni se nisu žalili pa je presudu potpisao dr. Vlado Malančec, a potvrdio ju je upravitelj kotarske oblasti, županijski tajnik dr. Mile Kramarić,³⁴ te su 28. kolovoza 1923. Plavec, Dombaj, Večenaj, Antolić i Šestak zaprimljeni u zatvor kotarskog suda gdje ih je zaprimio podvornik Paprika koji ih je 28. i pustio ih zatvora.³⁵

Dr. Vlado Malančec se pri toj odluci koristio starim austrougarskim zakonima, tj. čl. 1-5 zakonskog člana VI iz 1903. o prijelazu granice i pripomaganju prijelaza te je odredio najmanju moguću kaznu. Kazna je bila neobično blaga, što je i razumljivo s obzirom na to da je dr. Malančec bio domaći čovjek. U Podravini su braća Radić bili pojam te su gotovo svi Hrvati tog kraja simpatizirali Radića i njegov pokret. Osim toga, svi pomagači Radićeva bijega bili su bez kaznenog dosjea i bez političke prošlosti. Popratnicom je svaki od petorice bio obaviješten o kazni, a osuda prosljedena čak do pokrajinskog namjesnika Čimića koju ju je potvrdio br. 7425 Prs 23. kolovoza 1923. uz suglasnost županijskog tajnika Zagrebačke županije dr. Mile Kramarića. U svakom slučaju, iz tog vremena datira veliko prijateljstvo Stjepana Radića s Pavlom Dombajem, Andrijom Plavcem, ali i dr. Vladkom Malančecom i dr. Milom Kramarićem te oni uspješno ublažuju udare velikosrpskog režima prema tom području.

No, Radićev odlazak u inozemstvo imao je posljedica. Štab Četvrte žandarmerijske brigade pisao je 30. kolovoza 1923. Pokrajinskoj upravi za Hrvatsku i Slavoniju, odnosno namjesniku Čimiću da Radića financira Miklos Horthy, mađarski regent koji je podupirao i hrvatske emigrante oko Hrvatskoga komiteta.³⁶

³² HDA, Sudovi, Z-S-9/37. - Ovaj je sadržaj napisan na spisu pov br. 934 od 9. kolovoza 1923. komesara željezničke i pogranične policije u Koprivnici, odnosno u nastavku izvještaja komandanta Drugog bataljuna 42. pješadijskog puka pov. br. 859 od 10. kolovoza 1923., što znači da vojne nisu cijeli ovaj događaj smatrale osobito značajnim. Pogotovo stoga što su znali da će daljnje kretanje Radića po Mađarskoj i Austriji biti strogo kontrolirano i praćeno jer su obje države nastojale biti u dobrim odnosima s Beogradom pa su u Beču kretanje Radića pratili preko detektiva te svakodnevno slali izvještaje u Beograd.

³³ HDA, Sudovi, Z-S-9/37. Spis je zaprimljen kod kotarske oblasti pod br. 675 kriv. 13. kolovoza 1923. godine. Dr. Vlado Malančec rođen je u Zagrebu 1898., ali mu je otac Mate bio odvjetnik u Koprivnici te je i on u Koprivnici polazio osnovnu školu i nižu realnu gimnaziju. U Zagrebu je maturirao i završio Pravni fakultet te je četiri godine bio pristav kod kotarskog načelstva u Koprivnici. Bavio se i advokaturom i politikom te je 1928. bio izabran za gradonačelnika Koprivnice, a 26. travnja 1929. postavljen je na to mjesto odlukom kralja.

³⁴ Dr. Mile Kramarić (Ogulin, 28. rujna 1864. - Zagreb, 28. studenoga 1930.), radio je u upravnim službama od 1890. godine. Umirovljen je 1922., no od 1926. do polovice 1927. je veliki župan Zagrebačke oblasti te je u tom razdoblju išao na ruku Stjepanu Radiću te njegovim programima i planovima u organizaciji oblasti te je stoga smijenjen.

³⁵ HDA, Zb-S-7/37. - spis 676.k.z. 23. Kr. kotarske oblasti. izvod iz kaznenog registra. Podvornik Paprika bio je otac Ivana (Janka) Paprike koji je budno pratio sva kretanja HSS-a na koprivničkom području.

³⁶ Bosiljka JANJATOVIĆ, *Stjepan Radić. Progoni - zatvori - suđenja - ubojstvo 1889. - 1928.*, Zagreb 2003., 217.

³⁷ Kotarska oblast u Koprivnici zaprimila je taj dopis pod br. 7511 od 25. kolovoza 1923. godine.

Vlasti ustvari nisu znale što da rade jer je u tom vremenu cijeli hrvatski narod bio silno nezadovoljan što su pokazali i izbori 18. ožujka 1923. kad je HRSS dobio apsolutnu većinu u Podravini. Čimić očito nije htio tu stvar dizati na višu razinu jer je doista postojala mogućnost da je Radić otišao u jedne mađarske kupke jer mu zdravlje više nije bilo baš najbolje nakon onolikih zatvora. Jedino što je Čimić zatražio bilo je da se jedan ovjerovljeni prijepis zapisnika Ivana Večenaja od 11. kolovoza 1923. dostavi Kraljevskom državnom odvjetništvu u Bjelovaru i Kraljevskom redarstvenom ravnateljstvu u Zagrebu.³⁷

Stjepan Radić je sretno došao do Blatnog jezera i odatle je stigao i do Beča, a zatim je otišao u London, pa u Rusiju. U Austriji je bio pod kontrolom vlasti te je sve odmah javljano u Beograd. U Londonu mu se savjetovalo da se sporazumije s Beogradom. U Rusiji je pak svoju stranku - kako ne bi izazvao podozrenje svojih domaćina - morao upisati u Seljačku komunističku internacionalu. Vratio se istim putem u zemlju kojim je i otišao, tj. preko Beča i preko Podravine. Put mu je donio spoznaju da Hrvatska ne može očekivati pomoć svijeta. Bila je to gorka spoznaja.

SUMMARY

Due to his republicanism, as well as his verbal attacks on the royal house, Stjepan Radić was again threatened with prison term, after he had already served two and a half years in jail. As he knew his life was in danger, Radić decided to flee the country, planning to seek help for Croatia in diplomatic circles of Europe. Since all existing state border crossings over Drava (regions of Međimurje, Prekodravlje and Baranja) were heavily guarded, Radić decided to cross Drava and flee into Hungary the way people from Koprivnica and Podravina did for centuries. He turned to his longtime associate since 1905, Fran Škrinjar, who organized an illegal crossing into Hungary, using some people and connections that later turned into the Ustasha emitters' connections. Stjepan Radić's helpers in this were later imprisoned, questioned and sentenced to prison terms. However, they got off with short-term imprisonment, thanks to Dr. Vlado Malančec, who at the time was a county administration clerk. By helping them, Malančec showed sympathies for Radić's Croatian Republican Peasants Party. In return, in 1928 this helped Malančec become the mayor of Koprivnica. At the same time, in 1935 being too close to a government party, it prevented him from further participation in political life of Podravina.

This article shows the political situation along the border, people's anxiety, how Serbia guarded the border and how the barrier between Croatia and Hungary grew larger.

VARAŽDINSKA VOJNA KRAJINA - POSEBAN RAZVOJ JEDNE MIKROREGIJE U PODRAVINI WARASDINER GRENZE - EXTRA ENTWICKLUNG EINE MIKROREGION IN DRAUTALLGEBIET (PODRAVINA)

Mr. sc. Marc Stefan Peters
Sveučilište u Beču

Primljeno: 5. 9. 2004.
Prihvaćeno: 28. 10. 2004.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
UDK/UDC
Stručni rad
Professional paper

SAŽETAK

Nekoliko puta u povijesti austrijskog vojnog kordona u Hrvatskoj Varaždinska je krajina postala polazištem procesa koji su se ubuduće proširili na cjelinu vojnokrajiške ustanove. Riječ je najprije o krajiškoj organizaciji u 17. te o reformama u 18. stoljeću, a potom prije svega o ukidanju Vojne krajine u drugoj polovici 19. stoljeća. U kontekstu likvidacije kordona (osobito u pretpovijesti ovog procesa) specifičan geografski položaj Varaždinske krajine igrao je veliku ulogu. Pogled na statističke podatke iz 19. stoljeća pokazuje da je Varaždinska krajina bila dio ravnomjerno oblikovanog i strukturiranog vojnokrajiškog sustava u Hrvatskoj i Slavoniji.

Ključne riječi: geografski položaj Varaždinske krajine, razvoj Varaždinske krajine, reforme na kordonu, razmeđivanje Varaždinskoga generalata i banske Hrvatske, klasičan tip krajiške ustanove, statistika Varaždinske krajine

Hauptwörter: geographische Lage Warasdiner Grenze, Entwicklung der Warasdiner Grenze, eine Reforme in Kordon, neue Grenze zwischen den Warasdiner Generalat und banische Kroatien, klasische Type grenzmilitärische Verwaltung, die Statistyk Warasdiner Grenze

Habsburgovci su već od ranog 16. stoljeća protiv napada ekspanzirajućeg Osmanskog Carstva korak po korak izgrađivali Vojnu krajinu. Iako taj obrambeni pojas nije bio jedina institucija te vrste u europskoj povijesti, može se utvrditi da je graničarsko društvo koje se formiralo na vojnokrajiškom području predstavljalo europsku posebnost. Nakon što su habsburški vladari odvojili spomenuti prostor od teritorija feudalnog Hrvatskog kraljevstva seljaci su, gotovo potpuno oslobođeni od feudalnih dužnosti, na osmanskoj granici preuzeli obavezu doživotne vojne službe unutar većeg prostora uzduž granične crte. Sve to jasno pokazuje interesnu zajednicu Habsburgovaca i graničara. Dok su prvi bili ovisni o koncentraciji vojnih snaga na granici, drugi su mogli uživati u privilegiranom statusu sve do druge polovice 19. stoljeća, kada dolazi do zemljišnog rasterećenja u provincijalnim dijelovima Hrvatske i Slavonije. Protivnici već spomenute interesne zajednice habsburških vladara i graničara bili su staleži u provincijalnoj

Hrvatskoj koji su težili reinkorporaciji područja Vojne krajine u sastav hrvatskih zemalja i reintegraciji graničara u feudalni sustav.

Karlovački mir iz 1699. godine označava važan preokret u povijesti Habsburškog carstva i Vojne krajine. Ponovno ujedinjenje dotad osmanskih dijelova Ugarskog i Hrvatskog kraljevstva s matičnim zemljama (što u konkretnoj povijesnoj situaciji znači i ujedinjenje s većim tijelom Austrijske monarhije) vodi do značajnih promjena na srednjoeuropskoj zemljopisnoj karti. Iako se osmanska vojna snaga, a time i pritisak Porte na bečki dvor, tijekom sljedećih desetljeća stalno smanjuje, bečki interes za vojni bedem u jugoistočnim zemljama monarhije i dalje postoji. Tijekom apsolutizma važnost Vojne krajine kao "izvor jeftine vojske"¹ sve se više povećava. Tako ni poslije Karlovačkog mira ne dolazi do pakta među Habsburgovcima i graničarima jer je za krajiško stanovništvo život na kordonu još znatno atraktivniji od egzistencije unutar feudalnog sustava Banske Hrvatske. Posljedica obnovljene interesne konstelacije poslije Karlovačkog mira za bečki dvor znači prenošenje isprobanog vojnokrajiškog sustava na granične crte novoosvojenih teritorija te kroz raznovrsne upravne reforme postupno ostvarenje integracije krajiških vojnih jedinica u uži organizacijski sklop redovite austrijske vojske. Osim toga, Vojna krajina na granici Osmanskog Carstva dobiva i dodatnu funkciju tzv. sanitarnoga kordona. Kratko rečeno, tijekom 18. stoljeća Vojna se krajina i u kvalitativnom i u kvantitativnom pogledu i dalje gradi.

Karakterističan detalj ovog konteksta je činjenica da je jedan od najstarijih dijelova vojnog kordona - tzv. Varaždinska vojna krajina - ostao u funkciji i poslije 1699. godine. Da je vojnokrajiški sustav na ovom području kordona bio sačuvan iako je tijekom Karlovačkog mira izgubio svaku geografsku vezu s granicom Osmanskog Carstva je razumljivo

- 1.) po gore spomenutoj novoj austrijskoj vojnokrajiškoj politici koja je krajiškim vojnim jedinicama novu važnost dala izvan užeg okvira granične službe i
- 2.) po gore spomenutim socijalnim interesima krajiškog stanovništva.

Nije samo udaljenost Varaždinske krajine od osmanske granice tom području dala karakter lokalne posebnosti u Podravini. Rudolf Kizling istaknuo je da je specifičan geografski položaj Varaždinske vojne krajine, koja se nalazila između civilne Hrvatske i civilne Slavonije, poslije Karlovačkog mira znatno otežavao rad banskih upravnih ustanova.² Taj primjer jasno ističe pitanje izgradnje prometnih veza između civilne Hrvatske i civilne Slavonije. Civilna uprava ugarsko-hrvatskih zemalja trebala je koordinirati sve projekte s bečkim ustanovama koje su bile nadležne za promet u Vojnoj krajini, najprije s Dvorskim ratnim vijećem, a poslije revolucije 1848./49. s Ministarstvom rata.

Spomenuta iznimna situacija Varaždinske krajine je u sklopu raznovrsnih diskusija o ukidanju Hrvatsko-slavonske vojne granice u 18., a ponajviše u 19. stoljeću često vodila do toga da su hrvatski staleži, kasnije i nacionalni političari, predložili razrješavanje Varaždinske granice kao prvi korak prema postupnom ukidanju cijelog vojnokrajiškog sustava. Konačno je ta verzija bila ostvarena kada je 8. lipnja 1871. počeo praktični proces razvojačenja Vojne krajine na području Varaždinsko-križevačke i Varaždinsko-đurđevačke pukovnije (s komunitetom Bjelovara i Ivanić Grada) te komuniteta Senja i općine Siska.

¹ VALENTIĆ, Mirko: Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom 1849. - 1881.; Zagreb 1981.; str. 17.

² Usp. KISZLING, Rudolf: Die Einrichtung der österreichischen Militärgrenze; str. 179-185 (182) u: Mayer, Theodor (urednik): Südostdeutsches Archiv; 9. svezak; München 1966: "Der noch weit zurückliegende Warasdiner Grenzdistrikt blieb aber in seiner zurückgezogenen Lage erhalten. Durch ihn wurde das nicht-militärische Zivilkroatien, auch das Provinziale genannt, von dem östlich davon liegenden Zivilslawonien getrennt, was der von Agram aus gelenkten politischen Verwaltung einige Schwierigkeiten bereitete."

RAZVOJ “KLASIČNOG TIPA” VOJNOKRAJIŠKOG SUSTAVA U VARAŽDINSKOJ KRAJINI DO 1807.

U početku organizacije Vojne krajine u Hrvatskoj u 16. stoljeću Varaždinska se krajina još zvala Slavonska krajina (ne zamijeniti s nazivom Slavonska krajina koji je upotrijebljen poslije Karlovačkog mira). Tek nakon regulacije graničarskih prava zakonom Statuta Valachorum iz 1630. dolazi do preimenovanja stare Slavonske krajine u Varaždinski generalat.³ U javnim i polujavnim austrijskim publikacijama često je bilo riječi o tom Varaždinskom generalatu pa i poslije definitivna ukidanja samostalne varaždinske generalkomande 1783., što pokazuje da je pojam Varaždinskog generalata postao opći zemljopisni naziv.

Regulacija graničarskih prava je zakonom Statuta Valachorum najprije bila ograničena na Varaždinski generalat, ali uskoro se uvodi i u drugim dijelovima Vojne krajine⁴ pa je Varaždinski generalat u ovom slučaju služio kao primjer za cjelinu vojnokrajiške ustanove. Normiranje prava bila je reakcija cara Ferdinanda II. na masovno doseljavanje kršćanskih izbjeglica s područja Osmanskog Carstva poslije tzv. dugog turskog rata između 1591. i 1606. godine. Većim obiteljskim zajednicama, koje su u pravilu tradicionalno živjele u zadrugama, dodijeljena su vlastita zemljišta. Na toj gospodarstvenoj bazi zadruge su mogle poslati neke članove u vojnokrajišku službu. Tako su krajiška zemljišta više od 300 godina bila materijalna baza graničara i temelj samofinanciranja vojnokrajiškog sustava.

Neposredno nakon cezure Karlovačkog mira 1699. godine ugarsko-hrvatski staleži zahtijevali su ukidanje Varaždinskog generalata, ali do toga nije došlo zbog opće važnosti krajiške vojne snage za cjelokupnu monarhiju i socijalnih interesa graničara. No, s obzirom na prvi aspekt, valja spomenuti da je u konkretnoj povijesnoj situaciji poslije 1699. tek buna kneza Rákóczija između 1703. i 1711. bečkom dvoru u punoj mjeri predočila veliku važnost graničara za opće vojne potrebe monarhije. Čak su se graničari Varaždinskoga generalata i dobrovoljno javljali za vojne akcije protiv Rákóczija (što više nije imalo nikakve veze sa zaštitom od osmanskih napada) kako bi spriječili razvojačenje njihova dijela krajine i reintegraciju u feudalni sustav.⁵

U 18. stoljeću graničari su se već borili na svim bojištama na kojima je Habsburška Monarhija bila prisutna te to stoljeće prije svega ima značenje epizode reforma na kordonu. Ciljevi reforma bili su jačanje utjecaja bečkih središnjih ustanova na strukturu krajiške komande, normiranje i izjednačavanje pravne situacije, integracija krajine u opće austrijske vojne strukture te povećavanje efikasnosti vojnokrajiškog instituta. U tom je smislu Joseph Friedrich von Sachsen-Hildburghausen dobio zadatak za širu obnovu vojnokrajiškog sustava. Svoj rad je počeo 1735. u Varaždinskom generalatu.⁶ Sve nadležnosti Dvorskog ratnog vijeća u Grazu ukidaju se 1743. godine. Kada je 1746. izbila buna varaždinskih graničara protiv reforme bečkog dvora (Gunther E. Rothenberg tvrdi da se točni uvjeti ne mogu potpuno rekonstruirati), Hildburghausen je potvrđivanjem privilegija pravoslavnim graničarima u Varaždinskom generalatu mogao zaustaviti taj nemir.⁷

Krajiška prava iz 1754. riješila su “pitanje vlasništva zemlje u Vojnoj krajini”, i to “u tom smislu da je sva zemlja proglašena carskim posjedom - lenom”⁸ pa su graničari koji su napustili

³ AMSTADT, Jakob: Die k. k. Militärgrenze 1522-1881; disertacija, Würzburg 1969.; str. 97.

⁴ Isto.

⁵ Usp. AMSTADT, str. 134/135.

⁶ HIETZINGER, Karl Bernh[ard] von: Statistik der Militärgrenze des österreichischen Kaiserthums; 3 sveska; Beč 1817., 1820. i 1823.; svezak 3, str. 15.

⁷ ROTHENBERG, Gunther E.: Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881; str. 107.

⁸ VALENTIĆ, str. 15.

krajinu izgubili sva prava na svoja zemljišta. Međusobni odnos zemljišnog posjeda i vojne službe u krajini Karl Kaser je u formuli opisao: “Grundeigentum ohne die prinzipielle Verpflichtung zum Militärdienst war genauso unmöglich wie Militärdienst ohne Grundbesitz.”⁹ Krajiška vojska je po uzoru na redovnu vojsku bila raspoređena u pukovnije, a raznovrsnim pukovnijama bile su dodijeljene odgovarajuće upravne jedinice Vojne krajine pod vodstvom pukovnika. Po tome je Varaždinska krajina bila podijeljena na područja Varaždinsko-križevačke pukovnije br. 5 i Varaždinsko-đurđevačke pukovnije br. 6. Sjedište obiju pukovnija nalazilo se u Bjelovaru. Proces regulacije granične crte između Varaždinskoga generalata i civilne Hrvatske u drugoj polovini 18. stoljeća izazvao je velike neprilike. Stvar je bila u tome što su krajiška prava iz 1754. zabranila bilo koji zemljišni posjed provincijalnim feudalcima unutar krajiških područja pa je došlo do slučaja izmjene određenih mjesta. U kontekstu regulacije granice Varaždinske krajine zagrebački je biskup igrao veliku ulogu. Predmet spora između njega i vojne uprave bio je pripadnost mjesta Ivanića, koji je 1765. definitivno postao dijelom Vojne krajine.¹⁰

Ivanić je bio jedan od tzv. krajiških “komuniteta”. Ta mjesta s određenim privrednim privilegijama trebala su služiti gospodarstvenom razvoju u Vojnoj krajini. U Varaždinskoj krajini su taj status najprije imali sjedište generalkomande i obiju pukovnija Bjelovar te Koprivnica i već spomenuto mjesto Ivanić, ali je Koprivnica na sjevernom kraju Varaždinskoga generalata 1768. godine bila isključena iz krajiškog teritorija pa sjedinjena s provincijalnom Hrvatskom.¹¹ Zajedno s kantonalizacijom austrijske Vojne krajine od početka 80-ih godina 18. stoljeća došlo je do većih promjena unutarne krajiške uprave kada su vojni komandanti ustupili najveći dio civilnih kompetencija posebnim časnicima.¹² To je ponajprije značilo olakšanje rada preopterećenih krajiških pukovnika, ali su se tijekom Napoleonovih ratova pokazali praktični nedostaci novog sustava pa je cijela krajiška administracija bila ponovno reformirana krajem 18. stoljeća u smislu kompromisa između prethodnih rješenja.¹³ Nova kodifikacija krajiških prava od 1807. godine zapravo predstavlja kraj konsolidacije “klasičnog tipa” Vojne krajine.

VARAŽDINSKA KRAJINA U 19. STOLJEĆU I KRAJ VOJNOKRAJIŠKE USTANOVE

Ako je riječ o “klasičnom vojnokrajiškom tipu”, onda treba istaknuti da se taj pojam odnosi na sve zapadne dijelove krajine koji su u spomenutim reformama bili uniformirani po unutarnjoj organizacijskoj strukturi do 1807. godine (iznimka je bila Vojna krajina u Sedmogradu).

Uvid u statistički materijal koji je Karl Berhnhard von Hietzinger prikupio između 1817. i 1823. pokazuje da, primjerice, usporedba gustoće stanovništva ili omjera između muškog stanovništva i vojnika u Varaždinskoj krajini s odgovarajućim podacima drugih dijelova “uniformirane” krajine ne ukazuje na nikakvu ekstremnu poziciju bivšeg Varaždinskoga generalata.¹⁴ To je važan pokazatelj da specifična geografska pozicija Varaždinske krajine nije

⁹ KASER, Karl: Freier Bauer und Soldat; Die Militarisierung der agrarischen Gesellschaft an der kroatisch-slawnischen Militärgrenze (1535-1881); Wien/Köln/Weimar 1997.; str. 646.

¹⁰ Usp. SCHUMACHER, Rupert von: Des Reiches Hofzaun; Geschichte der deutschen Militärgrenze im Südosten; Darmstadt 1942.2; str. 168/69 i HIETZINGER, svezak 2, str. 419.

¹¹ HIETZINGER, svezak 2., str. 404.

¹² AMSTADT, str. 197/198.

¹³ Usp. isto, str. 202/203.

¹⁴ S obzirom na gustinu stanovništva usp. HIETZINGER, svezak 3, str. 282 i s obzirom na razmjer muških stanovnika i vojnika isto, str. 327.

značila strukturalnu posebnost varaždinskih pukovnija unutar vojnokrajškog sustava u prvoj polovici 19. stoljeća. Vrijeme između Bečkog kongresa i četrdesetosmaške revolucije poznato je kao doba relativne političke stabilnosti. U Vojnoj krajini se u to vrijeme ističe jedan fenomen koji je bio vezan s polaganim širenjem liberalnih ideja: sve više graničara tražilo je diobu svojih zadruga kako bi u užem obiteljskom okviru mogli voditi individualniji život. Podrazumijeva se da je tendencija te težnje štetila efikasnosti vojnokrajškog sustava pa su se bečke institucije protivile tom procesu sve do odluke o ukidanju Vojne krajine 1869. godine. Dosad nema toliko podataka o tome je li spomenuti socijalni fenomen u Varaždinskoj krajini u 19. stoljeću širio prekomjerno snažno ili slabo, ali Karl Kaser je pridonio zanimljiv detalj ističući da je jedna istraga iz 1808./09. dovela do rezultata da na području Varaždinsko-križevačke pukovnije nije bio poznat nikakav slučaj prethodne tajne diobe zadruge.¹⁵

Revolucija iz 1848./49. ne vodi do razvojačenja Vojne krajine zato što su graničari bili potrebni u borbi protiv mađarske revolucije, zajedničkog neprijatelja bečkog dvora i hrvatskog nacionalnog pokreta. Postupnim ostvarivanjem zemljišnog rasterećenja u Banskoj Hrvatskoj u doba neoapsolutizma dotadašnji privilegirani status graničara gubi svoju valjanost, a konačno ostaju gotovo sve važne političke snage (i krajine i Banske Hrvatske) pri razvojačenju krajine. U ovoj pozadini Varaždinska krajina ponovno služi kao polazna točka u argumentaciji onih koji se zalažu za ukidanje krajiške institucije. Iako u potpuno drugoj političkoj situaciji, hrvatski se političari priključuju riječima predstavnika staleža iz prethodnih stoljeća o “dijelu krajine bez geografskih veza s turskom granicom” (u čemu se u drugoj polovici 19. stoljeća prije svega treba prepoznati strateški korak prema potpunoj likvidaciji krajiške ustanove). Prilog jednom pismu, odnosno konceptu pisma (?) Metela Ožegovića caru Franji Josipu I. od 16. ožujka 1861. pod naslovom “Wünsche der Croaten und Slavonier in Bezug auf die Militärgrænze” primjerno pokazuje taj način argumentacije:

“Wenn es übrigens wohl begreiflich ist, daß eine plötzliche Aufhebung des Militärgrenzsysteams durch die gegenwärtigen Zeitumstände vielleicht nicht rätlich erscheinen dürfte, so erscheint doch die baldige Anbahnung eines Uiberganges zu dem den gerechten Wünschen der Nation entsprechenden Zustande allerdings wenigstens hinsichtlich des, seit anderthalb Jahrhunderten schon kein Grenzgebieth mehr bildenden und das Provinzialgebieth Kroatiens und Slawonwiens zum großen Nachtheile des Landes von einander trennenden, Warasdiner Generalates nicht minder als in Bezug auf die dem Aufblühen der Industrie und des Handels unter der Militärverwaltung in dem Grenzgebieth gänzlich verschlossenen Städte und Communitäten wohl ausführbar und dringend empfohlen...”¹⁶

Tipično je i to što se molba odnosi i na već spomenutu štetu koju geografski položaj Varaždinske vojne krajine između civilne Hrvatske i civilne Slavonije nanosi cjelini građanskih zemalja Hrvatske krune.

Činjenica je da nijedna takva molba nije bila realna prije nego što je bečki dvor izgubio interes za vojnokrajšku ustanovu. Preokret bečke politike došao je u kolovozu 1869. kada car popušta pritisku mađarskog ministra predsjednika Gyule Andrassyja. Prema mađarskom javnom mnijenju, po kojem je Vojna krajina ugrozila poziciju mlade mađarske nacionalne države, Andrassy je na kraju slomio otpor cara Franje Josipa I. protiv ukidanja Vojne krajine. Ionako je

¹⁵ KASER, str. 590.

¹⁶ Materijal je sačuvan u ostavštini Franje Filipovića u Austrijskom državnom arhivu (ratni arhiv) - usp. Kriegsarchiv (KA) Wien - B 13/7: Prilog pismu (konceptu pisma?) Metela Ožegovića cara Franji Josipu I. od 16. ožujka 1861. pod naslovom: “Wünsche der Croaten und Slavonier in Bezug auf die Militärgrænze”.

nova opća vojna obveza u monarhiji postala najvažnijim faktorom koji je relativirao važnost staroga kordona. Razrješavanjem varaždinskih pukovnija poslije 8. lipnja 1871. dolazi do početka ukidanja cijele Vojne krajine, koja je trajala još do 1. kolovoza 1881. godine.

ZUSAMMENFASSUNG

Einige Male in der Geschichte des österreichischen Militärkordons in Kroatien wurde die Warasdiner Grenze zum Ausgangspunkt für Prozesse, die sich in der Folge auf die Gesamtheit der Militärgrenzeinrichtung ausweiteten: Namentlich betrifft dies zunächst die Grenzorganisation im XVII. sowie die Reformen im XVIII. Jahrhundert, und dann vor allem die Auflösung der Militärgrenze in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Im Kontext der Liquidierung des Kordons (besonders in der Vorgeschichte dieses Prozesses) spielte die spezifische geographische Lage des Warasdiner Generalates eine bedeutende Rolle. Ein Blick auf statistische Daten aus dem XIX. Jahrhundert zeigt, daß die Warasdiner Grenze Teil eines gleichmäßig ausgeformten und strukturierten Militärgrenzsystems in Kroatien-Slawonien war.

Charte von Kroatien, enthaltend die Agramer, Warasdiner und Kreuzer Gespanschaft nebst dem Karlstädter und dem Warasdiner Generalat, dem Banal und dem Seebezirk. Nach den besten Handzeichnungen und andern zuverlässigen Hilfsmitteln neu entworfen und gezeichnet von Karl Joseph Kipferling. Wien. bey Johann Schönburg Kupferstichhändler. 1834.

ŽIDOVI I NJIHOV UTJECAJ NA TRANSFORMACIJU NASELJA PODRAVSKOG VIŠEGRANIČJA KRAJEM 19. I POČETKOM 20. STOLJEĆA

JEWS AND THEIR INFLUENCE ON TRANSFORMATION OF SETTLEMENTS IN PODRAVINA REGION OF MULTIPLE BORDERS IN LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Mr. sc. Ljiljana Dobrovšak

Institut društvenih znanosti "Ivo Pilar"

Marulićev trg 19/1, Zagreb

Primljeno: 15. 9. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

SAŽETAK

Zbog prostornog višegraničja Podravina i njezina trgovišta - Koprivnica, Ludbreg, Legrad, Đurđevac i druga - postaju krajem 19. i početkom 20. stoljeća sve važnija na političkoj, ekonomskoj i društvenoj sceni Hrvatske, posebno poduzetnicima Židovima. Židovi u ove krajeve dolaze kao putujući trgovci već u 17. stoljeću, doseljavaju se u 18. da bi u 19. stoljeću, osobito nakon 1873. i dobivanja pravne i građanske ravnopravnosti, postali utjecajni građani i trgovci pridravskih gradova, trgovišta i sela. Iako je Podravina od 1857. do 1910. u cjelini demografski ojačala, broj židovskog stanovništva je opao na ukupan broj stanovništva, a neki su gradovi zabilježili vidljivo povećanje, što se očitovalo u činjenici da su Židovi u tim gradovima postali utjecajni u svim sferama gospodarskog, političkog i kulturnog života. Recimo, u Koprivnici su krajem 19. stoljeća Židovi držali velik dio koprivničke trgovine i sudjelovali su u svim važnim gospodarskim poslovima - bankarstvu, manufakturi i industriji, čime su potpomagali gospodarski razvoj ne samo Koprivnice, nego cijele Podravine, što je slučaj i u ostalim podravskim mjestima.

Ključne riječi: Židovi, Podravina, Koprivnica, Ludbreg, Legrad, Đurđevac, Hrvatska, ravnopravnost

Key words: Jews, Podravina, Koprivnica, Ludbreg, Legrad, Đurđevac, Croatia, emancipation

UVOD

Prostor Podravine od početka 18. stoljeća pa do kraja Prvoga svjetskog rata 1918. godine središte je svih previranja u hrvatskoj povijesti - od Ilirskog preporoda, revolucionarne 1848. do narodnih pokreta 1883. i 1903. godine.¹ Do 1871. godine prostor Podravine u određenom smislu je "reliquiae reliquiarum", razvija se pod dvije različite uprave - zapadni dio, od linije Koprivnica

¹ Feletar, 1988., 115.

- Legrad u sastavu je civilne Hrvatske, a ostali dio, uključujući dio Bilogore i Kalnika, pod jurisdikcijom je Vojne krajine.² Na razvoj Podravine utjecali su različiti upravni sistemi Provincijala i Vojne krajine, ali i urbani utjecaji iz Zagreba, Varaždina i izvan hrvatskih središta, ponajviše Graza, Maribora, Beča i Pešte. Zbog svojeg prostornog višegraničja Podravina i njezina trgovišta postaju sve važniji na političkoj, ekonomskoj i društvenoj sceni Hrvatske, ali i cijele Habsburške Monarhije, što je postalo sve izraženije početkom 19. stoljeća.³ Na prostoru Podravine Koprivnica je najbolje iskoristila svoj povoljan prometni položaj kao križno naselje između južnougarskog i sjevernohrvatskog prostora kada još ne postoji granica između njih.⁴

DOSELJAVANJE ŽIDOVA I DEMOGRAFSKE PRILIKE PODRAVINE

Možemo reći da je prva židovska obitelj na području Podravine bila obitelj pokrštenih Židova Ernusza (Ernušta),⁵ čiji su pripadnici bili gospodari Koprivnice, a peštanski veletrgovac i poduzetnik Ivan Eruszt Čakovečki (de Hampo) ujedinio je 1504. godine velik dio Podravine, Koprivnicu, Novigrad, Virje i Đurđevac. Obitelj Eruszt upravljala je Koprivnicom od 1477./78. godine kada ju je kralj Matijaš Korvin zajedno s Đurđevcem i Prodavićem te međimurskim utvrdama Čakovcem i Štrigovom ustupio braći Erusztima, Ivanu mlađem i pečujskom biskupu Žigmundu, sinovima te Katarini, udovici bivšeg slavonskog bana Ivana Erusza starijeg⁶ sve do 1541. godine kada Koprivnicom gospodar postaje Petar Keglević.⁷ Tijekom 15. i 17. stoljeća zbog turske opasnosti nema podataka o stalno naseljenim Židovima u sjevernoj Hrvatskoj, no ne može se tvrditi ni da ih nije bilo. Prva učestalija pojava Židova u krajevima oko rijeke Drave zabilježena je početkom 18. stoljeća,⁸ kada Židovi kao "putujući trgovci", tj. "trgovci pokušarci" dolaze u ove krajeve, obilaze sela, nude svoju robu, no zbog zakona o nezadržavanju vraćaju se kući (zakonski članak 19./1729. - dopuštao im je "*pravo térgovanja*", no po njemu je stalno naseljavanje bilo zabranjeno, ali ne i prebivanje na nekoliko dana u svrhu trgovine).⁹ Židovi se u Hrvatsku doseljavaju iz različitih dijelova Europe, ali u Podravini prednjače aškenaski Židovi doseljeni iz srednje Europe koji preko Gradišća i Mađarske, tj. ugarskih županija, naseljavaju manja trgovišta i gradiće u blizini mađarske granice.¹⁰ Nakon *Tolerancijskog edikta-Gens Judaica* kralja Josipa II. iz 1781./82. (za Ugarsku i Hrvatsku se primjenjivao od 31. ožujka 1783.) znatno se poboljšao položaj Židova na prostoru Habsburške Monarhije te počinje trajnije naseljavanje Židova u Hrvatsku, pa tako i Podravinu.¹¹ Njime su Židovi dobili dozvolu boravka u nekom mjestu, no to ipak nije značilo da Židovi u mjestu smiju posjedovati kuću ili druge nekretnine, zemlju, niti da se smiju baviti poslovima i obrtima. Za svoj boravak i sudjelovanje na sajmovima Židovi su morali plaćati tolerancijsku taksu. U dozvolama za naseljavanje bili su

² IBID, 115-117.

³ IBID, 122.

⁴ Feletar, 1986., 14.

⁵ Grgin, 2003., 128. - plemićka obitelj Eruszt (Ernušt) bila je židovskog podrijetla, a došli su u Ugarsku iz Švedske ili Austrije. U drugoj polovici 15. i prvoj polovici 16. stoljeća uživali su posjede u Ugarskoj i srednjovjekovnoj Slavoniji. Prvi iz obitelji Eruszt koji se doselio u Ugarsku sredinom 15. stoljeća i tamo se pokrstio bio je kasniji slavonski ban Ivan.

⁶ IBID, 125.

⁷ Feletar, 1988., 66.

⁸ Katalog, 1988., 136.

⁹ Gross - Szabo, 1992.

¹⁰ Švob, 1997., 13.

¹¹ Švarc, 1998., 378; Gros, 1987., 26; Gross, 1985., 361.

navedeni i uvjeti kojih su se Židovi morali pridržavati ako se žele nastaniti u pojedinom mjestu, no oni su bili različiti za svako mjesto ili grad. Smjeli su imati sinagogu, rabina i ritualno kupalište. Tek 1840. godine Židovi su dobili dozvolu boravka u Hrvatskoj, osim rudarskih mjesta, da bi Patentom od 31. prosinca 1851. stekli pravo naseljavanja u Hrvatskoj, a Patentom iz 1859. regulirano im je i osnivanje općina na tlu Kraljevine Hrvatske i Slavonije. Židovi su pravnu i građansku ravnopravnost u Hrvatskoj stekli 1873. godine u vrijeme bana Ivana Mažuranića,¹² no ipak to nije bila prava ravnopravnost, jer po zakonu ipak nisu bili u svemu ravnopravni (zabranjivao se prijelaz katolika na židovstvo te nisu smjeli sklapati brakove s nežidovima katolicima). Od 1873. godine počinje njihovo gospodarsko, ali i političko uzdizanje u hrvatskom društvu. Židovi se u Hrvatsku naseljavaju prvo u manja mjesta, sela, trgovišta i gradiće, a tek kasnije usporedo s razvojem gradova i gospodarstva sele u veće gradove. Tako je slučaj i s Koprivnicom, gdje se Židovi prvo naseljavaju u njezinoj okolici, a kasnije povećavanjem broja doseljenih Židova sele se u grad Koprivnicu.

Kako smo već prije napomenuli, prostor Podravine bio je višegračan ili bolje reći od 16. do kraja 17. stoljeća nalazio se na svojevrsnoj tromedi Vojne krajine, prostora civilne Hrvatske i Osmanskog Carstva, a od kraja 17. pa do sredine druge polovice 19. stoljeća na tromedi hrvatskih županija, Vojne krajine i ugarskih županija pa se u vrijeme Turaka na tim prostorima obavljala zamjena zarobljenika. Tu je bila karantena za obranu od kuge pa su se tako prvi doseljeni Židovi u Podravini naselili upravo na tom višegračnom prostoru, koliko je poznato u Drnju, gdje i danas postoji ulica pod imenom Židovaroš.¹³ Drnje je, naime, bilo u tursko doba selo na Dravi, gdje su se na *Durđevo* razmjenjivali zarobljenici.¹⁴ U Drnju su Židovi živjeli u napuštenoj protuosmanlijskoj utvrdi.¹⁵ U samoj Koprivnici prvi su tragovi Židova zabilježeni u vrijeme generala Becka, sredinom 18. stoljeća (1753.).¹⁶ Nisu živjeli u gradu, nego su dobavljali odijela za vojsku. Najbliže trgovište u Podravini gdje su Židovi tijekom 17. stoljeća živjeli bio je Legrad koji se smjestio na trgovačkom putu prema Koprivnici pa nije isključeno da su se legradski Židovi bavili trgovinom i trgovačkim poslom i u Koprivnici. U spisima legradskog magistrata iz 1672. godine među prisežnicima spominje se Samuel Ujlaki, koji bi po prezimenu mogao biti Židov,¹⁷ no prema popisima davanja poreza iz 1676. godine, za grad Legrad skupljao se porez kod Židova, no ne navodi se za koliko obitelji, niti poimenično, što je očit dokaz prisutnosti Židova na tim prostorima.¹⁸ Prvi pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu prema kanonskim vizitacijama je iz 1698. godine.¹⁹ U većini gradova sjeverne Hrvatske Židovima je tijekom 18. stoljeća dopušteno jednodnevno do trodnevno zadržavanje na sajmovima, uz plaćanje "tolerancije", koja je iznosila od 1 do 2 forinte po danu.²⁰ Da su prisutni u okolici te da dolaze u grad Koprivnicu na sajam vidljivo je iz molbe Koprivničanaca koji 1770. godine pitaju

¹² Švob, 1997., 23-24.

¹³ Švarc, 1998., 378; Petrić, 2000., 44, 87, B; Čini se da je u Drnju u napuštenoj utvrdi postojao geto za Židove koji se u izvorima zove *Židovaroš*. Po dokumentima nije jasno jesu li se tu prebivajući Židovi bavili trgovinom, što je vjerojatno jer je u blizini bila Koprivnica kao središte Varaždinskoga generalata.

¹⁴ Brozović, 1978., 47.

¹⁵ Petrić, 2000., 44,B; Petrić, 2002., 109-110 - Prema Petriću, najvjerojatnije se radi o getu u Drnju iz 17. stoljeća, kao i u Legradu.

¹⁶ Schwarz, 1901. - u tekstu navodi dopis Koprivčana - "*donec commandans a Beck eandem (liberam stationem) in Jurisdictionem Generalantanssem propter arendas pactatae mundurae militaris non non induxisset...*" iz Acta Consiliarum Croatica, 1753.

¹⁷ Petrić, 2002., 109-110.

¹⁸ Magyar-zsidó oklevéltár, 1959., 401-402.

¹⁹ Petrić, 2002., 109-110.

²⁰ Katalog, 1988., 136.

županiju križevačku koji namet da uzimaju od Židova kada trguju u gradu.²¹ Do sada se smatralo da je prvi imenom zabilježen Židov u Koprivnici bio Izak David Jeüescher, turski Židov iz Sofije iz 1774. godine, trgovac koji je iz Trsta krenuo u Zemun, ali je uhapšen u Koprivnici,²² no u novo istraženim dokumentima mađarskih arhiva pronađen je Sámuel Wolff, kojeg navode kao *“jud von Koprainitz aus Croatien”* koji se 1756. godine sporio po pitanju trgovačkog posla s gradskim trgovcem Gottliebom Schindlerom pa je prema tome Sámuel Wolff prvi koprivnički Židov imenom i prezimenom.²³ Sljedeći poznati Židov iz Koprivnice je Marko Lazarovics, po čijem se imenu i prezimenu ne bi reklo da je Židov, no koji se navodi u popisu Židova iz 1768. godine, kao Židov iz *Kaproncze* i plaća toleranciju od 4 florena.²⁴ Prema Jozefinskom popisu iz 1787., tj. prijepisu tog popisa iz 1804./05. u Koprivnici se spominje 6 Židova.²⁵ No, ipak prve stalne zabilježene četiri obitelji u gradu su tek 1800. godine, a stanovale su izvan Koprivnice na tzv. Fridmanovom bregu, kraj kuće koprivničkoga krvnika. Te židovske obitelji su 1800. godine molile da im se odredi manja tolerancijska taksa.²⁶ Brozović navodi da su 1800. godine u Koprivnici živjele četiri židovske obitelji sa 13 članova.²⁷ No prema popisima Židova u Križevačkoj županiji, koji su se tražili kako bi se utjerala tolerancijska taksa, Židovi se spominju u mjestima *Rasinja, Szoboticza, Herešin, Ludbreg*.²⁸ U prvoj kanonskoj vizitaciji 1804. kanonik Juraj Pandurić izvješćuje da se uz rimokatolike u gradu Koprivnici nalaze također Grci i Židovi, ali ne u velikom broju.²⁹ To potvrđuje i popis takse tolerancije iz 1805./06. godine za Križevačku županiju, gdje su navedeni popisani Židovi, njih 31 za distrikt Koprivnica (*Raszinja, Ivanecz i Heressin*) i Ludbreg.³⁰ Iz kanonskih je vizitacija poznato da je 1810. godine od ukupno 2015 stanovnika u Koprivnici bilo 23 Židova,³¹ a 1847. od 3270 stanovnika već 40 Židova.³²

²¹ Schwarz, 1901., 190-191.; običaj je bio da za sajmove plaćaju 2 forinte, na što su se Židovi žalili jer već plaćaju tolerancijsku taksu. U Koprivnici je taj običaj postojao od 1769. godine i bilo im je dozvoljeno dolaziti samo na sajmove, za razliku od drugih gradova Požege i Srijema gdje su mogli dolaziti i druge dane.

²² Schwarz, 1901., 192. - Vlasti u Koprivnici su pitale Varaždin što da rade sa zarobljenikom židovskim.

²³ Magyar-zsidó oklevéltár, 1970., 422-424 - u svim dokumentima iz Soproni városi levéltár- Prothocollum judiciarum, za *Sámuel Wolffa*, navodi se da je *jud von Koprainitz*.

²⁴ Magyar-zsidó oklevéltár, 1974., 206.

²⁵ Petrić, 2000., 17, A.

²⁶ Petrić, 2000., 87.B.; Petrić, 2000., 17, A; Švob, 1997., 24; Petrić, 2000., 17, A Križevačka županija, kut.156/1800, br.7./1800; Križevačka županija, kut. 157/1800; spis 88/1800 - odluka komisije o toleranciji.

²⁷ Feletar, 1988., 201, Brozović, 1987., 47; ove židovske obitelji plaćale su općini 20 forinti i 20 krajcara u ime tolerancije poreza. Gradski magistrat se tužio na Židove i u jednom dokumentu napisano je: *“...Zaista, ne možemo se dovoljno čuditi kojim drzovitim čelom tvrdi ovaj narod da je prije u ovoj Kraljevini slobodno boravio i trgovinu tjerao, a da nikakav namet nije plaćao, dočim je općenito poznato, da je istom prije nekoliko godina general Beck bio dozvolio i povjerio im dobavljanje vojničke mundure, pak su se onda naselili što u Bjelovaru, što u Koprivnici. Ali makar da su tu i bili vojni dobavljači, mi ih u našoj jurisdikciji nismo nikada trpjeli toga radi, što otimlju siromašnim oporezovanim varošanima i obrtnicima različitom trgovinom (sukna, tkanine, kože, meda, sira i sl.) sredstva života, pak su se ovi tužili iz dana u dan. Odlučili smo zato na njih namet nametnuti. No, budući škode domaćima, odlučili smo ih ne pustiti ni na tjedne ni na godišnje sajmove. Zato molimo, da se odavle odstrane, što će jedina pomoć biti vapijućem siromašnom narodu.”*

²⁸ HDA - Križevačka županija, kut. 161/1800, spisi br. 24.-28/1800; u Rasinji (*Raszinja*) je spominje Samuel Breier (*Breyer*), u Sobotici (*Szoboticzi*), David Jacob, a u Herešinu (*Heresin, Jeressin*) Löbly ili Leöblui ili Leöblen Josepho (u svakom popisu drukčije piše). U Ludbregu se spominje Herschl Brayer; Magyar országos levéltár, Departamentum Judaeorum, kut., 97/1807.spis 66/1807 (16009) - isti ovi Židovi navode se i u popisu 1803./04. godine.

²⁹ Horvat, 1997., 40. b.

³⁰ Magyar országos levéltár, Departamentum Judaeorum, kut. 97/1807. - spis 33/1807. (15808) - poimenični popis Židova navodi za Raszinju Samuela Braijera, za Ivanecz Davida Jacoba za Heressin Josepha Löebbla i Josepha Steinera te za Ludbreg Hersel Braijera, sve ukupno 31 Židova.

³¹ Horvat, 1997., 40. b - vizitacija kanonika arhidakona Matije Vađona.

³² Švarc, 1998., 378; Horvat, 1943., 17-19.; Brozović, 1987., 80. - navodi da je 1866. Koprivnica imala 3224 stanovnika, od toga 40 Židova.

Godine 1840. Hrvatsko-ugarski sabor dopustio je stalno naseljavanje Židova u Hrvatsku, osim u rudarskim krajevima, a Hrvatski sabor preporučio je postupno izjednačavanje građanskih prava s ostalima narodima. U Hrvatskoj je tada živjelo po gradovima (Zagreb, Koprivnica, Osijek i dr.) i selima oko 2000 Židova.³³ Masovnije useljavanje Židova uslijedilo je tek nakon 1851. godine kada su Židovi dobili slobodu stanovanja pa tako 1869. godine od 3224 stanovnika u Koprivnici ima već 110 Židova.³⁴ Primjerice, godinu dana nakon Patenta 1852. Albert Hirschler dobio je dozvolu da može otvoriti trgovinu u Koprivnici.³⁵ Većina doseljenih Židova u Podravinu dolazi iz Mađarske (Gyögyes, Melek, Nagykanizsa, Miklò, Sziget, Nemes Patro, Csurgo, Berzencze, Nagybajom, Zálaegerszék, Mocsolád, Tétény, Kaposmezö, Vásvár, Kis Komárom itd.), iako je glavnina Židova iz mjesta Schlaining u Gradišću (Burgeland), njih 23 obitelji.³⁶ Prema popisu iz 1857. godine (u Mjestopisnom rječniku V. Sabljara, 1866.), u civilnoj Hrvatskoj živi 5227 Židova, a u Vojnoj krajini 259 Židova. M. Gross navodi drukčije podatke da je 1857. godine u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji od ukupno 865.009 stanovnika živjelo 5132 (0,60%) Židova, a u Krajini samo 12. U tom popisu za Koprivnicu spominje se da ima svoju bogomolju.³⁷ Prema Brozovićevu navodu, 1857. godine u Koprivnici žive 23 židovske obitelji.³⁸ Od 1857. do 1869. broj Židova se u županijama povećao za 35,06%. Najveću migraciju nalazimo u malim gradovima i križištima prometnica pa tako Koprivnica bilježi velik priljev židovskog stanovništva.³⁹

Popis Židova u Podravini prema popisima od 1857. do 1910. godine⁴⁰

Grad/ mjesto	1857.	1880. ⁴¹	1890.	1900.	1910.
Botovo	-	412/2	469/1	-	-
Botinovec	7	-	-	-	-
Cvetkovec	-	274/7	351/5	-	-
Delovi	-	419/5	458/3	487/2	483/3
Drnje	4	1097/16	1385/32	1306/12	1298/8
Đelekovec	-	1620/6	1802/6	-	2112/7
Đurđevac		6128/47	6504/42	7030/63	7563/51
Općina Đurđevac		40410/183	48179/271	53439/252	57840/209
Glogovac	-	-	-	-	399/1
Gola	-	2044/32	2546/53	2205/59	2061/42
Gorica	13	-	-	-	-
Gotalovo	-	629/10	729/10	761/3	826/6
Herešin	-	-	236/1	-	440/2
Hlebine	-	2004/15	2018/13	2056/14	2050/14
Imbriovec	5	499/14	603/17	668/4	736/3

³³ Katalog, 1988., 206.

³⁴ Švarc, 1988., 375

³⁵ Petrić, 2000., 41,A

³⁶ Brozović, 1978., 48.

³⁷ Švob, 1997., 32-34.

³⁸ Feletar, 1988., 200; Brozović, 1978., 47.-48.

³⁹ Gross - Szabo, 1992., 421.

⁴⁰ *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske*, sv. 3., 1998., 1475-1524; Szabo, 1989., 2128-2138.

Grad/ mjesto	1857.	1880. ⁴¹	1890.	1900.	1910.
Jagnjedovec	-	394/7	476/8	496/7	513/7
Kamenica	2	-	-	-	-
Koledinec	-	228/5	-	-	-
Koprivnica s okolicom		4627/378	5118/389	5710/368	8018/447
Koprivnički Bregi	-	1400/5	1394/9	1368/14	-
Koprivnički Ivanec	-	1148/2	1365/3	1408/11	1562/2
Kunovec	6	632/3	735/5	833/6	862/8
Kutnjak	4	514/12	628/8	608/17	607/7
Kuzminec	9	685/5	-	798/7	760/5
Legrad	48	2705/129	2798/100	-	-
Lepavina	-	177/6	100/6	-	-
Ludbreg - Varaždin	20	244	263	265	203
Mali Otok	-	216/2	-	-	284/2
Molve		2744/16	2365/16	2604/12	2555/15
Novačka	-	-	714/4	-	-
Novigrad Podravski	-	3813/21	2960/18	3903/16	3909/21
Peteranec	-	2433/17	2384/14	2371/12	2446/15
Plavšinci	-	253/2	303/4	302/?	332/3
Rasinja	14	1091/6	1280/9	1308/12	1384/13
Rijeka Koprivnička	-	275/11	-	-	-
Selnica Podravska	3	-	570/3	609/4	584/2
Sigetec	-	1772/18	1895/15	2046/26	2049/6
Sokolovac	-	568/6	419/17	419/20	480/19
Srijem	-	-	238/9	-	-
Subotica Podravska	4	617/4	681/5	743/4	824/4
Torčec	-	895/7	1022/8	-	1048/3
Velika Mučna	-	-	445/5	-	609/7
Veliki Botinovac	-	-	-	-	288/3
Veliki Otok	-	515/3	612/7	625/3	-
Veliki Poganac	-	-	596/2	658/7	-
Virje		6611/26	5433/48	5525/35	5467/39
Vlaislav	-	-	260/5	297/2	-
Zablatje	-	360/4	432/4	-	-

⁴¹ U tablici je označen iznos Židova (bold) prema ukupnom broju stanovnika sela, mjesta ili grada.

Grad/ mjesto	1857.	1880. ⁴¹	1890.	1900.	1910.
Ukupno općina Koprivnica 1880. - 1910.		44.326/ 760	50.530/ 501	53.315/ 646	57.135/ 656 ⁴²
Koprivnica i okolica	119 /2,62%	565 /6,35%	398 /6,11%	382 /5,40%	447 /5,58% ⁴³
Kotar Koprivnica		187	242	209	175 ⁴⁴
Bjelovarsko-križevačka županija 1880. - 1910.		219.529/ 1463 810 /0,39%	226.210/ 1955 1138 /0,45%	302.362/ 2267 1349 /0,47%	331.385/ 2297 ⁴⁵ 1245 /0,40% ⁴⁶

Iako Podravina od 1857. do 1910. godine u cjelini demografski jača, broj židovskog stanovništva opada u odnosu na ukupan broj stanovništva. Gradovi i mjesta Podravine od 1880. do 1910. spadaju u Bjelovarsko-križevačku županiju, a kod nje je u postocima vidljiv rast židovskog stanovništva. Povećanju broja Židova u nekim gradovima i mjestima (Koprivnica, Gola, Drnje) pridonijela je gradnja željezničke pruge Rijeka - Zagreb - Koprivnica - Zakany - Budimpešta koja je puštena u promet 1870. godine pa se udio Židova npr. u Drnju popeo 1890. na 1,6%, u odnosu na 1880. kada je bio 1%. Krajem 19. stoljeća Židovi se sele u mjesta koja se nalaze na križićima putova, gdje je brži razvoj manufakture, industrije, obrta i trgovine, a koji im omogućava brže napredovanje u društvu.⁴⁷

REVOLUCIJA 1848./49.

Kada je godine 1848. počela revolucija koja je rezultirala ukidanjem feudalnih odnosa, Podravina nije ostala po strani tih prekretničkih europskih zbivanja. Potaknuti revolucionarnim gibanjima austrijskim je Židovima ustavom 26. travnja 1848. zajamčena građanska ravnopravnost, tj. posjedovanje nekretnina. Mađarski je krnji sabor neposredno prije sloma revolucije 28. srpnja 1849. izglasao zakonski članak o emancipaciji Židova.⁴⁸ Događaji iz 1848. donijeli su sjevernoj Hrvatskoj privremene teritorijalne promjene jer su Međimurje i Legrad vraćeni Hrvatskoj (oduzeti su opet 1860./61. i ostali su u sastavu Mađarske do 1918.). Upravo zbog blizine mađarske granice Podravina je bila uključena u vojne sukobe između hrvatske vojske lojalne bečkom dvoru i revolucionarne mađarske vojske. U mađarskoj revoluciji Židovi su se pridružili Mađarima pa se zbog toga u nekim mjestima pogoršao njihov položaj, no zato što su uživali zaštitu bana Josipa Jelačića spriječeno je u nekim mjestima njihovo protjerivanje.⁴⁹ Godine 1847. u gradu Koprivnici bilo je 8 židovskih obitelji⁵⁰ za koje 1848. godine okolno stanovništvo nije

⁴² *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske*, sv. 3., 1998., 1475-1524.

⁴³ Ovo je zajednički popis svih mjesta Podravine plus kotar Koprivnica koja je imala 187 Židova.

⁴⁴ Švob, 1997., 46-47., uži prostor grada, samo Koprivnica.

⁴⁵ Švob, 1997., 48. - analizirano prema popisu Kraljevine Hrvatske i Slavonije 1880., 1890., 1900., 1910.

⁴⁶ Szabo, 1989., 2136, ovo je bez gradova u Bjelovarsko-križevačkoj županiji.

⁴⁷ Petrić, 2000., 23-47.B; Feletar - Prvčić, 1993., 33.

⁴⁸ Gross - Szabo, 1992., 419.

⁴⁹ Gross, 1987., 26.

⁵⁰ Križevačka županija, br. 424/1847.; - (2420/1847.) - u popisu su za 1847. godinu nabrojene obitelji: Ignatius Kreuc, Josephus Steyner, Samuel Firsl, Josephus Fridfeld, Alexander Mailender, Theresia vidua Betlheim, Josephus Steiner, Jacobus Spiear.

zahtijevalo da se istjeraju iz grada, niti se u tegobama i potrebama grada Koprivnice tako nešto tražilo,⁵¹ kao što je bilo u nekim gradovima.⁵² Na Križevačku županiju bilo je upućeno pismo da se posebno pazi na Židove koji tu prelaze granicu te dolaze iz Mađarske kako bi Mađare izvještavali o našem prilikama.⁵³ Nakon revolucije svi ti zakoni o dobivanju ravnopravnosti su povučeni, da bi ponovno 1860. godine carskim patentom Židovima bilo dopušteno posjedovanje nekretnina. Zanimljivo je da se ti novodoneseni zakoni tijekom revolucije nisu protezali na Hrvatsku i Slavoniju. Iako se različitim odredbama ograničavalo njihovo naseljavanje u Hrvatsku i Slavoniju, s obzirom na ekonomsku modernizaciju uslijedio je 50-ih godina 19. stoljeća veći val migracije Židova u ove dijelove. Uprkos ograničenjima, u nekim gradovima i mjestima već prije 1848. živjeli su imućniji Židovi.⁵⁴ Do 1848. godine Židovima je bilo dopušteno da se bave bankarstvom, trgovinom, mešetarstvom i lihvarstvom, koje je imalo periferno značenje u feudalnoj ekonomiji, ali je omogućavalo relativno brzo bogaćenje. To je povećavalo vjersku netoleranciju, a u nekim slučajevima i mržnju katoličkog stanovništva prema Židovima.⁵⁵ Prema pisanju dopisnika Ivana Vrančića u *Novinama dalmatinsko-horvatsko-slavonskim*, 1847. kaniški Židovi su poplavili koprivničko tržište pa je strancima bilo zabranjeno kupovati do 9 sati, a s druge strane povećala se cijena proizvoda. Prema pisanju autora članka, gradski kapetan istjerao je navedene trgovce i stekao hvalu "svega građanstva".⁵⁶

RAZVOJAČENJE STAROG BJELOVARSKOG GENERALATA

Godine 1871. došlo je do razvojačenja bjelovarskoga generalata, tj. đurđevačke i križevačke regimente i tada su neka podravska mjesta postala dio civilne Hrvatske (Peteranec, Novigrad Podravski, Đurđevac i dr.). Razvojačenjem toga kraja došlo je do naglog uspona trgovine u kojoj su prednjačili Židovi. Godine 1875. u novoj teritorijalnoj podjeli Koprivnica postaje sjedište podžupanije (pripadaju joj Ludbreg, Mali Bukovec, Rasinje, Đelekovec, Drnje, Sokolovac, Novigrad, Virje i Molve). Od 1866. godine na području Podravine formirana su tri upravna kotara: Ludbreg, Koprivnica i Đurđevac. Usporedo s razvojačenjem, na podravskom selu dolazi do snažnog raslojavanja stanovništva. Vlastela koja su propadala nisu prihvatila nove industrijske inovacije, nego su pojačali iskorištavanje podravskog seljaka, što dovodi do pauperizacije podravskog sela, pojave zelenaštva (lihvarjenja) i početka emigracije unutar dvojne monarhije i u preookeanske zemlje. Tu je situaciju posebno pogoršala velika agrarna kriza između 1873. i 1895. godine koja je pogodila sjevernu Hrvatsku.⁵⁷ Očito je da su tu situaciju iskoristili podravski Židovi koji su se, poučeni iskustvom iz prošlosti, brzo okrenuli tržišnoj ekonomiji i razvili uspješnu trgovinu u Podravini.

⁵¹ Varaždinska županija, kut. 499/1848., spis 909/1848.

⁵² Dobrovšak, 1997., 82-83. - u tekstu su donesena sva zahtijevanja koja su tražila da se odstrane Židovi iz mjesta (Požege, Varaždina općine Bjelovara...).

⁵³ Križevačka županija, kut. 435/1849.; (1629/1849).

⁵⁴ Gross - Szabo, 1992., 420.

⁵⁵ Sabolović-Krajina, 1991., 162-163.

⁵⁶ Petrić, 2000., 68, A - autor članka u *Novinama* opisuje ih riječima: "Da su to ljudi koji kakav pošten zanat ili trgovinu tjeraju, jošte bi jezik za zube metnuli-nu sve samo dečurlija iz željezne županije isterana, ovde od kuće do kuće hodeća, svet očevdno varajuća i mnogo smutnje izvršeća."

⁵⁷ Feletar, 1988., 124-125.

NARODNI POKRET 1883.

Nakon zadobivanja ravnopravnosti počinje nagli uspon židovskih obitelji kako u Podravini, tako i u cijeloj Hrvatskoj. Podravski mještani prihvaćaju Židove kao svoje sugrađane, no to će zasjeniti prvi antisemitski ispadi koji su zabilježeni 1883. godine u vrijeme "narodnog pokreta". U Mađarskoj je izbila cijela afera koju su potaknuli mađarski antisemiti i opozicija u kojoj su optuženi Židovi iz potiskog sela Tisza Eszlara da su počinili ritualno umorstvo mađarske djevojčice Esztere Solmossy. Tijelo djevojčice nije nikada nađeno pa je sud morao osloboditi optužene. Protužidovski istupi u Hrvatskoj zbili su se istodobno u vrijeme protumađarskog pokreta koji se zbilo u ljeto 1883. nakon afere sa zbacivanjem grbova koji su na sebi, uz hrvatske, imali i mađarske natpise, što je bilo protivno odredbama Hrvatsko-ugarske nagodbe.⁵⁸ Potkraj kolovoza 1883. godine u pograničnim dijelovima Mađarske (mjesto Nyiregyuházi), nedaleko od Koprivnice, izbili su protužidovski neredi koji su uzburjali pučanstvo u hrvatskim selima (Gola i Ždala) i okolici Koprivnice. U Sigecu i u Molvama uplašili su se domaći Židovi zbog najavljenih izgreda te su zatražili osiguranje koje im je koprivnički podžupan uveo.⁵⁹ Ubrzo se pokazalo da je strah od mogućih protužidovskih demonstracija bio pretjeran. U Goli je bio mir, u Molvama nije došlo do izgreda, a godišnji sajam u Ludbregu protekao je u najboljem redu.⁶⁰ Nakon što su se u Koprivnici pojavili emisari iz Mađarske židovi koprivničkih kuća bili su oblijepljeni plakatima, a po ulici su bili pobacani oglasi s tekстом: "U židovskom zakonu stoji: da oni trebaju kršćansku krv i da bez nje ne mogu živjeti. Pak DRAGI kršćani zašto bi mi žrtvovali naš kršćanski narod za proklete Židove to nama nije za silu! Sa Židovima VAN!" U sljedećem oglasu je stajalo: "Vi prokleti Židovi nosite se iz naše zemlje jer nećemo med svinjama biti. Ležete se kak štakori." U jednom od plakata aludiralo se i na proces u Mađarskoj: "Židovi trebaju našu krv, zato su zaklali sirotu kršćanku Ester vu Magjarskoj" (ispod je naslikana mrtvačka glava). "Smrt i progonoštvo svim prokletim Židovom!"⁶¹ Ti napadi nisu bili organizirani niti su prerasli u neki masovni pokret, a u sebi nisu sadržavali neki rasni ili vjerski karakter, nego klasni jer je narod jednako napadao činovnike, trgovce i lihvarе, bez obzira bili oni mađaroni, Mađari, Nijemci, Hrvati ili Židovi. Oni su posljedica utjecaja i agitacije iz susjedne Mađarske, gdje su u to vrijeme bjesnjeli antižidovski pogromi.⁶²

HRVATSKI NARODNI POKRET 1903. GODINE

Osamdesetih godina 19. stoljeća već se može pratiti stvaranje židovske elite kako u Hrvatskoj i Slavoniji, tako i u Podravini. Ta stvorena židovska elita ne pripada samo imućnijem produktivnom građanstvu, nego i najobrazovanijim slojevima društva (liječnici, odvjetnici, poduzetnici, bankari, graditelji, umjetnici i dr.). Tradicionalno vični trgovačkom poslu Židovi su se uključili u gospodarska, kulturna i politička zbivanja Podravine. Početkom 20. stoljeća sudjeluju u svim sferama života. Gradski su zastupnici, članovi gradskih odbora, gospodarskih

⁵⁸ Dobrovšak, 2003., 104

⁵⁹ Petrić, 2000., 94, A, Pavličević, 1980., 312 - Podžupan je otišao u Golu i javio hrvatskoj vladi da "nije bilo nakano žiteljstvo golsko ustati proti tamnošnjem izraelitanom, već da su susjedni mađarski buntovnici, harajuć, paleć i uništavajuć sve što su mogli u Csurgo, Berzencze, Gyékényes obrekli da će doć također u Golu, koji dolazak je pobudio bojazan, da bi mogao također Golčane potaknuti na ustanak".

⁶⁰ Pavličević, 1980., 312.

⁶¹ HDA-PRZV, kut. 182/1883. - (3543/1883); Pavličević, 1990., 3.

⁶² Pavličević, 1980., 11.

udruga, vlasnici trgovina i tvornica, osnivači zadruga, gospodarskih društava, novčarskih zavoda, dobrotvornih, kulturnih i sportskih društava i slično. Opće osiromašenje sela i sve veća mađarizacija na političkom, gospodarskom, ali i kulturnom planu izazvala je opće ogorčenje hrvatskog stanovništva koje je kulminiralo “*narodnim pokretom 1903./04.*”. Godine 1903. i 1904. obilježene su u Hrvatskoj napetošću, demonstracijama, uličnim sukobima te održavanjem protestnih narodnih skupština. Otpor prema Khuenovu režimu (1883. - 1903.) pretvorio se u široki pokret u prvom redu protiv mađarske hegemonije. Iako je 1903. godine bilo antisemitskih ispada u Hrvatskoj, oni nisu poprimili velike razmjere i ograničeni su na pojedince koji su Židove napadali da su Mađari ili da su “*narodnjaci mađaronci*”. U prvom redu na meti napada su se našli židovski trgovci koji nisu napadani zbog podrijetla, nego zato što su trgovci, poduzetnici i lihvari. Od svih podravske mjesta Ludbreg i ludbreški kraj su 1903. godine najmasovnije i najoštrije ustali protiv Khuenova režima.⁶³ U Ludbregu su se 21. na 22. lipnja 1903. dogodili izgređi u kojima su razbijeni dućani nekolicini židovskih trgovaca. Svjetina se u prvom redu htjela osvetiti mađaronima, no kako nijednog nije našla, okomili su se na Židove. Najveća je šteta zabilježena nad bogatim trgovcem Vilimom Scheyerom, osnivačem i direktorom Ludbreške banke i štedionice.⁶⁴ Prema zapisima Predsjedništva zemaljskog vijeća, u njegovu je dućanu nastao pravi lom, sva roba je uništena, vino je iz bačava bilo ispušteno, a ostala roba pobacana na ulicu.⁶⁵ Kako je ujedno Vilim Scheyer bio osnivač štedionice, seljaci su pokušali spaliti knjige s upisima svojih dugova i zaduženja u štedionici, ali im to nije uspjelo.⁶⁶ Slično su stradali trgovci Albert i Samuel Scheyer, bankar Samuel Rosenberg te trgovac i zakupnik maltarine i mostarine Josip Wirschsohn. Posebno je stradao ludbreški hotel, tada svratište *K crnom orlu*, jer ga je u zakupu držao Židov Klausner. Nije ostala pošteđena ni židovska sinagoga u kojoj su demonstranti našli rabina Leopolda Deutscha, kojeg su protjerali iz sinagoge na livadu.⁶⁷ Iako su nemiri zahvatili 1904. godine Virje, Đurđevac, Pitomaču i Kloštar Podravski, izgređi u tim mjestima protiv Židova nisu zabilježeni jer su seljaci uglavnom imali za cilj uništiti gruntovne nosove ovlaštenika zemljišnih zajednica po kojima su se htjele oduzeti livade pojedinim seljacima koji su u to doba privatizirani.⁶⁸ Iz toga bi se moglo zaključiti da je pokret 1903./04. u svojoj biti ipak bio protumađarski i protumađaronski te nije imao antisemitski karakter, nego je bio usmjeren protiv svih izrabljivača, bilo koje vjerske i nacionalne pripadnosti.

UTJECAJ ŽIDOVA U PODRAVINI

Koliko su Židovi utjecali na razvoj naselja i gradova u Podravini? U većini slučajeva mnogo, prvo zato što su kao trgovci i obrtnici uglavnom svoje trgovine smještali u uži centar podravskih

⁶³ Androić, 1977., 39. - više o samom narodnom pokretu u Androić, Mirko, Ludbreški kraj u revolucionarnoj 1903., *Podravski zbornik*, Koprivnica 1977., 39-49.

⁶⁴ HDA-PRZV, kut. 682/1903. - 1905. (3648/1903.) - izvješće kraljevskog županijskog tajnika Stjepana Kanfelja o izgređima koji su se zbili 21. lipnja na 22. u Ludbregu - oštećeni su dućani Samuela Weinwebera kojem je polupan jedan prozor, na dućanu Samuela Scheyera svinuta su teška željezna vrata i polupana dva prozora, Albertu Schlesingeru razbijena su sva vrata i prozori. Hinku Hirschshohnu, trgovcu, razbita su sva vrata i kapci. U dućanu mu je roba razbacana i pokradena. Dućan Alberta Scheyera je devastiran i orobljen, a kuća užasno unakažena. Ignacu Grossu, blagajniku štedionice na skroz su polupani prozori, isto kao i trgovcima Samuelu Scheyeru i Samuelu Rosenbergu.

⁶⁵ Winter, 2000., 156.

⁶⁶ Kolar-Dimitrijević, 2003., 67.

⁶⁷ Winter, 2000., 156.; Winter, 1986., 26.

⁶⁸ Kolar-Dimitrijević, 2003., 71.

mjesta ili sela, a drugo jer su se uključivali u društveni život Podravine. Njihov utjecaj najviše se može pratiti u gradovima, trgovištima i većim mjestima. Krajem 19. i početkom 20. stoljeća u središnjim podravskim naseljima počinje suvremeni komunalni, urbanistički i trgovački razvoj sa sve izraženijom dominacijom Koprivnice. **Koprivnica**, zbog svog povoljnoga geografskog i prometnog položaja na križistima važnih putova, te **Legrad** i **Ludbreg**, **Đurđevac** ubrajaju se među najznačajnija naselja Podravine pa je u njima i zabilježeno najviše prisutnog židovskog stanovništva.⁶⁹

Koprivnica se početkom 20. stoljeća urbanistički podigla uz određeni polet poljodjelstva te osobito obrta, manufakture i industrije, što je pridonijelo useljavanju Židova, ali i njihovu uključivanju u život i izgradnju grada. U gradu postoji jaka skupina židovskih trgovaca koji su ranije bili vezani za neka manja okolna mjesta, kao npr. Drnje, a u Koprivnici za izvangradsko područje, da bi se sredinom 19. stoljeća počeli naseljavati u samom gradu. Posebno značenje u razvoju Koprivnice i njezina privrednog života pripada tamošnjim trgovcima i njihovoj poslovnoj djelatnosti, a poduzetnici židovskog podrijetla veću ulogu zauzimaju nakon revolucije 1848./49. godine. Njihova se sinagoga (1876.) gradi u užem centru u Svilarskoj ulici, a groblje im se smješta na putu za Varaždin.⁷⁰ Pravila Koprivničke općine potvrđena su 1887. godine.⁷¹ U Koprivnici se na kraju 19. stoljeća nalazio Florijanski trg s kapelicom Sv. Florijana koji se smjestio na početku puta prema Zrinskom trgu. Bilo je tu dućana židovskih trgovaca i obrtnika, ali i pripadnika drugih naroda: Grka, Makedonaca, Austrijanaca, Čeha i Nijemaca.⁷² Židovske trgovine bile su poznate u cijelom gradu. Najznamenitije mjesto bilo je svratište *K caru austrijanskom/Zur österreichische Kaiser* (1848.), koje je godinama držala znamenita koprivnička obitelj Schwarz.⁷³ Trg je bio središte koprivničke gospodarske i kulturne "kreme" koja se sastajala u kavani *Mundi*⁷⁴ koju je vodila židovska obitelj Graf. Izvan okvira cehovskog obrta do sredine 19. stoljeća u Koprivnici se javljaju i neki pothvati manufakturnih obilježja. U novčarskom poslovanju osjeća se potreba za osnivanjem banke pa su 1872. koprivnički trgovci, predvođeni Markom Breyerom (Židov) i Nikolom Bošnjakom, pokrenuli osnivanje *Dioničke štedionice*, ali zavod nije dugo trajao.⁷⁵ Te iste godine (1872.) osnovane su još dvije novčarske udruge *Gradska štedionica* u čijem su osnivačkom odboru bili Židovi i *Štedionica pripomoćnog društva*.⁷⁶ Koliko god su mogli Židovi su se uključivali u sve pore političkog, kulturnog i društvenog života. U zapisniku odborske sjednice koprivničke *Narodne čitaonice* 1871. godine kao prisjednik se spominje Salomon Deutsch.⁷⁷ Od najranijih vremena uključivali su se u politički život, dio je bio na strani Strossmayerove, kasnije vladine Narodne stranke, a dio na strani pravaša. Godine 1883.

⁶⁹ Feletar - Prvčić, 1993., 21.

⁷⁰ Lončarić-Plančić, Marija, 1986., 48.; Brozović, 1978., 48 - godine 1876. koprivnički Židovi su podigli svoju sinagogu (koju je izgradio Josip Rösch), štajerski Nijemac, a uz nju i vjersku školu za svoju djecu.

⁷¹ HDA-BiNZV, kutija 30/1892; (22138/1896).

⁷² Feletar - Prvčić, 1993., 21; Bratković - Feletar - Prvčić, 1988., 41.

⁷³ Feletar - Prvčić, 1993., 21; Brozović, 1987., 128 - svratište "K caru austrijanskom" krajem 19. stoljeća bilo je vlasništvo Franza Pichlera, a od njega je prešlo na Samuela Schwartza. Svratište je godine 1920. pregrađeno i dobilo ime "CAR".

⁷⁴ Horvat, 1997., 28 - u objavljenom priređenom rukopisu "Uspomene iz moje mladosti", Rudolf Horvat piše: "...na šetalištu postojale dvije grupe: jednu su činili koprivnički srednjoškolci i većinom kćeri židovskih trgovaca, jer su obrtničke kćeri bile zaposlene kućnim poslovima. Drugu grupu su činili starci koji su većinom bili umirovljenici."

⁷⁵ Karaman, 1986., 21-22; Feletar, 1988., 204 - U odboru štedionice bili su: predsjednik Janko Demetrović, tajnik Andrija Ostriš, blagajnik Lavoslav Leeb i odbornici Marko Breyer, Moritz Breyer i Nikola Bošnjak.

⁷⁶ Feletar, 1988., 204-205, dokument o osnivanju *Gradske štedionice* u Koprivnici potpisali su: gradski ljekarnik Maks Verli i trgovci Salomon Deutsch i Pavao Lopatny.

⁷⁷ Loborec, B. - Feletar, D., 1986., 88 - ravnatelj čitaonice bio je Martin pl. Ožegović, tajnik Josip Martinušić, blagajnik Stevo Šestak, a prisjednici Viktor Špišić, Josip Beruta, Pavao Lopatny i Salomon Deutsch.

u Koprivnici je *Stranka prava* uhvatila korijen, a širitelji njezinih ideja bili su bogati trgovac Samuel Steiner i Ličanin Marko Došen. Oni su u Koprivnici 1884. osnovali i sastavili građanski klub *Stranke prava*, koji je kandidaturu za Hrvatski sabor 1884. ponudio dr. Davidu Starčeviću.⁷⁸ U izborima 1897. godine (21. svibnja) združena opozicija kandidirala je odvjetnika dr. Ivana Ružića, a kandidatom režimske narodne stranke proglašen je Židov dr. Ljudevit Schwarz, odvjetnik iz Zagreba, koji je bio jedini židovski zastupnik u Hrvatskom saboru. Od upisanih 528 izbornika za Ružića je glasovalo 256,⁷⁹ a za Schwarz 216 glasača. Khuen je bio nezadovoljan izborima te je poništio neke zastupnike združene opozicije, tj. Ivana Ružića, pa je u ponovljenim izborima 4. prosinca 1897. uz zdušnu pomoć koprivničkih Židova pobijedio Schwarz dobivši 234 glasa, za razliku od Ružića 182, te postao koprivničkim izbornikom do 1901. godine.⁸⁰

Ponekad je dolazilo do sukoba među tamošnjim stanovništvom sa Židovima, iako vrlo rijetko. Godine 1899. došlo je do sukoba u virskoj krčmi (spada pod Đurđevac) jer su neki Židovi napali načelnika Virja Stjepana Pokca, a tijekom svađe ga je jedan Židov "*izraeličanin*" (Hinko Fischer) pljusnuo. Kao razlog svađe svaka strana navodila je drugi razlog. Jedni su tvrdili da su Židovi prouzročili "*škandal*", a drugi da je načelnik bio pripit i da je vrijeđao Židove. Nakon toga je u Virju među Židovima zavladao nezadovoljstvo.⁸¹ No, to je pojedinačan slučaj jer je virsko stanovništvo u svojim sugrađanima Židovima vidjelo rodoljube, dapače neki su govorili da su "*njihovi sugrađani izraelitičke vjeroispovijesti iskreni i valjani rodoljubi, možda još i veći od onih koji ih kude*".⁸²

Tijekom izbora 1908. vladina stranka nije dobila nijedno mjesto. Najžešća borba vodila se u redovima opozicije. Ivica Frank, sin predsjednika *Čiste stranke prava*, agitirao je u kotaru Novigrad, održavši predizborne sastanke u Virju, Goli, Peternacu, Drnju, Hlebinama i Novigradu. U Ludbregu i Novigradu Podravskom izabran je za zastupnika Stjepan Radić, izabravši Novigrad, a u Koprivnici Stjepan Zagorac, tada na listi *Hrvatske stranke prava*. Peroslav Ljubić, tada član kluba Hrvatsko-srpske koalicije, u svojem tjedniku *Hrvatske novine* objavio je listu židovskih trgovaca iz Virja i Gole koji su glasovali za Franka, navodeći poimenično: Eisenstater, Elbogen, Goldšmit, Hirš, Hiršler iz Gole, Švarc i Virjanić (Kohn) iz Virja, Vajs iz Virja i Vajs iz Gole, a Josipa Franka je nazivao "*čifutskim advokatom*". Sve je to bio rezultat borbe za gospodarski prestiž između trgovaca pravoslavne i židovske vjere koja se vodila do Prvoga svjetskog rata.⁸³

Zbog svojeg višegraničnog prostora u Podravini bio je jak utjecaj židovskih trgovaca, industrijalaca i koncesionara koji su plašili trgovačke krugove u Hrvatskoj. Već od samog doseljenja Židovi se uključuju u privredne tokove Podravine. Sudjeluju u razvitku splavarstva (fljosarstva) na Dravi jer tvrtka *Ujlaki-Hirschler i sin*, osnovana 1828. - 1830. u Donjoj Dubravi, sudjeluje u prevezu drva od Dravograda nizvodno rijekom sve do ušća i dalje Dunavom do

⁷⁸ Horvat, 1997., 29.

⁷⁹ Ružić, 1897., 14 - Dr. Ivan Ružić navodi da se u Koprivnici prijetilo tamošnjim Židovima ako budu glasovali za njega. On zna da za njega nije glasovao niti jedan Židov premda ih ima preko 50 koji mogu glasovati, a da su svi bili za dr. Švarca, izuzev nekih koji nisu mogli doći na biralište. Očito su popustili pritisku.

⁸⁰ Horvat, 1943., 264; Gross, 1998., 114 - Ljudevit Švarc je ipak ostao u Hrvatskom saboru kao zastupnik do 1918., ali ne više koprivnički.

⁸¹ HDA-PRZV, Kutija 561/1897; (6218/1899) - Jakob Weiss bio je u zatvoru dva, a Hinko Fischer tri dana. Obojica su tražili priziv kotarskog pristava Ožegovića jer je pokazao prema njima animozitet, pa im se izašlo u susret i mogli su uložiti priziv. S toga je veliki župan bjelovarski Milutin pl. Kukuljević-Bassany-Sakcinski tražio da se ponovi postupak i ukine kazne Židovima. Dapače župan smatra da je sukob inicirao podnačelnik Pokec, jer inače "*...miroljubivi izraeličani virovski, a osobito Jakob Weiss ne bi se bio tako daleko zaboravio da se je odlučio Pokca u javnom lokalnu pljusnuti*". S druge strane smatrao je da ovakvo vođenje istrage nije politički mudro jer se time probudila uzrujanost među virovskim Židovima te se nada da će se s "*...taktom i svrsi shodnim daljnjim postupkom uzrujani izraelitički inače nama sklorni element opet umiriti*".

⁸² Podravski glasnik, br. 1/1898.

⁸³ Kolar-Dimitrijević, 1999., 118.

Smedereva. Tvrтка je do kraja 19. stoljeća narasla kao trgovački magnat.⁸⁴ Židovi iz Ugarske privredno pomažu pojedina pridravska mjesta, tako Židovi iz Nagykanisze oko 1850. godine u Repašu kod Molvi podižu devet kotlova za luženje potaše te time razvijaju pepeljarenje.⁸⁵ S druge strane, potkraj 19. stoljeća Židovi drže veći dio koprivničke trgovine i sudjeluju u svim važnim gospodarskim poslovima - bankarstvu, manufakturi i industriji, čime potpomažu gospodarski razvoj Podravine. Oni su bili glavni inicijatori osnivanja prvih koprivničkih i podravnih štedionica i banaka od 1872. nadalje. Židovi se trgovinski šire i na ostala podravska naselja, a trgovački su aktivni u Legradu, Ludbregu, Malom Bukovcu, Novigradu, Drnju i Virju.⁸⁶ Tako je zalaganjem koprivničkih Židova kemijska tvornica umjetnoga gnojiva *Danica* proradila 1906./07. i našla mjesto u Koprivnici, a svojim radom utjecala je na poljoprivredu sjeverne Hrvatske, ali i na razvoj industrije u Podravini. Osnivanje *Danice* vezano je i uz njezina osnivača Adolfa Daničića (Schwarza) (Križevci, 1861. - Zagreb, 1929.).⁸⁷ On je bio glavni i većinski dioničar Rafinerije u Bosanskom Brodu, a koprivnička tvornica nastala je kao dijete bosanskobrodske rafinerije.⁸⁸ Uz tu tvornicu možemo spomenuti i *Tvornicu octa i pecaru jakih alkoholnih pića Schwarz* (1880.),⁸⁹ *Tvornicu soda vode Šandora Löwyja i Löfflera* (1900.), *Ugljenokop Lepavina* u vlasništvu Trgovačkog prometnog društva za ugalj d.d. Otta i Antona Švarca, (1905.), *Tvornicu umjetnog leda M. Grossa* (1916., nosioci tog posla bili su Ignac Švarc, Josip Hirschler i sin, Maks Gross i J. V. Kartis), *Eksploataciju šljunka na Botovu Singer* (1912.), *Tvornicu ulja Braun*, (1917. u vlasništvu Emanuela Brauna, koji je uz to imao i đurđevački paromlin)⁹⁰ i dr.⁹¹ Najvažniji istočnopodravski ugljenokopi bili su locirani južno od Kloštra Podravnog i Pitomače te oko Velike i Male Trešnjevce (Črešnjevce), a 1904. stvorilo se poduzeće *Pitomačko-črešnjevački ugljenici d.d.* koje je bilo u vlasništvu zagrebačke obitelji Singer (bavili su se istraživanjem nafte u Međimurju).⁹² Godine 1896. pokušao se sklopiti ugovor između Gradskog zastupstva Koprivnice i poduzetnika Samuela Schwarza o podizanju električne gradske centrale, ali "munjara" je ipak podignuta tek nakon Prvoga svjetskog rata.⁹³ Karakteristika razvoja trgovine u Koprivnici je ta da su je gotovo cijelu držali Židovi. Najvažnije trgovine u gradu bile su u vlasništvu židovskih trgovaca (trgovine mješovitom robom - Hirschl, Kollmann, Scheyer, tekstilom - Rosenberger, cipelama, odijela - Švarc, kožara - Weiss, nakupci - Finzi, Fuchs, špedicija - Reich, željezara, građevinski materijal - Kollmann, vinarija - Heinrich, staklana - David Löwy i dr.), a utjecaj inozemnoga kapitala bio je ograničen.⁹⁴ Trgovački židovski utjecaj

⁸⁴ Feletar, 1988., 187.

⁸⁵ Feletar, 1988., 188.; Feletar, 1982., 133.

⁸⁶ Bratković - Feletar - Prvčić, 1988., 42.

⁸⁷ Kolar-Dimitrijević, 1996., 127; Adolf Schwarz je 1922. promijenio prezime u Daničić, uzevši prezime čovjeka koji je radio na unifikaciji jezika.

⁸⁸ Kolar-Dimitrijević, 1996., 119-123; izgradnju tvornice zastupao je Josip Frank, prvo u Zagrebu, a kasnije u Koprivnici ili Osijeku. Navedeni osnivači tvornice su bili barun Petar Herzog de Csete iz Pešte, Moritz Leopold de Csete iz Pešte, Maks Landau iz Beča, Leopold Landauer iz Pešte, Philip Weiss iz Pešte, Nikola Zuts iz Pešte i Josip Frank - židovski i mađarski kapital. Dapače župan smatra da je sukob inicirao podnačelnik Pokec jer inače "...miroljubivi izraeličani virovski, a osobito Jakob Weiss ne bi se bio tako daleko zaboravio da se je odlučio Pokca u javnom lokalnu pljusnuti".

⁸⁹ Feletar, 1988., 179.

⁹⁰ Feletar, 1988., 178.

⁹¹ Švarc, 1998., 380.

⁹² Feletar, 1988., 183.

⁹³ Feletar - Prvčić, 1993., 37.

⁹⁴ Kovačić, 1999., 148 - autor navodi da su u Koprivnici 1941. radile sljedeće židovske radnje: Artur Kolman, braća Kolman, Musko Perera, Aurel Schwarz, Franz Hirschl, Alfred Eisenstadter, Leo Hirschl, braća Rosenberger, Hugo Heinrich, Geza Hirschl, Milan Scheyer, Teodor Weiss, Judita Foscher, Frida Wortman, Lati Weiler, ljekarna Fischl, Jakov Rosenberger, David Löwy, Dudo Finzi i M. Selinger. Iz ovog je vidljivo da se utjecaj Židova u trgovini Koprivnice naglo pojačao 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća, što je pridonijelo i njihovom većem ugledu unutar društva.; Švarc, 1988., 381.

došao je do izražaja posebno u međuratnom razdoblju (1919. - 1941.), no to je tema nekog drugog izlaganja. Otvaranje željezničke pruge 1870. godine od Zagreba do Žakanja preko Križevaca i Koprivnice (1894. od Dombovara preko Kapošvara do Gyekenysa)⁹⁵ pridonijelo je useljavanju Židova u Podravinu, ali i njihovu zapošljavanju kao činovnika na njoj. Židovi nisu samo utjecali na trgovački razvoj, nego su imali udjela i utjecaja i na kulturno-umjetničkom, prosvjetnom, sportskom i drugim planovima društvenih djelatnosti. Bili su članovi hrvatskog umjetničkog društva *Podravac*, osnovanog 1874. godine. (članovi obitelji braće Rossenberg, Hirschl). Obitelj Hirschl bila je član i hrvatskog obrtničkog, radničkog, obrazovnog društva *Domoljub*, osnovanog 1909. godine.⁹⁶ Suživjeli su se sa svim događajima u Koprivnici i izvan židovske zajednice, sudjelovali su u “*Hrvatskom sokolu*” - S. Löwy, M. Švarc.⁹⁷ U mjestima u kojima su postajala *Dobrovoljna vatrogasna društva* bili su njihovi utjecajni članovi.⁹⁸ Nekolicina Židova pokušavala se asimilirati u hrvatsko društvo tako što su mijenjali svoje prezime i pritom ga kroatizirali,⁹⁹ a manjina ga je zbog svog rada na ugarskim željeznicama mađarizirala.¹⁰⁰ Židovi su bili članovi raznih društava u Koprivnici, ali i svojih udruženja i društava - *Dobrotvorno gospojinsko društvo u Koprivnici*¹⁰¹ (1878.) *Chevra Kadischa* u Koprivnici (1907.), *Izraelitičko gospojinsko društvo u Koprivnici* (1907.).¹⁰² Neki su Židovi bili vrlo ugledni i omiljeni među sugrađanima pa je novinar *Varaždinskog viestnika* kada je umro kotarski rabin Benjamin Wolf 1899. godine napisao “*da je bio dobar i darovit svećenik, pun značaja i poštenja, te ga je ovdašnje pučanstvo bez razlike vjeroispovijesti štovalo i uvelike cijnilo*”.¹⁰³ Od znamenitih Židova u Koprivnici ne bi bilo naodmet spomenuti i vrsnog muzičara i skladatelja Milana Grafa (Koprivnica, 1892. - Zagreb, 1975.), rođenog u poznatoj židovskoj obitelji koja je držala već spomenutu kavanu *Mundi*.¹⁰⁴ U duhovnom smislu Židovi u Koprivnici bili su vezani uz svoju židovsku općinu, *Izraelitičku bogoštovnu općinu*, koja je vjerojatno osnovana 1850. godine, a prvi rabin u Koprivnici bio je Josip Herlinger, a od 1887. Simon Hessel, koji je tu dužnost obavljao sve do 1914. godine. Sinagoga u Koprivnici sagrađena je 1876. godine u Svilarskoj ulici.¹⁰⁵ Židovi su uz svoj vjeronauk u sinagogama pohađali i državne škole pa je u izvješću *obćih pučkih i šegrtske škole* u Koprivnici 1891./92. navedeno da dječjačku i djevojačku nižu pučku školu ukupno pohađa 55, a opetovnice 13 učenika izraelske vjeroispovijesti, dok je u šegrtskoj

⁹⁵ Kolar-Dimitrijević, 1995., 45-46.

⁹⁶ Kovačić, 1999., 149.

⁹⁷ Švarc, 1991., 175.

⁹⁸ *Podravac*, br. 14/1895. - odvjetniku Isi Lichtenbergu iz Đurđevca kada se vjenčao s Giselom Goldschmiedt iz Legrada *Dobrovoljno vatrogasno društvo* (1881.) priredilo je bakljadu povodom vjenčanja i slavi se pridružilo mnogobrojno stanovništvo ovoga grada.

⁹⁹ Dobrovšak, 2003., 158-161.; 165-166, HDA-BiNZV, kutija 244/1896. - (249/1896) - Makso Schwarz (Švarc) promijenio je prezime u Crnetić, rođen je 29. rujna 1869. u Koprivnici, a radio je u Bjelovaru. Kasnije se preselio u Klanjec gdje je prešao na katoličku vjeru; kutija 363/1898; (156/1898.) - štedionički činovnik iz Koprivnice Viktor Eisenštejn (rođ. 1874.) zatražio je promjenu prezimena u Gvozdić. Gašpar Klein iz Koprivnice, trgovački pomoćnik, 1898. promijenio je prezime u Malinović.

¹⁰⁰ HDA-BiNZV- kutija 365/1898. - (3017/1898) - Adolf Rosenfeld rođen 1864. traži promjenu prezimena u Molodovanyi. Rosenfeld je bio učitelj u Legradu. Gjuro Steiner rođen u Koprivnici, a zaposlen u Kutini je 1899. promijenio prezime u Kovesi.

¹⁰¹ Švob, 1998., 265 - Gospojinska dobrotvorna društva u prvo vrijeme okupljaju žene bez obzira na vjersku ili nacionalnu pripadnost, tek kasnije dolazi do osnivanja odvojenih katoličkih, pravoslavnih, židovskih i drugih društava.

¹⁰² Pravila, 2000., 89-90 - Kasnije su osnovana ili potvrđena pravila još nekih društava, *Chevra Kadischa* u Koprivnici, 1932.; *Izraelitičko gospojinsko društvo u Koprivnici*, 1932., *Mjesna cionistička organizacija u Koprivnici*, 1932.

¹⁰³ *Varaždinski viestnik*, br.7/1899. - rabin je sahranjen na koprivničkom groblju.

¹⁰⁴ Švarc, 1993./94., 129 - više o ovom vrsnom muzičaru pogledati u članku dr. Krešimira Švarca.

¹⁰⁵ Švarc, 1998., 379-380.

školi bilo 8 "izraelićana".¹⁰⁶ Sljedeće školske godine 1893./94. u nižim pučkim razredima bilo je 57, a u šegrtskoj 8 "izraelićana".¹⁰⁷

Uz Koprivnicu je po broju prisutnog židovskog stanovništva značajno podravsko trgovište **Ludbreg**.¹⁰⁸ Na sajmove u Ludbregu Židovi kao povremeni trgovci počeli su dolaziti već 1769. godine.¹⁰⁹ Prvi se Židovi u Ludbreg doseljavaju 1800.¹¹⁰ (ne 1802.) godine, kada se počinje intenzivnije razvijati ludbreška trgovina.¹¹¹ Zajedno sa zahtjevom koprivničkih Židova, prvi Židovi u Ludbregu traže da im se odredi tolerancijska taksa pa se tako kao prvi poimenični Židov iz Ludbrega spominje Samul Brejer (Brajjer-Breyer).¹¹² Oko 1810. u Ludbregu se spominje samo jedna obitelj Deutsch sa 9 članova, koja stanuje u vlastelinskoj kući.¹¹³ Kasnije se spominju Herschl (Hirschli), a 1850. Scheyer. Većina ih je iz Gradišća, a obitelji Moses, Grünfeld i Pajtas iz Mađarske jer je ostalo u sjećanju mještana da je njihov materinji jezik bio mađarski.¹¹⁴ Polovicom 19. stoljeća u Ludbregu su bila tri osnovna sloja: seljaštvo, stanovništvo vezano uz vlastelinstvo Batthyany, a treća je skupina ostalo stanovništvo u koje se najviše ubrajalo obrtništvo i činovništvo.¹¹⁵ U tu skupinu ubrajali su se trgovci, i to većinom židovskog podrijetla. Veća skupina Židova doselila se u Ludbreg 1866. godine. Imućnije obitelji nastanile su se u Ludbregu, a siromašniji sunarodnjaci po selima. U prvo vrijeme bavili su se trgovinom ili bili gostioničari.¹¹⁶ Židovi Ludbrega bili su novovjerskoga kulta, a matične knjige po namještenom rabinu vode se od 1885. godine.¹¹⁷ U dokumentu upućenom 1892. *Odjelu za bogoštovlje i nastavu Zemaljske vlade* navode da općinu imaju od 1881. godine.¹¹⁸ Pravila njihove općine potvrđena su 1885. godine.¹¹⁹ Rabin je po dopisu namješten od 1891. godine.¹²⁰ Podravci su Židove primali s nepovjerenjem, ali su se Židovi, usprkos tome, uključili u privredni, kulturni i politički život, a bavili su se trgovinom i novčarstvom. Kratko vrijeme u Ludbregu je liječničku službu vodio dr. Zor. U svakom malo većem selu oko Ludbrega bile su židovske krčme i dućančići.¹²¹ U samom mjestu jedino je Šandor Pajtas (Pajtaš) bio više orijentiran na poljoprivredu, a gostionica mu je bila usputno zanimanje.¹²² Ludbreški Židovi bili su poslovni ljudi, a većina ih

¹⁰⁶ *Izvjješće*, 1892., 24-28; Prema izvješću u općoj nižoj pučkoj školi bilo je 28 dječaka izraelske vjeroispovijesti, a djevojčica 27.

¹⁰⁷ *Izvjješće*, 1894., 26-39; Prema izvješću u općoj nižoj školi bilo je 27 dječaka i 30 djevojčica izraelske vjeroispovijesti.

¹⁰⁸ Petrić, 1997., 74 A; Ludbreška Podravina nalazila se pretežno u sklopu podžupanije Koprivnica, a manjim dijelom u podžupaniji Varaždin. Do 1854. spadala je u Križevačku županiju, a od spomenute godine prelazi u Varaždinsku; Feletar, 1997., 13. - Ludbrešku Podravinu čine četiri sadašnje općine: Ludbreg, Martijanec, Sveti Đurđ i Mali Bukovec.

¹⁰⁹ Schwarz, 1901., 187. - molbenica Židova zaladske županije u kojoj se žale da su dvojica Židova iz Rechnitzera morala platiti četiri forinte na sajmu u Ludbregu.

¹¹⁰ Križevačka županija, kutija 161/1800; spis 26/1800 - prvi Židov u Ludbregu je Herschl, Brajjer.

¹¹¹ Petrić, 1996., 92.

¹¹² Križevačka županija, br. 157/1800, (150/1800); prezime Breyer se u izvorima pisalo na nekoliko načina, što je ovisilo o pisaru kao Breyer, Brejer, Brajjer i sl.

¹¹³ Winter, 2000., 97-98, II. Autorica u knjizi I. navodi da su to Deutsch, a u knjizi II. Herschl, očito je tiskarska greška. - u popisu 1810. piše da Židovske porodice plaćaju za svoj boravak taksu tolerancije magistratu. Ima ih 9 članova. Uz njih inovjerci su još dvojica luterana u službi kneza i jedan kalvin.

¹¹⁴ Winter, 2000., 154, I.

¹¹⁵ Petrić, 1997., 51, B.

¹¹⁶ Winter, 2000., 150, I.

¹¹⁷ HDA-BiNZV, kutija 30/1892; (9643/1892) - dopis Predstojništva izraelske općine u Ludbregu.

¹¹⁸ HDA-BiNZV, kutija 30/1892, (108/1892.) - dopis Predstojništva izraelske bogoštovne općine.

¹¹⁹ HDA-BiNZV, kutija 30/1892; (22138/1896).

¹²⁰ HDA-BiNZV, kutija 30/1892, (9643/1892) potpisao predstojnik Samuel Scheyer.

¹²¹ Winter, 2000., 150-151, I.

¹²² Winter, 1986., 23.

je sudjelovala u raznim ludbreškim društvima. Bankar Vilim Scheyer često je novcem pomagao Ludbrešku gospodarsku podružnicu. Kada je 1869. osnovan Ludbreški vatrogasni zbor jedan od članova i izvršujući vojvoda bio je trgovac Samuel Scheier, a blagajnik ljekarnik Josip Kohn.¹²³ U samom Ludbregu vodili su dvije odvjetničke kancelarije: dr. Spiegler (Špigler) i dr. Schlesinger (Šlezinger). Spomenuti Oton Spiegler je u vrijeme studija održavao analfabetske tečajeve te je bio član ludbreške čitaonice i pjevačkog zbora Podravina. Pekarnicu je imao Branko Weis (Vajs) u Malom Bukovcu. U ludbreškom rasinjskom području, na svom imanju u Slanju, poduzetni grof Lambert pokrenuo je razne manufakturno-industrijske inicijative i osnovao industrijska poduzeća (tvornica pokućstva koja je 1907. prodana, paromlin, tvornica celuloze i sl.). Kako su sva ta poduzeća bila vođena nesređeno, grof Lambert prodao je imanje 1910. Spitzeru i Pristeru, koji su ga raspardelirali.¹²⁴ Svoja dobrotvorna, gospojinska i posmrtna društva osnivaju 30-ih godina 20. stoljeća.¹²⁵ Iako su ih zbivanja 1903./04. godine direktno pogodila jer su demonstranti ne uhvativši mađarone, napali židovske trgovce i dućane, Židovi u Ludbregu živjeli su prilično mirno. Nakon Prvoga svjetskog rata 1918. godine u Ludbregu i okolici zavladao je pravo "rasulo". Od okolnog stanovništva stradali su mnogi trgovci, pojedinci, ponajviše seoski Židovi koje su organizirane mase pojedinaca napadale gledajući u njima Mađare ili Austrijance. Ratni bjegunci poznati kao "zeleni kadar" oborili su se na trgovce, imućne pojedince i vlastelinska imanja. Opljačkani su židovski dućani u Hrženici, Đurđu, Strugi, Martijancu i Poljancu. Opljačkani su trgovci Weiss u Dubovici, Fischer u Kutnjaku i drugi Fischer u Selnici, pri čemu im je odnesena sva roba iz dućana. Ogorčeni nekim događajima u ludbreškom kraju Ludbrežani su načinili barikade na svim prilazima u mjesto i obranili ga od pljačkaša. Tih je dana ludbreški trgovac Apler, kako bi spasio svoju imovinu, natovario kola i krenuo prema Varaždinu, ali je izgubio život jer su ga pljačkaši susreli u šumi, opljačkali i na mrtvo isprebijali.¹²⁶

Razvoju **Đurđevca**¹²⁷ (**Gjurgjevac**) kao obrtničkog i trgovačkog mjesta pridonijeli su Židovi. Do ukidanja Vojne krajine samo je nekolicina Židova u Đurđevcu. Najstariji zapis o spomenu Židova u Đurđevcu je 19. zakonski članak donesen 1729. godine koji je zabranio ulazak Židovima u ove krajeve, u kojem se navodi da se Židovi koji su "prije pušteni u Gjurgjevac, imadu ne samo odanle, nego iz sviju mjesta odstraniti."¹²⁸ Marija Terezija obavijestila je 1756. hrvatskoga bana Bathyanja da Židovima zabrani svaki pristup na granično područje, osim onima koji su tu živjeli ranije. Međutim, već 1771. u registru Varaždinske generalkomande stoji zapisano da strani Židovi mogu boraviti samo tri dana na graničnom području.¹²⁹ U zapisu o proizvodnji pepeljike nakon 1800. zapisano je da su u đurđevačkom području - Repašu Židovi iz Kanize imali svoje instalacije s devet kotlova.¹³⁰ Iz toga je vidljivo da Židovi ne mogu još na ovim prostorima stanovati, ali mogu trgovati. U popisu đurđevačke pukovnije 1827. ne spominju se stanovnici Židovi (ima rimokatolika, pravoslavnih i grkokatolika). Ni popis iz 1857. ne navodi Židove kao stanovnike mjesta, no to ne znači da ih nije bilo.¹³¹ Prva obrtnička zadruga u Đurđevcu osnovana je 1866., a 1873. već nalazimo upisanog trgovca Sigmunda Singera.¹³² Trgovci koji su radili u

¹²³ Winter, 2000., 258, II.

¹²⁴ Feletar, 1988., 186-187.

¹²⁵ Pravila, 2000., 104; *Jevrejinsko gospojinsko dobrotvorno društvo 1931., Društvo Chevra Kadischa 1932., Jevrejinsko dobrotvorno društvo u Ludbregu 1932.*

¹²⁶ Winter, 2000., 128, 156-157, I - Zeleni kadar se utaborio kod trgovca Weiza (Vajsa).

¹²⁷ O samoj povijesti mjesta vidjeti u Kudumija, 1968. i Horvat, 1940.

¹²⁸ Schwarz, 1901., 13.

¹²⁹ Miholek Vladimir, 2000./01., 111.

¹³⁰ Bedić, 1996., 179.

¹³¹ Horvat, 1940., 61-62.

¹³² Miholek, 1993./94., 67.

Đurđevcu od 1876. bili su uglavnom Nijemci ili Židovi. Od poznatijih trgovaca to su bili već spomenuti Sigmund Singer (1876.), Emaneul Braun (1894.), Ferdinand Brener te Jakob Gotlieb (1913.).¹³³ U izvorima se još spominju Šandor Pichler, trgovac i vlasnik mlina, sitničar Šandor Kohn i trgovac Leopold Pollak koji je zakupio točarinu za 870 forinti.¹³⁴ Iz svega toga vidljivo je da su Židovi bili obrtnici i članovi zadruga te su neki bili najimućniji i najugledniji stanovnici i oduvijek su bili nositelji cjelokupnoga gospodarskog, društvenog i kulturnog života u Đurđevcu.¹³⁵ Godine 1897. u Đurđevcu su tamošnji Židovi pokrenuli novu štedionicu pa su ih zbog toga lokalne novine "Podravac" koje su izlazile u Virju - Đurđevac napale kao lihvar.¹³⁶ Optužbe na svoj račun, koje su iznesene u novinskim člancima, Židovi nisu prihvaćali, nego je pekar i gostioničar iz Virja Karl Schwarz napao urednika "Podravca" Peroslava Ljubića tražeći da prestane objavljivati takve tekstove, a ovaj ga je na to prozvao *lopovom židovskim*. Karl Schwarz je optužen i kažnjen sa 8 dana zatvora jer je fizički napao urednika "Podravca".¹³⁷ "Podravac" posebno napada đurđevačkog Židova mlinara Šandora Hirschlera jer im smeta što je glasovao za vladina kandidata, riječima da je mađaron (zovu ga Szandor-bači), zbog čega ih je on tužio.¹³⁸ Neki su stanovnici potaknuti tim izgredom napravili drastičnije korake pa su crnilom premazali kuću jednog tamošnjeg Židova.¹³⁹ Najveća je uvreda Židovima nanesena tijekom poklada u Virju jer je tamošnje stanovništvo napravilo velikog lutka pokućarca, s pola metra zavnutim nosom, koji je vikao na sav glas: "Jah, jah, tu si ga ni za šifeti, ja mora v Palestina!"¹⁴⁰ Tužbi Židova kod kotarskog suca bilo je više.¹⁴¹ Dapače, Židovi su poslali pismo na uredništvo "Podravca" u kojem su naveli da je "svaki Židov više pošteniji, nego li svi čitatelji i suradnici spomenutih novina."¹⁴² Drugi pak lokalni list "Podravski glasnik" iz Virja - Đurđevac branio je Židove kao svoje sugrađane.¹⁴³ Židovi iz Đurđevca nisu imali svoju općinu, nego su bili pod nadležnosti židovskih bogoštovnih općina u Bjelovaru i Koprivnici.¹⁴⁴ Od svojih društava imali su samo *Svetu bratovštinu Chevra Kadischa* (1894.).¹⁴⁵ Iako su se zbog te odluke bunili, želja im nije ispunjena jer su Odjel za bogoštovlje i nastavu te Poglavarstvo grada Bjelovara smatrali da će se osnivanjem općine u Đurđevcu smanjiti prinosi Bjelovarske židovske općine.¹⁴⁶

¹³³ Miholek, 1993./94., 74.

¹³⁴ Miholek, 2000./01., 112.

¹³⁵ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899) - (1131/1903.) - koliko je đurđevačka židovska zajednica napredovala vidljivo je iz dopisa Lj. Schwarza koji piše: "traže dozvolu osnutka općine jer da su se 1900. godine zbile takove promjene u odnošajima materijalnih izraelićana i njihovih obćina da ne bi došlo u pogibelj niti opstanak izraelitske obćine u Belovaru niti one u Koprivnici".

¹³⁶ *Podravac*, br. 24/1897.; br. 25/1897. - na osnivačkoj skupštini bio je Albert Kohn - predsjednik, Leopold Kohn - blagajnik, Heinrich Fischer - knjigovođa. U tekstu pisac navodi da je prije deset godina (1887.) u Virju bilo 4 Židova, a sada ih je 20 i već otvaraju štedionicu.

¹³⁷ *Podravac*, br. 30/1897. - odvjetnik Karla Schwarza, pekara, bio je Iso Lichtenberg.

¹³⁸ *Podravac*, br. 29/1897.

¹³⁹ *Podravac*, br. 28/1897., br. 30/1897.

¹⁴⁰ *Podravac*, br. 5/1898.

¹⁴¹ *Podravac*, br. 27/1897. - novinar se tuži da se Židovu ne smije više ništa reći, a da te on ne tuži. Nedavno je tamošnji kapelan g. Krsnik rekao jednom Židovu da neće pored njega sjediti jer je Židov, na što ga je ovaj tužio kotarskom sucu.

¹⁴² *Podravac*, br. 7/1898.

¹⁴³ *Podravski glasnik*, br. 1/1898.

¹⁴⁴ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899.) - (1379/1904.). - po popisu pučanstva 1900. na području kotara đurđevačkog ima 246 Židova. Od toga u općini Đurđevac 67, u općini Ferdinandovac 23, u općini Kloštru 30, u Pitomači 54, a u Sesvetama 14 Židova. Prema tome, njih 188 duša spadalo je pod bjelovarsku židovsku općinu. Preostalih Židovi, oni u Virju njih 39 i općini Molve njih 19 (ukupno 58) pripadali su židovskoj općini u Koprivnici.

¹⁴⁵ Pravila, 2000., 59.

¹⁴⁶ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899.) - (16306/1899.) - *pritužba Izraelićana bjelovarskog kraja*. Kao odvjetnik đurđevačkih Židova predstavljao se Ljudevit Schwarz.

S tom se odlukom slagala i židovska općina u Koprivnici koja se odlučno protivila osnivanju židovske općine u Đurđevcu.¹⁴⁷ Godine 1910. trgovište Đurđevac brojilo je 8707 stanovnika, od toga 51 Židova,¹⁴⁸ što nam govori, a i vidljivo je iz tablice da je došlo do povećanja brojnosti židovskog stanovništva u Đurđevcu.

Ovdje možemo spomenuti i Novigrad Podravski koji je ležao na granici koprivničkog i đurđevačkog kotara, izborno povezan s Virjem koje je administrativno bilo pod Đurđevcem.¹⁴⁹ Iako je Novigrad bio poznat po svojim domaćim trgovcima, iznimku je učinio jedan doseljeni, prvi Židov trgovac u Novigradu Mavro Goldschmidt (Schleining u Gradišću, 1830. - Novigrad, 1910.) i članovi njegove obitelji koji su se izvrsno uklopili u tu sredinu. Mavro se 1868. doselio u Novigrad i tamo otvorio trgovinu te robu dovozio dravskim putem. Uključio se u svakodnevni život Novigrada te je bio jedan od članova, tj. nadvojvoda Dobrovoljnog vatrogasnog društva.¹⁵⁰ Jedan od osnivača *Novigradske štedionice* 1906. bio je njegov sin, novigradski trgovac Ignatz Goldschmidt, koji je bio član ravnateljstva štedionice do 1911. godine. Ostala njegova djeca Ignatz, Rudolf, Antun (mesar) i Marta kasnije su osnovali svoje vlastite veće ili manje trgovine. Uz njih su poznati trgovci Izidor, Adolf, Albert i Sigimund Weiss, koji su imali trgovinu u Hlebinama i u Virju.¹⁵¹

Početak 18. stoljeća (1710.) **Legrad** je kao mjesto preseljeno sa sjeverne na južnu stranu rijeke Drave. Prema tome, Legrad je postao podravsko, a prestao biti međimursko mjesto. Upravo zbog svoga položaja i blizine mađarske granice Legrad ima heterogenu strukturu stanovništva po narodnosti i vjeri.¹⁵² Legrad se kao mjesto uz lijevu obalu Drave našlo na putu židovskih migracija u Međimurje i Čakovec, a s druge strane na putu prema jugu, preko Drave i Podravine prema Hrvatskom zagorju i Slavoniji. Na planovima Giovannija Giuseppea Spalla 1670. i 1671. ucrtano je židovsko naselje "*Juden Stadt*" koje se razvilo izvan utvrđenog dijela grada. Židovsko je naselje povezano trima drvenim mostovima s ostatkom naselja.¹⁵³ Iako se u spisima legradskog magistrata iz 1672. godine među prisežnicima spominje Samuel Ujlaki, za kojeg možemo pretpostaviti da je Židov,¹⁵⁴ no kao što je već ranije spomenuto, prvi potpuno pouzdani podatak o stalnoj naseljenosti Židova u Legradu je iz kanonskih vizitacija 1698. godine.¹⁵⁵ Sljedeći podatak o prisutnosti Židova u Legradu popis je davanja poreza iz 1676. godine u kojem je zapisano da se za Legrad skupljao porez kod Židova, no ne navodi se za koliko obitelji, niti poimenično, što je očit dokaz prisutnosti Židova na tim prostorima.¹⁵⁶ To je prvo saznanje o postojanju židovskih trgovaca u tim krajevima, no zbog kasnijih zakonskih prepreka Marije Terezije očito je da su se Židovi iselili i ponovno vratili početkom 19. stoljeća. Krajem 18. stoljeća u Legradu se pojavljuju grčki, a početkom 19. stoljeća i židovski trgovci.¹⁵⁷ Tijekom revolucionarnih godina 1848./49., kada je Legrad ponovno postao dio Hrvatske i kada su istjerani Mađari, okolno židovsko stanovništvo našlo se u nezdgodnoj situaciji jer su ih Legradani smatrali

¹⁴⁷ HDA-BiNZV, kutija 430/1899. - (25/1899.) - (1379/1904.) - Židovska općina u Koprivnici smatrala je da bi osnivanjem nove općine bio ugrožen njezin opstanak, a potvrđivala je to i potvrdama Židova iz Molva i Virja, koji ne žele novu općinu.

¹⁴⁸ Horvat, 1940., 63.

¹⁴⁹ Kolar-Dimitrijević, 2001., 94.

¹⁵⁰ Kolar-Dimitrijević B, 2001., 115-116.

¹⁵¹ Kolar-Dimitrijević B, 2001., 116.

¹⁵² Feletar, 1971., 37, 107.

¹⁵³ Slukan-Altić, 2002., 115; Klemm, 1986., 198.

¹⁵⁴ Petrić, 2002., 109-110.

¹⁵⁵ Petrić, 2002., 109-110.

¹⁵⁶ Magyar-zsidó oklevéltár, 1959., 401-402.

¹⁵⁷ Feletar, 1971., 113.

doušnicima Mađara ili Austrijancima.¹⁵⁸ U prvom popisu stanovništva 1857. godine u Legradu je bilo 2753 stanovnika, od toga 48 Židova (1,74%).¹⁵⁹ Horvat u svojem dijelu navodi da je Legrad 1857. imao 2357 stanovnika i 48 Židova (2,0%)¹⁶⁰ Vrlo brzo nakon toga Legrad s cijelim Međimurjem ponovno je priključen Mađarskoj, čime je počela mađarizacija toga kraja. Svojevrsnim porastom broja Židova i njihovim širenjem nastajala su njihova minijaturna groblja, pa je takvo jedno i u Legradu utemeljeno 1867. godine.¹⁶¹ Te iste godine Židovi su osnovali i svoje pogrebno društvo *Chevra Kadischa*. Prema Helleru (*Jenö Haller, Legrad törtenete, Eszek, 1912.*), osnivačem židovske općine smatra se Mark Friedfeld koji se, prema njegovim saznanjima, doselio u mjesto 1820. godine. Židovska općina u Legradu spadala je pod židovsku crkvenu jurisdikciju u Koprivnici. Dio Legrada, gdje su najviše živjeli Židovi, i danas se zove *Židovaroš*.¹⁶²

Na kraju bi se moglo reći da podravski i koprivnički Židovi nisu doživljavali Koprivnicu i okolna mjesta kao dijasporu, nego su se vrlo brzo suživjeli s domaćim stanovništvom, postavši dio njih. Kako dr. Švarc kaže: “*Čitava koprivnička židovska zajednica je zapravo u najvećem broju potpala pod blagu asimilaciju, ne izgubivši židovski identitet, ali prihativši Hrvatsku kao drugu domovinu, prihativši njezinu kulturu i baštinu kao svoju. Mišljenja sam da je upravo taj dualitet (dvojnost, op. autora) dao Židovima stanovito bogatstvo duha.*”¹⁶³

SUMMARY

As early as the 17th century, Jews had first arrived as peddlers and merchants, settling down in the 18th century. In the 19th century, however, especially after 1873 and their being granted full legal and civic rights, Jews became influential citizens and merchants in Podravina towns, marketplaces and villages. Although in the period 1857 - 1910 Podravina grew demographically strong, the number of Jews decreased in comparison the total population. Still, some towns had an increase in Jewish population, which resulted in their overall influence on economy, politics and culture. For example, in the late 19th century Koprivnica, Jews had a large share of trade, participated in all relevant economic areas, like banking, manufacturing and industry. In doing so, Jews helped not only Koprivnica, but to entire Podravina region, in further economic growth. The same applies to other towns and places of Podravina too.

¹⁵⁸ *Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske - Narodne novine*; 102/1848. - vijesti s ratišta - dopisnik Rusan opisuje situaciju u Legradu sada ponovno “*Hervatskom trgovištu*”. “*Međimurje je naše. Naši su već do Kaniže dospjeli. Židovi čujemo beketju kao jarci od težine straha*”; 20/1849. - odnos Židova spram Hrvata u Legradu - prema dopisniku “*tamošnji Čifuti*” prije dolaska Hrvata hvalisali su se govoreći: “*Was wollen den die Kroaten? Die Kroaten sind gar zu schwach um uns zu besiegen?*”

¹⁵⁹ Feletar, 1971., 117.

¹⁶⁰ Horvat, 1944., 262.

¹⁶¹ Kapun/Pal, 1998., 339; Feletar, 1971., 157.

¹⁶² Feletar, 1971., 156 - autor napominje da su legradsku židovsku crkvenu općinu vodili članovi obitelji Goldschmidt, zatim od 1860. Goldmann, do 1866. Rosenfeld, pa sve do 1901. Salamon Breuer te nakon njega David Gracz.

¹⁶³ Švarc, 1991., 174.

ARHIVSKA GRAĐA

HDA-Predsjedništvo zemaljske vlade

HDA-Odjel za bogoštovlje i nastavu zemaljske vlade

HDA-Križevačka županija

HDA-Varaždinska županija

Magyar Országos Levéltár, C-55 Departamentum Judaeorum, 1783. - 1848.

NOVINE:

Podravec - list za gospodarstvo, pouku i zabavu, izlazi od 1895. do 1942. u Virju, Đurđevac, vlasnik i urednik mu je bio Peroslav Ljubić

Podravski glasnik - list kojem je zadaća da pomaže kulturne i materijalne interese hrvatske Podravine, izlazio samo 1898. u Virju, a urednik mu je bio D. Drašković

Novine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske - Narodne novine, 1848./49.

POPIS LITERATURE:

1. Bedić, 1996.; Bedić, Marko, Zapisi iz gospodarskog života gjurjjevačkog kraja tijekom 19. stoljeća, *Đurđevčki zbornik - V povodu 70. obletnice živlejna Đuke Tomerlina-Picoka*, Đurđevac, 1996.
2. Bratković - Feletar - Prvčić, 1988.; Bratković, Ivan - Feletar, Dragutin - Prvčić, Vjekoslav, Razvoj trgovine i ugostiteljstva u koprivničkoj Podravini, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1988.
3. Brozović, 1997.; Brozović, Leander: *Građa za povijest Koprivnice*, Koprivnica, 1978.
4. Dobrovšak, 1997.; Dobrovšak, Ljiljana, Židovi u hrvatskim zemljama 1848./49., *Radovi*, vol. 30., Zagreb, 1997., 77-89.
5. Dobrovšak, 2003.; Dobrovšak, Ljiljana, *Hrvatska javnost prema Židovima krajem 19. stoljeća (za vrijeme Drayfusove afere 1894. - 1899.)*, Zagreb, 2003., magistarski rad
6. Feletar, 1971.; Feletar, Dragutin, *Legrad*, Čakovec, 1971.
7. Feletar, 1982.; Feletar Dragutin, *Studije i radovi o Podravini*, Čakovec, 1982.
8. Feletar, 1986.; Feletar Dragutin, Značenje geografskog položaja demografskih osobina za razvoj Koprivnice u prošlosti i sadašnjosti, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 11-17.
9. Feletar, 1988.; Feletar, Dragutin, *Podravina - općine Koprivnica, Đurđevac, Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti*, Koprivnica 1988.
10. Feletar - Prvčić, 1993.; Feletar, Dragutin - Prvčić, Vjekoslav, *Stara Koprivnica-Das alte Koprivnica-Old Koprivnica*, Koprivnica, 1993.
11. Feletar, 1997.; Feletar, Dragutin, Geografske, prometne i demografske značajke Ludbreške Podravine, *Ludbreg - Ludbreška Podravina, umjetnička topografija Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1997.
12. Grgin, 2003.; Grgin, Borislav, Odnos središnje vlasti i grada Koprivnice za vladavine ugarsko-hrvatskog kralja Matijaša Korvina (1458. - 1490.), *Podravina*, časopis za multidisciplinarna istraživanja, br. 3, Koprivnica, lipanj, 2003., 124-132.
13. Gross, 1985.; Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske - Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. - 1860.*, Zagreb, 1985., 360-369.
14. Gross, 1987.; Gross, Mirjana, Židovi u Habsburškoj monarhiji u 19. stoljeću, *Gordogan*, siječanj-travanj, 23-24, Zagreb, 1987., 25-38.
15. Gross - Szabo, 1992.; Gross, Mirjana - Szabo, Agneza, *Prema hrvatskom građanskom društvu*, Zagreb, 1992., 418-423.
16. Gross, 1998.; Gross, Mirjana, Ravnopravnost bez jednakovrijednosti, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 106-126.
17. Grupa autora, 1986.; Grupa autora, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986.

18. Horvat, 1940.; Horvat, Rudolf, *Povijest Gjurgjevca*, Zagreb, 1940.
19. Horvat, 1943.; Horvat, Rudolf, *Povijest slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice*, Zagreb, 1943.
20. Horvat, 1944.; Horvat, Rudolf, *Povijest Međimurja*, Zagreb, 1944.
21. Horvat, 1997.; Horvat, Rudolf, Uspomene iz moje mladosti, (priređeni rukopis), *Podravski zbornik*, 23, Koprivnica, 1997., 26-30.
22. Horvat, 1997.b; Horvat, Rudolf, Hrvatska Podravina, (Hrvatska Podravina - povijesne rasprave crtica i bilješke, Zagreb, 1933.; *Župe u Hrvatskoj Podravini*, Hrvatska prošlost II, Zagreb, 1941.), pretisak, Koprivnica, 1997.
23. Izvješće, 1892.; *Izvješće o stanju obćih pučkih i šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice koncem školske godine 1891. - 1892.*, Koprivnica, 1892.
24. Izvješće, 1894.; *Izvješće o stanju općih pučkih i šegrtske škole slobodnog i kraljevskog grada Koprivnice koncem školske godine 1893. - 1894.*, Koprivnica, 1894.
25. Kapun - Pal, 1998.; Kapun, Vladimir - Pal, Đorđe, Dva stoljeća židovske zajednice u Čakovcu i Međimurju, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 335-357.
26. Karaman, 1986.; Karaman, Igor, Osnovne socijalno-ekonomske determinante povijesnog razvoja grada Koprivnice i njegove regije, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 18-23.
27. Katalog, 1988.; *Katalog izložbe "Židovi na tlu Jugoslavije"*, MUO, Zagreb, 1988.
28. Klemm, 1986.; Klemm, M., Planovi Čakovca, Kotoribe i Legrada iz druge polovice 17. stoljeća u Bečkom vojnopovijesnom muzeju, *Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU*, br.1., Varaždin, 1986., 198.
29. Kolar-Dimitrijević, 1996.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Koprivnička tvornica "Danica" do 1937. godine, *Podravski zbornik*, 22, Koprivnica, 1996., 119-134.
30. Kolar-Dimitrijević, 1995.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Gradnja podravske pruge, *Podravski zbornik*, 21., Koprivnica, 1995., 45-54.
31. Kolar-Dimitrijević, 1998./99.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Ban Pavle Rauch i Podravina, *Podravski zbornik*, 24./25., Koprivnica, 1998./99., 113-136.
32. Kolar-Dimitrijević, 2001., Kolar-Dimitrijević, Mira, Politički život Novigrada Podravskog do Drugog svjetskog rata, *Općina Novigrad Podravski*, izabrane teme, Novigrad Podravski, 2001.
33. Kolar-Dimitrijević, B 2001., Kolar-Dimitrijević, Mira, Gospodarski život Novigrada Podravskog od 1900. do 1941. godine, *Općina Novigrad Podravski*, izabrane teme, Novigrad Podravski, 2001.
34. Kolar-Dimitrijević, 2003.; Kolar-Dimitrijević, Mira, Stjepan Radić i Kunovečka buna 1903. godine, *Podravina*, br. 4., Koprivnica, 2003., 57-74.
35. *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986.
36. Kovačić, 1998./99. Kovačić, Daniel, Kratki pregled povijesti koprivničkog gospodarstva u međuratnom razdoblju, *Podravski zbornik*, 24/25, Koprivnica, 1998./99., 137-154.
37. Kudumija, 1968.; Kudumija, Mato, *Đurđevac u svijetu i vremenu*, Đurđevac, 1968.
38. Loborec - Feletar, 1986.; Loborec, Božena - Feletar, Dragutin, Bibliotekarstvo u općini Koprivnica, *Podravski zbornik*, 1986., Koprivnica, 1986., 87-100.
39. Lončarić-Plančić, 1986.; Lončarić-Plančić, Marija, Izgradnja grada do sredine 19. stoljeća, *Koprivnica - grad i spomenici*, Zagreb, 1986., 33-51.
40. *LUDBREG - Ludbreška Podravina*, umjetnička topografija Hrvatske, ured. Katarina Horvat-Levaj, Ivanka Reberski, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1997.
41. Magyar -zsidó oklevéltár, 1959.; Magyar -zsidó oklevéltár- Monumenta Hungariae Judaica, urednik Grünwald Fülöp és Scheiber Sándor, V./I. kötet 1096-1700, Budapest, 1959.,
42. Magyar -zsidó oklevéltár, 1970; *Magyar -zsidó oklevéltár - Monumenta Hungariae Judaica*, Scheiber Sándor, XIII. kötet, 1296-1760, Budapest, 1970.
43. Magyar -zsidó oklevéltár, 1974; *Magyar -zsidó oklevéltár- Monumenta Hungariae Judaica*, Scheiber Sándor, XVI. kötet, 1412-1770, Budapest, 1974.
44. Miholek, 1993./94.; Miholek, Vladimir, Prilog poznavanju povijesti obrtništva u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 19/20, Koprivnica, 1993./94., 63-78.
45. Miholek, 2000./01; Miholek, Vladimir, Stari sajmovi i trgovine u Đurđevcu, *Podravski zbornik*, 26./27., Koprivnica, 2000./01., 105-115.
46. *Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880. - 1991. po naseljima*, sv. 3., Zagreb, 1998.
47. Pavličević, 1980.; Pavličević, Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980.

48. Pavličević, 1990.; Pavličević, Dragutin, Pojave antisemitizma u Hrvatskoj i Slavoniji 1883., *Bilten 15.*, lipanj/srpanj, Zagreb, 1990., 3.
49. Petrić, 1996.; Petrić, Hrvoje, Ludbreg i ludbreška Podravina u novom vijeku, *Podravski zbornik*, 22, 1996., 85-94.
50. Petrić, 1997. A; Petrić, Hrvoje, Društvene i gospodarske osobine razvoja ludbreške Podravine u drugoj polovici 19. i početkom 20. stoljeća, *Podravski zbornik*, 23, Koprivnica, 1997., 65-78.
51. Petrić, 1997. B; Petrić, Hrvoje, Društveni i gospodarski razvoj od srednjeg vijeka do prvog svjetskog rata, *Ludbreg - Ludbreška Podravina, umjetnička topografija Hrvatske*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb, 1997.
52. Petrić, 2000. A; Petrić, Hrvoje, *Koprivnica na razmeđu epoha (1765. - 1870.)*, Koprivnica - Zagreb, 2000. A
53. Petrić, 2000. B; Petrić, Hrvoje, *Općina i župa Drnje*, Drnje, 2000. B
54. *Pravila društava 1845. - 1945.*, tematski vodič, uredila Slavica Pleše, HDA, Zagreb, 2000.
55. Petrić, 2002.; Petrić, Hrvoje, Vom Handel im alten Koprivnica (17.-19. Jh), *Podravina*, br. 2, vol. 2., Koprivnica 2002., 99-114.
56. Ružić, 1897.; Ružić, Ivan, *Govor dra. Ivana Ružića zastupnika izbornog kotara koprivničkog rečen u hrvatskom saboru 17. kolovoza 1897. i interpelacija izrečena 14. kolovoza 1897. o razpisu gradskih izbora u Koprivnici*, Zagreb, 1897.
57. Sabolović-Krajina, 1991.; Sabolović-Krajina, Dijana, Vjerske zajednice i vjeroispovijesti na koprivničkom području, *Podravski zbornik*, Koprivnica, 1991., 151-165.
58. Schwarz, 1901.; Schwarz, Gavro, Prilozi k povijesti Židova u Hrvatskoj u XVIII. stoljeću, *Vjesnik kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, III, Zagreb, 1901., 185-194.
59. Slukan-Altić, 2002.; Slukan-Altić, Mirela, Legrad - grad na sutoku rijeka i razmeđu država, *Podravski zbornik*, 28, Koprivnica, 2002.
60. Szabo, 1989.; Szabo, Agneza, Židovi u Hrvatskoj i Slavoniji, 1851. - 1910, *Naše teme*, 33. (7-8), Zagreb, 1989., 2128-2138.
61. Švarc, 1998.; Švarc, Krešimir, Kratka povijest koprivničke židovske zajednice, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998.
62. Švarc, 1991.; Švarc, Krešimir, Prilozi za povijest koprivničkih Židova, *Podravski zbornik*, Koprivnica 1991., 167-182.
63. Švarc, 1993./94.; Švarc, Krešimir, Sjećanje na Milana Grafa, *Podravski zbornik*, 19-20, Koprivnica, 1993./94., 129-140.
64. Švob, 1997.; Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj - migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Zagreb, 1997.
65. Švob, 1998.; Švob, Melita, Razvoj ženskih općih i židovskih dobrotvornih organizacija, *Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj*, Zagreb, 1998., 268-282.
66. Winter, 1986.; Winter, Marija, Tragedija ludbreških Židova, *Podravski zbornik*, 1986., Koprivnica 1986., 23-31.
67. Winter, 2000.; Winter, Marija, *Iz povijesti Ludbrega i okolice*, knjiga I, II, Koprivnica, 2000.

TRAGOM JEDNOG KOPRIVNIČANCA U MLECIMA (XV. st.) FOLLOWING THE STEPS OF A KOPRIVNICA TOWNSMAN IN 15TH CENTURY VENICE

Dr. sc. Lovorka Čoralić
 Hrvatski institut za povijest
 Opatička 10, Zagreb

Primljeno: 4. 6. 2004.
 Prihvaćeno: 28. 10. 2004.
 Rad ima dvije pozitivne recenzije
 UDK/UDC
 Prethodno priopćenje
 Reviews

SAŽETAK

U radu se, na osnovi dokumenta iz Državnog arhiva u Mlecima (fond bilježničkih oporuka), predstavlja prisustvo jednog iseljenika iz grada Koprivnice u Mlecima. Spis je datiran u 1457. godinu i oporuka je Venture, supruge koprivničkog plemića Jurja, žitelja mletačkog predjela Dorsoduro (župa S. Trovaso). Na osnovi podataka iz sadržajem i opsegom nevelike oporuke raščlanjuju se neke sastavnice iz života supružnika Jurja i Venture: njihove gospodarske mogućnosti i imovni status, povezanost s mletačkim vjerskim ustanovama i duhovnim osobama, kao i s osobama unutar obiteljskoga kruga. Na kraju se zaključuje kako bi dodatna istraživanja mletačkih arhivskih fondova zasigurno pružila još niz posvjedočenja o srednjovjekovnim komunikacijama između Mletaka i hrvatskoga sjevera.

Ključne riječi: srednji vijek, Koprivnica, migracije, Mleci, Hrvatska
Key words: the Middle Ages, medieval Koprivnica, migrations, Venice, Croatia

Tijekom prošlih stoljeća jednu od važnih sastavnica hrvatske povijesti, posebno hrvatskog priobalja, činile su prekojadranske migracije. U vremenu dugoga trajanja odvijala su se kontinuirana, pojedinačna i skupna iseljavanja na širok prostor apeninske čizme - od sjevernih pokrajina Furlanije i Veneta do srednje Italije i na jugu smještene Apulije.¹ Svoj najjači intenzitet prekojadranske su migracije postigle u razdoblju od oko 1400. godine do 80-ih godina 16. stoljeća, a velikim su dijelom bile uvjetovane osmanlijskim prodorima i ratnim događanjima na širem hrvatskom području. Pokrajina Veneto te njezin glavni grad Mleci - kao onodobna metropola, glavni grad za pretežit dio hrvatske obale od sjevera Istre do Boke i budvansko-

¹ O hrvatskim zajednicama na području od Furlanije do Apulije, posebno i o danas postojećoj hrvatskoj zajednici na području Molisea (moliški Hrvati) pisano je u više monografskih i pojedinačnih djela. Usporedi, primjerice: M. Rešetar, *Slavenske kolonije u Italiji* (otisak iz "Srda" za 1906. god.), Dubrovnik 1907., str. 1105-1127; T. Badurina, *Rotas opera tenet arepo sator*, Roma 1950.; G. Scotti, *S one bane mora. Tragom hrvatskih naselja u srednjojužnoj Italiji*, Rijeka 1980.; P. Neri, *I Paesi Slavi del Molise*, Foggia 1987.; F. Gestrin, *Slovanske migracije v Italijo*, Ljubljana 1998.

barskog područja - bili su jedna od najučestalijih useljeničkih destinacija.² Na osnovi opsežnog uzorka izvorne građe (bilježničke oporuke od početka 15. do kraja 18. stoljeća) moguće je utvrditi i uže zavičajno podrijetlo hrvatskih useljenika koji su tijekom toga dugog razdoblja useljavali u Mletke. Prednjače Hrvati iz mletačkih pokrajina na istočnoj obali Jadrana - Dalmatinci (ponajprije Zadrani, Splićani, Šibenčani, Trogirani i Hvarani) i Bokelji (Kotorani, Peraštani, Dobročani i dr.), kao i iseljenici s budvansko-barskog područja. Njihov zajednički postotni udio u ukupnoj strukturi hrvatskog iseljeničtva u Mlecima iznosi više od 75 posto te nam rječito kazuje da su upravo ti krajevi bili najviše i najučestalije upućeni na grad na lagunama. Mnogo manje u odnosu na Dalmatince i Bokelje, ali ipak dovoljno primjetno, u Mlecima su zapaženi i iseljenici podrijetlom s područja Dubrovačke Republike (7 posto), iz Kraljevina Hrvatske i Slavonije (iz Požege, Zagreba, Senja, Modruša i drugih gradova), dočim iz nevelikog dijela mletačke Istre (2 posto) te iz Bosne (1 posto) vrela bilježe relativno malo hrvatskih useljenika. Na posljetcu, značajnih 7 posto od ukupnoga hrvatskog iseljeničtva odnosi se i na stanovnike s nedovoljno precizno utvrđenog područja, u mletačkim vrelima objedinjenog imenom *Schiavonia*.³

U sklopu istraživanja hrvatskih iseljavanja u Mletke u prethodnim sam godinama objavila nekoliko radova koji se odnose na migracije s područja Kraljevina Hrvatske i Slavonije.⁴ Također, u sklopu istraživanja udjela Hrvata u procesima mletačke inkvizicije (*Santo Uffizio, Savi all'Eresia*) obradila sam kao zaseban prilog proces protiv Koprivničanca Martina Velinkovića, suđenog pred Svetim oficijem u Mlecima zbog prijelaza na islamsku vjeru (1642. godine).⁵

U ovom kratkom prilogu predstaviti ću jedan novi, nedavno otkriveni dokument, svjedočanstvo o prisutnosti jednog iseljenika iz grada Koprivnice u Mlecima u XV. stoljeću. Riječ je o opsegu nevelikoj bilježničkoj oporuci (*Notarile testamenti*) pohranjenoj u Državnom arhivu u Mlecima (*Archivio di Stato di Venezia*), čiji ću sadržaj detaljnije navesti te potom u prilogu objaviti cjelovit prijepis oporučnog spisa.

Oporučni spis,⁶ datiran na 12. lipnja 1457. godine, pripada Venturi (*Ventiera*), suprugu koprivničkog iseljenika Jurja (*Zorzi de Chapranza*), pri čemu je vrijedno napomenuti da se uz njegovo ime bilježi oznaka *ser (sier)* - pouzdan znak da je riječ o osobi plemićkog podrijetla. Kao i u primjeru većine drugih oporuka iz srednjega vijeka, i ovdje je prezime iseljenoga koprivničkog plemića ostalo nepoznato. Oporuka, pisana venetskim izričajem, počinje za ovu vrstu spisa uobičajenom invocacijom te izjavom oporučiteljice Venture da je riječ o njezinu posljednjem i konačnom iskazu oporučnih odredbi. U prvom dijelu oporuke imenuje se i glavni izvršitelj njezinih oporučnih legata (*commissario, commessario*) - suprug Juraj.

² O hrvatskim iseljavanjima u Mletke, kao i o povijesti hrvatske zajednice u Mlecima, pisala sam u proteklih desetak godina u više monografskih i pojedinačnih radova. Usporedi sintetska djela, u sklopu kojih je sadržan i opsežniji pregled dodatne literature: L. Čoralić, *U gradu Svetoga Marka: Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001. (dalje: Čoralić 2001.); *Hrvati u procesima mletačke inkvizicije*, Zagreb 2001.; *Šibenčani u Mlecima*, Šibenik 2003.; *Hrvatski prinosi mletačkoj kulturi: odabrane teme*, Zagreb 2003.

³ Čoralić 2001., str. 443-451.

⁴ L. Čoralić, *Doseljenci iz Požege u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću*, Osječki zbornik, sv. 21., Osijek 1991., str. 87-98; *Senjani u Veneciji od 15. do 18. stoljeća*, Senjski zbornik, god. 20., Senj 1993., str. 79-102; *Iseljavanje stanovnika Modruša i njihov život u Veneciji u 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća*, Senjski zbornik, sv. 21., Senj 1994., str. 79-100; *Zagrepcani u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću*, Iz starog i novog Zagreba, sv. VII., Zagreb 1996., str. 19-34; *Gradivo o požeškim iseljenicima u mletačkom Državnom arhivu*, Glasnik arhiva Slavonije i Baranje, sv. IV., Osijek 1997., str. 217-222; *Na drugoj obali Jadrana - migracije iz Slavonije u Mletke od XV. do XVII. stoljeća (primjer Požege)*, Migracijske i etničke teme, god. 19., br. 1, Zagreb, ožujak 2003., str. 97-110.

⁵ L. Čoralić, *Koprivničanin Martin Velinković u procesu mletačke inkvizicije (1642. god.)*, Podravski zbornik 1996., god. XXII., Muzej grada Koprivnice, Koprivnica 1996., str. 71-74.

⁶ *Archivio di Stato di Venezia, Notarile testamenti*, b. 986., br. 280., 12. VI. 1457.

U nastavku oporuke slijedi nekoliko legata namijenjenih duhovnim osobama u Mlecima. Na prvome je mjestu imenovan o. Dominik (*Domenego*), pripadnik Reda dominikanaca sa sjedištem u poznatoj mletačkoj dominikanskoj bazilici SS. Giovanni e Paolo (S. Zuane Polo), za kojega oporučiteljica navodi da je ujedno i njezin nećak te mu - za služenje misa zadušnica - dariva dva dukata. Svojem ispovjedniku (*mio confessor*) Bertinu, pripadniku Reda augustinaca sa sjedištem u crkvi S. Stefano, Ventura dariva jedan dukat namijenjen za služenje gregorijanskih misa. Još manji iznos (pola dukata) oporučiteljica namjenjuje svećeniku crkve S. Trovaso (SS. Gervasio e Protasio), a koji je obvezan sjetiti se svoje župljanke u svojim molitvama. U završnom dijelu oporuke Ventura glavnim nasljednikom imenuje supruga Jurja, dopuštajući mu da od ukupne imovine kojom raspolaže za spas svoje duše utroši 4 dukata. Juraj supruginu imovinu dobiva na doživotno raspolaganje, a nakon njegove smrti imetak pripada Venturinu sinu (očito iz prethodnoga braka) Bartolu Ivanovu. Da je riječ o oporučiteljici skromnih imovnih mogućnosti, svjedoči nam - uz već spomenute oporučne legate koji ne prelaze nekoliko dukata - i završni navod Venturine posljednje volje. Na upit bilježnika kako je uobičajeno u ovakvim prigodama o darivanju mletačkih karitativnih ustanova (hospitola Madonna della Pietà i S. Lazzaro dei Mendicanti) oporučiteljica napominje da nije u mogućnosti ostaviti nikakav dodatni prinos te tim navodom i završava svoj oporučni spis.

Desetak dana poslije izricanja svoje posljednje volje, dana 25. lipnja iste godine, Ventura svoj spis napisan 12. lipnja donosi mletačkom bilježniku Francescu Rogeriju, koji ga potom i službeno ovjerava. Iz toga, naknadno i drugom (Rogerijevom) rukom pisanog dodatka oporuci, doznajemo da su Juraj iz Koprivnice i njegova supruga Ventura obitavali u zapadnom dijelu grada (predjel Dorsoduro), u župi (contrada, confinio) S. Trovaso, mjestu i danas glasovitom po privatnim škverovima i brodograditeljskoj djelatnosti tamošnjih stanovnika. U dodatku oporuci, koja se u svojem sadržaju ne mijenja, Ventura izriče želju da Juraj u njezino ime hodočasti na grob Sv. Viktora i ondje dade upaliti svijeće za spas njezine duše.⁷ Na posljetku, kao svjedoci pri završnoj ovjeri oporuke Venture, supruge Jurja iz Koprivnice, navedeni su mletački stanovnici - brijuč Petar pokojnog Paskvala iz župe S. Polo u istoimenom predjelu te klerik crkve S. Trovaso Mihovil Jakovljević.

Oporučni spis Venture, čije nam podrijetlo nije poznato na osnovi spisa, posvjedočenje je prisutnosti jednog koprivničkog iseljenika u Mlecima sredinom i u drugoj polovici XV. stoljeća. Iako sadržajem nije iscrpan, spis nam - o Jurju iz Koprivnice - kazuje o njegovu plemićkom podrijetlu, mjestu njegova obitavanja u gradu na lagunama, kao i o povezanosti te obitelji s tamošnjim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama. Prema oporučnom navodu u kojem se kao jedini član obitelji spominje Venturin sin Bartol Ivanov, može se pretpostaviti da Ventura i Juraj nisu imali potomstvo. Što se tiče imovnog stanja obitelji, razvidno je da supružnici obitavaju u siromašnijem, pretežito pučkom dijelu grada, ponajprije nastanjenom mletačkim obrtnicima i pomorcima. Jednako tako, skromni iznosi upućeni mletačkim svećenicima i redovnicima pouzdan su znak da je riječ o obitelji srednjeg ili čak nižeg imovnog statusa. Usprkos svemu tome, ovaj oporučni spis otkriva rano prisutstvo i djelovanje koprivničkog iseljenika u Mlecima, grada koji je upravo u ovo vrijeme bio jedna od najučestalijih useljeničkih destinacija za tisuće hrvatskih stanovnika od sjevernog Varaždina do južnoga Bara. Tim tragom, uz neka buduća

⁷ Sv. Viktor egipatski je mučenik, rimski vojnik kojega je, dok je bio mučen zbog prihvaćanja kršćanstva, tješila supruga drugog vojnika zvana Korona te je i ona pogubljena. Kult Sv. Viktora i Korone osobito se štuje u talijanskoj biskupiji Feltre, gdje se - nekoliko kilometara od grada Feltre - nalazi i njihovo svetište. Relikvije Sv. Viktora i Korone nalaze se i u istarskom gradiću Svetom Lovreču Pazenatskom kraj Poreča, gdje su smještene u jednom sarkofagu na lijevome oltaru tamošnje župne crkve. Kako Ventura u svojoj oporuci izrijekom spominje *archa Sancti Victoris*, nije isključeno da se odredba o hodočašću, koje je trebao ispuniti Juraj, odnosila upravo na to istarsko svetište.

istraživanja, moguće je osvijetliti još nedovoljno poznata i proučena kretanja i komunikacije između talijanske obale i hrvatskoga sjevera u srednjovjekovno doba, čime se na posljetku dobiva zaokružena slika o višestoljetnim hrvatsko-talijanskim (hrvatsko-mletačkim) vezama i prožimanjima.

PRILOG

Prijepis oporuke Venture, supruge koprivničkog iseljenika Jurja (Archivio di Stato di Venezia, Notarile testamenti, b. 986. /notar: Francesco Rogeri, 1443. - 1490./, br. 280., 12. VI. 1457.)⁸

In Christi nomine eterni (!). Amen. Anno ab incarnatione domini nostri Jesu Christi millesimo quadragesimo quinquegessimo septimo, die duodecimo mensis iunii. Mi dona Ventiera moier de sier Zorzi de Chapranza evoio (!) e si ordeno che si miser domene Dio fesse niente de mi evoio (!) che questo sia el mio uultimo (!) testamento e la mia uultima (!) volenta (!). E si chonstituissio per mio fedelissimo commesario mio marido nominado de sopra.

Item elasso (!) a miser fra Domenego del ordene de San Zane Polo el quel sie mio nievo e voio che lui me diga le messe de madona Santa Maria per lanima (!) mia duchati 2.

Item elasso (!) a miser fra Bertino dell ordene de San Stefano el qual sie mio confessor che lui me diga le messe de miser San Greguol per lanema (!) mia duchati vno.

Item elasso (!) a miser pre Francescho condam Vidal de San Trovaxio che lui priega Dio per mi duchato mezo.

Item elasso (!) a mio marido nominado de sopra tuto (!) lo resto del mio residuo che lui debia galder in vita sua e si voio che el ditto mio marido possa ordenar del mio residio per lanema (!) sia ducati 4, e da puo la sua morte vaga a mio fio Bartholamio de Zuane, quello che se trovera de puo la morte de mio marido e seso (!) domandado se sie voleua la far alguna chossa alla Pieta (!) e a Lazareto la respoxe de no che ella non poleva (!) lassar alguna chossa.

(drugim rukopisom):

M^oCCCCLVII, mense Iunii, die XXV, indictione V^a, Riualti.

Suprascripta domina Ventura, uxor Georgii de Capronza de contrata sancti Geruaxii presentauit in prefacto presentem cedula testamentariam et quia, ut mihi asseruit, erat scripta aliena manu ipsam sibi soli legieturus, audita tenore respondit ipsam cedula suam ultimam continere uoluntatem nec aliud pro nunc vele ordinare, saluo quod per me notarium adi fecit aditionem infrascriptam. Rogans me et cetera.

Aditia: Item volo quod maritus meus vadet seu mitat ad sanctum Victorem pro anima mea et ibi detur et offeratur tantum cere cum qua possit erigi archa Sancti Victoris qui et sic domini voui.

Testes: magister Petrus condam Pascalis, barbitonsor de contrata sancti Pauli.

Michael condam Jacobi, clericus sancti Gervaxii.

a tergo: Testamentum Venture, vxoris Georgii de Capronza de contrata sancti Geruaxii.

⁸ Izvornik se donosi bez ispravljanja bilježnikovih gramatičkih pogrešaka, koje su označene znakom.

SUMMARY

The article is based on research of the Venice state archives (last will and testament files of a Venetian notary), following the life story of a Koprivnica expatriate, who settled down in Venice. The archive document is a 1457 last will and testament of Ventura, wife of Koprivnica nobleman Juraj, resident at Venetian district Duodorso (S.Trovaso parish).

Based on data in relatively short testament papers, we can have a look into the spouses Juraj and Ventura: we examine their economic strength and financial status, their connections to Venetian religious institutions and their clergy, as well as family members.

Finally, it is evident that further research of Venice's archives would further provide more testimonies on medieval communication between Venice and Croatian northern regions.

PREKMURJE - PODOBA PROSTORA PREKMURJE - PICTURE OF REGION

Metka Fujs

Muzejska svetovalka

Pokrajinski muzej Murska Sobota

Trubarjev drevored 4

SI - 9000 Murska Sobota

Slovenija

Primljeno: 18. 9. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Pregledni rad

Reviews

SAŽETAK

Podoba Prekmurja, pokrajine, ki ji meje določajo reki Mura in Kučnica ter porečje reke Rabe je v mnogih predstavah še vedno ravninska močvirna dežela, kjer se pričinja tisti neskončni horizont, ki se končuje nekje daleč v ruskih stepah. Ta predstava je določila njeno identiteto, v kateri se stikajo tako dejanske geografske danosti, zgodovinska tradicija opredeljena tudi z večnarodno in večversko strukturo prebivalstva ter ljubezenska povezanost z reko Muro, v kateri se prepletajo resničnost miti.

V prispevku se avtorica najprej opredeli do same definicije geografskega prostora, ki je predvsem podoba človekovega osnovnega zavedanja sveta, njegovih izkustev in vezi z okoljem, zaradi česar je enkraten, zapolnjen z različnimi pomeni ter ima svoje ime.

Človekova prisotnost v prostoru elementom narave dodaja elemente kulture zaradi česar ga ločimo od drugih prostorov. Z zgodovinskimi in kulturnimi spremembami prihajajo v prostor novi elementi in stari izginjajo ali se spreminjajo. To je dejstvo, ki mu daje razpoznavno zgodovinsko razsežnost.

V nadaljevanju, z navedbo nekaj najbolj osnovnih virov, pojasni izvor ter rabo geografskih imen Prekmurje in Pomurje kakor tudi izvor in rabo imen Vendvidék, Tótság oz. Slovenska krajina in Slovenska okroglina, ki imajo svoj izvor v etnični poseljenosti območja.

Drugi del prispevka je v celoti namenjen pomembnemu zapisu o Prekmurju in njegovih prebivalcih, njihovih navadah in običajih, ki sodi v drugo polovico 19. stoletja, v čas, ko je postal nacionalizem pomembno gibalno družbenega dogajanja in dobi razslojevanje znotraj prekmurskega družbenega prostora dodatne, tokrat nacionalne, dimenzije. To je tekst Antona Trstenjaka, publicista, gledališkega zgodovinarja in organizatorja, doma iz okolice Ormoža, ki je leta 1883 prepotoval današnje Prekmurje in Porabje in svoje obsežne zapise združil v rokopisu Slovenci na Ogrskem. Rokopis je bil fragmentalno že objavljen, vendar nikoli v celoti. Večina redkih objav je namenjena navadam in običajem ter nacionalni in verski podobi prostora, avtorica pa se je v pričujočem prispevku omejila predvsem na zapise o krajini in naseljih, veliko manj na tiste o ljudeh in navadah, ki pa so, kot smo že ugotovili neločljivi del identitete nekega prostora.

Ključne besede: Prekmurje, podoba, prostor, kulturne dimenzije, ime, izvor, raba, Anton Trstenjak, Slovenci na Ogrskem, potopis

Key Words: Prekmurje, picture, region, cultural dimension, name, origin, usage, Anton Trstenjak, Slovenians in Hungary, travelogue

Podoba Prekmurja, pokrajine, ki ji meje določajo reki Mura in Kučnica ter porečje reke Rabe je v mnogih predstavah še vedno ravninska močvirna dežela, kjer se pričinja tisti neskončni horizont, ki se končuje nekje daleč v ruskih stepah. Ta predstava je v mnogočem določila identiteto tega prostora, v njej pa se stikajo dejanske geografske danosti, zgodovinska tradicija, skoraj religiozna ali ljubezenska povezanost z reko Muro ter vsebina Kranjčevih povesti in Kreslinovih pesmi, ki prepletajo resničnost z miti. Iz osrednjega slovenskega prostora pomeni iti v Prekmurje, pogosto iti nekam na začetek noči. Slovenski prostor se namreč šele navaja svojega odpiranja proti vzhodu, ki ne nosi za sabo zgolj političnega predznaka ampak tudi željo po spoznavanju. Prekmurci pa so iz svoje obrobniosti, in odmaknjenosti spletli samopodobo, ki tudi iz standardnih družbenih vzorcev ustvarja posebnosti. Kakor, da bi živeli na samotnem otoku in ne v Evropi, ki je polna točno takih zgodb: prepletanja socialnih, etničnih, verskih oziroma kulturnih identitet vseh vrst, ki so nastajale, izginjale in se sooblikovale skozi zgodovino, kakor se je dogajala zgodovina sama. Podoba obrobniosti, mejnih, večetničnih, večverskih torej večkulturnih prostorov, je podoba Evrope je podoba človeške družbe iz katere nastajajo družbeni odnosi v katerih živimo.

Geografski prostor je podoba človekovega osnovnega zavedanja sveta, njegovih izkustev in vezi z okoljem. Geografski prostor je enkraten, zapolnjen z različnimi pomeni ter ima svoje ime¹ - na primer Prekmurje. Razumski prostor, ki nosi določeno ime človeka povezuje z naravnim okoljem in je pomemben za njegovo identiteto kot osebe, če je ta prostor tudi njegov eksistenčni prostor ga povezuje in vzporeja s socialnimi in kulturnimi enotami v nekih drugih prostorih. Seveda se avtorji, ki se ukvarjajo z različnimi dimenzijami prostora ne omejujejo zgolj na geografski prostor, ki je le eden od njih, toda za našo rabo bo to popolnoma dovolj. Opredelevec prostora ne samo iz vidika kje se nahaja ampak kaj v svoji strukturiranosti tudi pomeni se mi zdi eno od pomembnih izhodišč te obravnave.

Antropologija, ki najbolj dosledno povezuje človekov razvoj z njegovim naravnim okoljem povzema, da vsaka družba prek verskih predstav, ideologije in najrazličnejših oblikovalcev družbene in kulturne zavesti ustvari neko posebno predstavo o prostoru, pa naj gre za vesolje kot najširši dojemljivi prostor, za državni prostor ali prostor neke kulture, prostor bivanja itn.² Prav zaradi človekove prisotnosti prostor vsebuje tako elemente narave kakor elemente kulture zaradi česar ima svoj notranji red in zaradi česar ga ločimo od drugih prostorov. Je enkraten obenem pa sestavni del nekih drugih prostorov kakor je tudi sam sestavljen iz manjših prostorov. Z zgodovinskimi in kulturnimi spremembami prihajajo v prostor novi elementi in stari izginjajo ali se spreminjajo. To je dejstvo zaradi katerega ima prostor razpoznavno zgodovinsko razsežnost. Mlekuž povzema, da je *prostor skupek integracij narave in kulture, ki se je razvil in se razvija na specifični lokaciji, ki je povezana s poreklom ljudi in predmetov iz drugih prostorov. Prostor je zato lokacija z vsem potrebnim, kar jo oblikuje v integriran in smiseln "fenomen".³*

V kontekstu zanimanja pričujoče obravnave je prostor današnjega Prekmurja "fenomen", ki se je kot tak oblikoval skozi več stoletij človeške prisotnosti v njem, vendar smo ga ne glede na vse pomembne elemente oblikovanja vendar zamejili v obsegu veljavnih državnih meja, ki jih je potrdil mirovni proces po prvi svetovni vojni in tako prostoru določili tudi časovno dimenzijo. Kulturne (tudi etnične in narodne) meje prostora segajo seveda širše preko obravnavanih meja. S poudarkom na vlogi družbe oz. skupnosti smo prostor izpostavili predvsem kot element etnične,

¹ J. MLEKUŽ, Izbrani teoretski vidiki razumevanja prostora kot elementa etnične, narodne in nacionalne identitete, Razprave in gradivo 38/39, IZNV, Ljubljana 2001, 362.

² S. JUŽNIČ, Antropologija, FDV/DZS, Ljubljana 1987, 297-298.

³ J. MLEKUŽ, Izbrani teoretski... lbidem. 364.

narodne, kulturne in posredno socialne identitete. Kakor se je razvijala in spreminjala družba tako se je razvijal in spreminjal prostor. Simmel pravi, *da družbene poteze skupnosti, njen sistem vrednot, verovanj in kolektivnega spomina opredeljuje odnos posameznika do prostora. Delovanje posameznika in njegov odnos pa sta v nasprotni smeri sestavni del oblikovanja odnosa celotne družbe do istega prostora.*⁴ Pri tem gre za vzajemno delovanje med posameznikom in družbo in iz tega izvirajočimi družbenimi spremembami.

Kadar govorimo o nekem prostoru kot tipičnem govorimo o njegovi identiteti, ki se oblikuje iz medsebojnega delovanja med posameznikom, družbo in prostorom kot naravnim okoljem. Identiteto današnjega Prekmurja so tako oblikovale naravne danosti in družbeni procesi, ki so se znotraj prostora dogajali ali pa so posredno nanj vplivali zaradi česar obstaja kot entiteta s prav določeno vsebino v zavesti tistih, ki v njem bivajo, tistih ki so se iz njega izselili in tistih, ki ga prepoznavajo kot takšnega od zunaj. Zaradi širokih razsežnosti dojetanja nimam niti malo iluzij, da bi lahko prostor, ki je tako oblikovan ujeli v vseh elementih njegovega formiranja in razvoja, pa tudi če v omejenem časovnem okviru, vsekakor pa si predstavljam, da je možno ujeti bistvene elemente posameznikovega in posredno družbenega delovanja, jih razvrstiti v neko strukturo in medsebojna razmerja in iz tako prepoznanega odnosa družbe do prostora, ujeti prostor sam.

Če je geografski prostor podoba človekovega osnovnega zavedanja sveta ter njegovih vezi z naravnim okoljem je doživljanje časa še veliko bolj tipična človeška lastnost. Vsak ga doživlja na sebi lasten način, ki ga je zelo težko opisati. Opis namreč lahko ujame le sosledje dogajanja, morda povezanega s sosledjem čustev, nikoli pa vse kompleksnosti človekovega doživljanja. Enako težko je ujeti kompleksnost zgodovinskega časa v interpretacijo, ki jo imenujemo zgodovina. Viri preteklosti nam namreč govorijo o dogodkih, mislih, dejanjih, različnih življenjih, ne pa tudi o celovitem zgodovinskem času. Merilci časa in kronologija so nam v pomoč, ne morejo pa ujeti zgodovinskega časa v vsakdanjem življenju ali obratno vsakdanjega življenja v zgodovinskem času.. Pravzaprav morda Louis Febvre, ta pomembni tvorec sodobnega zgodovinopisja, niti ni vedel kam nas je zapeljal s svojo zahtevo po kompleksni zgodovini, ki naj bo znanost o ljudeh, znanost o človeški preteklosti in ne znanost o stvareh in pojmi. Le enovitost človeškega življenja, ki vključuje tako materialno kot duhovno kulturo nam, po njegovem, lahko pokaže življenjsko povezanost podružbljenih posameznikov; njihov odnos do narave, njihove potrebe in ideje, njihovo politiko, tehniko, verovanje, trgovino, umetnost...⁵ Seveda je imel prav in tako ni bilo več nobenega dvoma, da lahko vse postane zgodovina, ostalo je le vprašanje metodologije in interpretiranja. In tu se lahko kadarkoli zalomi. Zgodovinsko dejstvo namreč ni pozitivna danost ampak izdelek, ki ga je skoval zgodovinar, ko je vire, ki so tudi zgodovinska dejstva preoblikoval in sestavil v nek problem, ki je predmet njegovega zanimanja.

Predmet mojega zanimanja so že dolgo družbene strukture, ki so se oblikovale v omejenem geografskem prostoru - prostoru današnjega Prekmurja in omejenem časovnem okvirju devetnajstega in dvajsetega stoletja ali bolje od časa, ko se je Prekmurje oblikovalo tudi kot neke vrste politična kategorija, čeprav to dejansko nikoli ni bilo. Vendar se bom za potrebe tega prispevka omejila na samo okolje, na prostor, kjer so omenjena razmerja nastajala in se oblikovala kot izraz specifičnega zgodovinskega razvoja pri čemer sem si za vir izbrala pomemben zapis o Prekmurju in njegovih prebivalcih, njihovih navadah in običajih. Zapis sodi v drugo polovico 19. stoletja, ko je že postal nacionalizem pomembno gibalno družbenega dogajanja in dobi razslojevanje znotraj prekmurskega družbenega prostora dodatne, tokrat nacionalne, dimenzije.

⁴ G. SIMMEL, Temeljna vprašanja sociologije, Individuum in družba, ŠKUC/ FF, Ljubljana 1993.

⁵ M. FUJS, Iskanje zgodovinskega časa, Na prelomih tisočletij, PMMS, Murska Sobota 2002, 35.

To je tekst Antona Trstenjaka,⁶ ki je leta 1883 prepotoval današnje Prekmurje in Porabje, na to temo pripravil več tematskih sestavkov in nekatere tudi objavil.⁷ Svoje obsežne zapise je združil v rokopisu Slovenci na Ogrskem,⁸ ki je bil fragmentalno že objavljen v omenjenih objavah, tudi v objavah nekaterih drugih avtorjev, vendar nikoli v celoti in nikoli ni avtorjev, ki so se posluževali Trstenjakovega rokopisa zanimal opis pokrajine in krajev; svojo pozornost so pretežno namenjali navadam in običajem ter nacionalni in verski podobi prostora. Za potrebe tega prispevka in v kontekstu zanimanja t.i. eko- zgodovine sem se sama omejila predvsem na zapise o krajini in naseljih, veliko manj na tiste o ljudeh in navadah, ki pa so, kot smo že ugotovili neločljivi del identitete nekega prostora. Najprej pa še nekaj osnovnih podatkov o obravnavanem prostoru kot geografsko-kulturni kategoriji.

Ime Prekmurje opredeljuje geografsko lego pokrajine iz natančno določenega zornega kota gledanja, torej z desnega brega reke Mure. Ni zato naključje, da se je ime v zgodovinskih virih prvič pojavilo v dokumentih zagrebške škofije oz. beksinskega arhidiakonata, ki mu je cerkveno-upravno od 12. do druge polovice 18. stoletja pripadal spodnji del današnjega Prekmurja. V času najhujših sporov glede cerkvene jurisdikcije v Zalski županiji med Zagrebom in Veszpremom, v 13. in 14. stoletju, se prekmurske župnike opisuje kot "*plebanos vestros Transmuratos*"⁹ torej kot župnike preko Mure. Leta 1692 župnije beksinskega arhidiakonata na tem območju kot "*parochiae in Archidiaconatu Bexin district Trans Murano*", v letih pozneje pa "*districtus Transmuranus..*" ali "*...Districtus Transmurani*",¹⁰ vedno kot področje preko Mure.

V osrednjem slovenskem etničnem prostoru, predvsem med štajerskimi pisci, se prične ime Prekmurje uveljavljati s povečanim zanimanjem za Slovence na Ogrskem v kontekstu splošnega narodnega prebujanja, popolno uveljavitev pa doseže v prizadevanjih za priključitev pokrajine k Sloveniji oz. takratni Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev, na mirovni konferenci leta 1919. Gradivo, ki ga za ta namen pripravljata Matija Slavič in Fran Kovačič¹¹ dosledno uveljavlja ime Prekmurje, ki postane tako uradno v veljavi, kot ime za geografsko in zgodovinsko pokrajino, vse do danes. Da se je uveljavilo med domačini, ki so pokrajino v kateri so bivali, vedno imenovali le glede na večinsko etnično strukturo, Slovenska okroglina ali Slovenska krajina

⁶ Anton Trstenjak (1853 - 1917), pisatelj, gledališki zgodovinar, publicist in organizator je bil rojen na Krčevini pri Ormožu očetu Slovincu in materi Hrvatici, doma iz Hrvaškega Zagorja. Osnovno šolo in gimnazijo je obiskoval v Varaždinu, nato pa na Dunaju študiral klasično filologijo in slavistiko, bil prvi predsednik Slovenskega literarnega društva, domači učitelj pri ogrskem ministru za znanja grofu Csakyju na Slovaškem, služboval na trgovski srednji šoli v Ljubljani in bil uradnik v ljubljanski mestni hranilnici. Od svojih srednješolskih let se je pisateljsko in publicistično udeleževal, pisal različne tematske članke, bil urednik in organizator različnih prireditev v okviru gibanja t.i. slovanske vzajemnosti. Poleg navdušenega organizacijskega in društvenega dela sta ga kot pisca najbolj zanimala jezikoslovje in slovenska gledališka zgodovina (največje delo: Slovensko gledališče, 1892), velik del svoje pozornosti pa je namenil tudi Slovincem na Ogrskem. / Povzeto po Slovenski biografski leksikon, IV, zv.13, 192-195./

⁷ Prvi objavljeni Trstenjakov zapis so Navade v Prekmurcih (Slovenski narod, 1884, 341); k Murnovemu jezičniku XXII: je napisal dostavke o prekmurski književnosti (Slovenski narod, 1885, 46, 87); oceno lokalnega časopisa Muraszombath és Vidéke ter daljši sestavek Ogrski Slovenci (Ljubljanski Zvon, 1901, 1904, v katerem govori predvsem o prekmurskih pisateljih); Slovenci v šomodski županiji na Ogrskem (Slovenski narod, 1905, 41-45, 47, 48, 50, 53-54, 56, 59, 60-63, 65-67); Jožef Borovnjak (Iz življenja ogrskih Slovencev, Ljubljanski Zvon, 1910, 156-161); Dr- Franc Ivanoczy (ib.1914).

⁸ Rokopis, ki je kot čistopis nastal leta 1909 se nahaja v rokopisnem oddelku Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, stari fond inv. št. 193.

⁹ I. ZELKO, Zgodovinski pregled cerkvene uprave v Prekmurju, Zbornik ob 750-letnici mariborske škofije, Maribor 1978, 109.

¹⁰ I. ZELKO, Cerkevno-upravni položaj Slovenske krajine od 798 do 1958, Zbornik soboškega muzeja 3, 1993/94, 44.

¹¹ Dr. Matija Slavič in dr. Fran Kovačič sta bila člana etnografske sekcije v okviru jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu leta 1919, prvi pristojen za Prekmurje drugi pa za Štajersko oz. območje med Dravo in Muro.

(povzeto oziroma prevedeno po madžarskih imenovanjih: Vendvidék ali Tótság), je minilo še nekaj časa.

Glede na narodno pripadnost se v administrativni terminologiji györske škofije področje slovenskih župnij v železni županiji označuje z izrazom Tótság, izhajajoč iz imena Tót, kakor so Madžari imenovali tiste Slované s katerimi so se srečali ob svojem prihodu v panonski prostor in so sami sebe imenovali Sloveni, svoj jezik pa slovenski.¹² Györski vizitacijski zapisnik iz leta 1698 pravi, da območje tako imenujejo Slovani, ki tod bivajo. Leta 1714 je območje med Štajersko in reko Rabo označeno kot "*Disctrictus Tótság...*" in pomeni v bistvu ozemlje soboške dekanije.¹³ V prevodu je to slovanski okraj ali v primeru Prekmurja slovenski okraj in je lahko osnova za poznejša slovenska imena istega prostora. Franc Temlin, avtor prve knjige v prekmurskem jeziku - prevoda Lutrovega Malega katekizma, leta 1715 - je v svojem pismu nemškemu pietistom v Halle, v letu 1714 ali 1715, pokrajino iz katere izhaja imenoval Sklavonija in sicer: "*Kajti vsespoštovani gospodje na moji rodni zemlji, ki je Sklavonija in živi na meji spodnje Ogrske proti zahodu, med Štajersko in Ogrsko in kjer se tudi neki del in okrožje Železne županije ponaša s tem imenom, je skupina ljudi, nemajhna po številu, ki je predana evangeličanski veri.*"¹⁴ Slovensko ime tega področja je bilo prvič zapisano v knjigah katoliškega pisca Mikloša Küzmiča leta 1780. Imenoval ga je Slovenska okroglina. Kljub slovenskemu imenu sam v komuniciranju z Madžari uporablja tudi ime Vandalija npr. v pismu sombotelskemu škofu Szilyu: "*Naj vidi Vandalija vsaj ob koncu stoletja svoj jezik v tisku...*"¹⁵ Za tukaj živeče Slovence so namreč Madžari uporabljali tudi izraz Vendi, kar je direkten prenos nemškega imena za Slované Winden¹⁶ in iz tega izpeljali tudi poimenovanje prostora, kjer so bivali kot "Vendvidék". Iz tega je sledila zmotna, da je Vend enako Vandal iz česar izhaja tudi dvom v slovanski izvor tega prebivalstva. Zanesljivo je tako razmišljal sombotelski škof s katerim si je dopisoval Küzmič, saj pravi, da Vendi niso Slovani, da živijo med Monoštrom in Radgono obenem pa tudi, da imajo skoraj skupen jezik s sosednjim štajerskim, koroškim in kranjskim ljudstvom.¹⁷ Enako je razmišljal tudi avtor 13. poglavja v Predgovoru k Novemu zakonu Štefana Küzmiča iz leta 1771, saj pravi: "*Zadosti nam bo, če druge izpustimo in se spomnimo Kranjcev in spodnjih Štajercev, kateri so, kakor menimo, skupaj z našimi ogrskimi Slovenci v županijah Železni, Zala in Šomogjski ostanki tistih Vandalov, ki so v petem stoletju po Kristusovem rojstvu odšli iz tega kraljestva v Vlaško in Špansko državo, od tam pa so odpluli čez morje v Afriko.*"¹⁸ Za tega avtorja so torej vsi Slovenci Vandali in ne zgolj Prekmurci, kakor se je pogosto dokazovalo, predvsem ko se jih je v času razmaha madžarskega nacionalizma želelo kulturno čimbolj ločiti od Slovencev, ki so živeli v avstrijskih deželah.. Za Mikloša Küzmiča pa je bolj verjetno, da je ime Vandalija uporabljal zgolj v komuniciranju s škofom, saj sicer svoje knjige in jezik, ki ga uporablja striktno imenuje slovenski, kakor ga slovenski imenujejo tudi vsi ostali prekmurski protestantski in katoliški pisci te dobe, ne glede na to ali so imeli razčiščene pojme o izvoru svojega ljudstva.

Vsekakor imeni Vendvidék in Tótság v madžarskih virih pomenita prostor, kjer bivajo Slovenci, enako kot to pomeni Slovenska okroglina ali Slovenska krajina. Slednje ime zasledimo

¹² Madžari so tako imenovali tudi Slavonce in Slovake, pozneje pa se ime uporablja predvsem za Slovake.

¹³ I. ZELKO, Zgodovinski pregled... Ibidem. 111.

¹⁴ V. NOVAK, Pismo Franca Temlina nemškemu pietistom, Slavistična revija, 18/ 1970, 3-4, 254.

¹⁵ I. ŠKAFAR, Iz dopisovanja med škofom Janosem Szilyem in Miklošem Küzmičem v zvezi s sedmimi Küzmičevimi knjigami, Slavistična revija, 23/1975, 1, 88.

¹⁶ V. NOVAK, Madžari o Vendih, Archeo, 10/ 1990, 107-110.

¹⁷ I. ŠKAFAR, Madžari o štirih knjigah Mikloša Küzmiča, ČZN, 2/1975, 248.

¹⁸ M. KÜZMIČ, Predgovori Štefana Küzmiča, Ljubljana 1981, 27. Teksti so prevedeni v danes berljivo slovenščino in citirani v tej obliki.

prvič v Sztarinah 'szeleznih ino Szalaszkih Szlovenov, rokopisu Jožefa Košiča, ki naj bi ga napisal po letu 1845, torej več let po tistem, ko je tudi sam dojel zmotnost svoje vandalske teorije. Njegov članek "Ali so na madžarskem Vandali" objavljen v reviji Tudományos Gyűjtemény leta 1827¹⁹ je namreč ostro zavrnil madžarski duhovnik in zgodovinar Lajos Bitnitz, ki ga je opozoril, da jezik prekmurskih Slovencev ni veliko drugačen od tistega, ki ga govorijo na Spodnjem Štajerskem in na Kranjskem.²⁰

Ime Slovenska krajina se je ob koncu 19. stoletja udomačilo pri mnogih prekmurskih piscih - predvsem potem ko je beseda Tót začela med Madžari dobivati slabšalni prizvok - in so ga uporabljali vse do druge svetovne vojne, nekateri pa ga uporabljajo še danes. Že pri Košiču je pomenila Slovenska krajina celotno območje Prekmurja in Porabja²¹ enako kot so tudi madžarski viri 19. stoletja uporabljali ime Tótság ali Vendvidék za celotno to območje.

Med Slovenci je zanimanje za Prekmurje naraslo v revolucionarnem letu 1848, prvič pa ga je obširneje predstavil slovenski javnosti Peter Kozler v članku Slovenci na Ogrskem objavljenem v časopisu Slovenija leta 1849 in ga tudi vključil v svoj Zemljevid slovenskih dežel leta 1853. Med najbolj prizadevnimi za povezovanje Slovencev na obeh straneh Mure je bil duhovnik, narodni buditelj in politični publicist Božidar Raič. Z uvedbo imena Pomurje je že leta 1859 želel odvzeti Muri vlogo mejnika.²² Rezultat njegovih prizadevanj sta dve obsežni razpravi o Slovencih na Ogrskem v slovenskem časopisju, ki se dotikata gospodarskih, političnih, lingvističnih, kulturnih, prosvetnih in drugih razmer.²³ Raičeva prizadevanja po kulturni združitvi so sovpadala s časom pripravljajočega se dualizma in zato niso naletela na pravi odziv ne na prekmurski, ne na osrednjeslovenski strani.

Med madžarskimi prebivalci Prekmurja, ki predstavljajo danes avtohtono madžarsko narodnostno skupnost v Republiki Sloveniji se je do časa med obema svetovnima vojnama za Prekmurje najpogosteje uporabljalo ime Vendvidék. Nato pa se prične v stilu imen drugih pokrajin (npr. Muraköz za Međimurje) uveljavljati ime Muravidék ali v prevodu Murska krajina ali Obmurje s čemer se narodna podlaga imenu nadomesti z geografsko.

Ta krajši pregled skozi različna poimenovanja za območje današnjega Prekmurja (do leta 1919 tudi območje današnjega Porabja)²⁴ se mi zdi potreben, da se postavi geografsko-kulturni okvir tega prostora obenem pa že na začetku razjasni problem nekaterih napačnih razlag, ki se v zadnjih letih pojavljajo predvsem v slovenskem dnevnem tisku v interpretacijah različnih amaterskih zgodovinarjev. Gre za dve notorični zmoti:

1. "Ime Prekmurje so prebivalcem, Prekmurja vsili Slovenci (tisti Slovenci, ki niso Prekmurci) na čelu z Matijo Slavičem". To seveda ne drži saj je ime kot ime staro že več stoletij, poleg tega pa je tudi geografsko popolnoma korektno v okviru slovenskega etničnega in političnega prostora

¹⁹ J. KOSICS/KOSSITS/, Vannak-e a Magyar országbán Vandálusok, Tudományos Gyűjtemény, 1827, 71-79.

²⁰ V. NOVAK, Jožef Košič, prekmurski pisatelj, Košič in njegov čas, Budimpešta 1994, 13-14.

²¹ Porabje (Rábavidék) je pokrajina med današnjo slovensko-madžarsko mejo in Monoštom (Szentgotthárd), kjer strnjeno živi slovenska narodnostna skupnost na Madžarskem.

²² Slovenci podravski in pomurski pozdravljajo novega višjega pastirja prečastitega Slomškovega Antona Martina 4. kimavca 1859, Novice 1859, 300.

²³ Črtice o Prekmurcih in njihovem govoru, Naprej 1863, Narodni koledar in Letopis Matice Slovenske 1868; Prekmurski knjižniki pa knjige, Letopis Matice Slovenske 1869.

²⁴ Na isto temo še v: M.FUJS, Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih Slovencih, Ljudje ob Muri, Murska Sobota-Zalaegerszeg 1996, 219; Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih in porabskih Slovencih, Avstrija. Jugoslavija.Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas, Lipica 29.5.-1.6.1996, Historia, znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1997, 204-217.

2. *“Ime Pomurje so Prekmurcem in Prlekom v petdesetih letih 20. stoletja vsili komunisti, ki so iz dveh zgodovinskih pokrajin (Prekmurja in dela Štajerske oz. Prlekije) želeli narediti enotno regijo s središčem v Murski Soboti.”* To prav tako ne drži. Pomurje je prav tako geografski pojem, ki so ga že sredi 19. stoletja kot političnega uporabljali Slovenci, ki so etnično in kulturno povezanost tega dela slovenskega panonskega prostora, želeli dvigniti na nivo političnega dejstva in tako izsiliti združitev. V prvem desetletju po drugi vojni se je pogosteje uporabljalo ime Obmurje, ki se ga v zadnjih letih ponovno uvaja, še pogosteje pa se uporabljata opisni imeni: “Prekmurje in Prlekija” ali “Pokrajina ob Muri”.

Za bralce, ki morda nekoliko manj poznajo geografski in kulturni prostor, ki ga v svojih zapisih opisuje Anton Trstenjak se mi je zdel ta obsežnejši uvod potreben. Obenem pa želim opomniti, da za potrebe tega prispevka odlomke omenjenih zapisov podajam le kot vir, ki nam odpira možnosti večplastnega proučevanja tega prostora pri čemer se sama bolj ali manj omejujem na odlomke, kjer sledimo opisom geografske lege, opisom krajine in naselij.

Vse citirane odlomke iz Trstenjakovega rokopisa pišem dobesedno v jeziku in stilu avtorja.

V uvodnem poglavju svojega teksta Slovenci na Ogrskem, ki ga je naslovil Prebivališča Slovencev med Muro in Rabo opisuje prostor, severno od Mure, kjer bivajo Slovenci in Hrvati. Čeprav gre bolj kot za opis krajine za opis etnične strukture ga zaradi spoznavanja zapisovalčevega nacionalno obarvanega pristopa, ki je plod časa v katerem je tekst nastajal in zaradi spoznavanja načina in oblike zapisa samega, navajam skoraj v celoti. Prav tako ga navajam, ker bo zaradi opisa življenja gradiščanskih Hrvatov gotov zanimiv za hrvaške bralce.

”Med Črnim in jadranskim morjem prebivajo v tesni skupini južni Slavjani: Slovenci, Hrvati, Srbi in Bolgari. Vseh skupaj je petnajst milijonov duš.

Iz te skupine, in sicer ob levem bregu Drave, od Legrada više, torej pri kajkavskem oddelku, štrli proti severu malo do Dunaja podolgovata in ozka južnoslavjanska črta. Čim dalje sega in čim bolj se približuje svojemu koncu izpod mesta Dunaja, presekuje namreč celo levi breg reke Dunava, tem bolj se zasekuje v dva sovražna življa, katera kakor železen okop silneje in silneje stiskata panogo slavjansko. Z naše strani pritiskajo Nemci, a z one Mažari, torej dva naroda, katera sta Slavjanom sploh najhujša sovražnika in katera sta si postavila svetovno nalogo raznaroditi ta slavjanski rod.

Razprostirajo se na rečni etnografski črti Hrvati in Slovenci. Odtrgani od južnoslavjanske skupine samevajo in žive zase, nimajo zveze s književnostjo svojih bratov in sojeno jim je pasti prvim kot žrtev mažarske državne ideje.

“Ob Nežiderskem jezeru in v okolici Sombotelja prebiva 86 593 Belih Hrvatov. /.../ Ti Beli Hrvati so štokavci in kajkavci in so se tu naselili pred 300 leti. Po bitki na mohačkem polju l.1526 opustošili so Turki zlasti kraje med Blatnim in Nežiderskim jezerom. Ali l. 1532 so bili potolčeni pri Dunaju. Takrat je vlada poklicala Hrvate, da se naselijo v opustošenih krajih. Prišlo je mnogo Hrvatov iz gornje Slavonije, a tudi iz Dalmacije in Istre. Naselili so se v železni, mošunjski, šoprunjski in požunski županiji. Nemci jim pravijo Waisser Kroaten. Nastalo pa je to ime od besede Bossner Kroaten, ker so ti Hrvati prišli od bosenske mej. V rohonskem okraju je še danes “Bošnjakov brig”, a v Pečuhu zovejo se še danes ti Hrvati “Bošnjaki”. Ž njimi so prišli tudi duhovniki, kateri so jim opravljali službo božjo v hrvaškem jeziku. Zatrli pa so jim Nemci in Mažari i bogoslužni jezik i glagolico. Leta 1550. dovolil jim je sabor v Požunu, da se smejo vrniti v svojo staro domovino. Omilila jim je nova domovina, v kateri so bili varni od Turkov, in tako so ostali raje doma.

Obkoljujejo jih od vseh strani Nemci in Mažari, s katerimi so v nepretrgani dotiki; trgujejo ž njimi in govore nemški in mažarski. Kupčujejo mnogo z Dunajem in so na dunajskem trgu

vsakdanji prodajalci. Nimajo književnosti in ne umejo več hrvaškega književnega jezika, tako so se mu oddaljili in odtujili v tristo letih. Duhovniki in učitelji so domačini; drugih razumnikov nimajo./.../ Imajo lepe narodne pesmi, imenovane "jačke". Nabiral jih je in izdal Fran Kurelec z naslovom "Jačke". Jačiti ali jačkariti pomenja peti; jačka je torej pesem.

Gibali so se prejšnje čase nekoliko živje. Leta 1864 je izšel prvi tečaj koledarja, kateri je imel 1539 naročnikov, a leta 1866 je zagledal svetlo: "Žitak svecov v Požoni", v treh debelih zvezkih.

Beli Hrvati spadajo v gjursko.. in somboteljsko škofijo.

Nižje od Belih Hrvatov prebivajo me Rabo in Muro Slovenci; nižje od teh pa zopet Hrvati (Mejumurci in Bunjevci).

Pokrajina med Muro in Dravo zove se Mežimurje, Mežimurje. Prebivajo med tema rekama kajkavski Hrvati. Sosednji Bazjaki in Slovenci pravijo jim navadno Mežimurci. Po zadnjem štetju jih je bilo 84 356 duš. Spadajo v zagrebško škofijo, sicer pa so naravnost priklopljeni mažarskomu "Országu". V Čakovcu (Csaktornya) je mažarsko učiteljišče. V dobi kajkavske hrvaške književnosti skrbelo se je za te Hrvate vsaj nekoliko. Bazjaki in Mejumurci so bili posredovalci med Slovenci na Štajerskem, kjer so se čitale kajkavske hrvaške knjige. Danes Hrvati v Mejumurju nimajo nič./.../

Prehajamo tako k svojim rojakom preko Mure. Prebivajo v železni in zaladski stolici, to je med Rabo in Muro. Poleg tehle nahaja se še peščica Slovencev tam doli pod Kanižo v okraju Nagy Atád je vas Tarany in v tej vasi je med trdimi Mažari še 1597 Slovencev. Kaj jih je tja zaneslo, ne vem. Obiskal jih bodem o prvi priliki ter opisal njih življenje. /.../

Imeli in preživeli so naši Slovenci burne čase. Tepe jih od nekdanj usoda nesvobodnega in teptanega naroda. Meje so jim naravne: Med Muro in Rabo. Naštevam v tem spisu vse vasi, v katerih še danes žive. Prebivajo v 24 župnijah, katere obsegajo 160 vasi./.../

Slovenci na Ogrskem so vere katoliške in protestantske. Protestanti so se ohranili iz reformacijske dobe, ko so imeli naši rojaki onkraj Mure hudo versko borbo. Poprotestanile so se bile malone vse župnije slovenske, dosegla pa je te protestante ista usoda, kakor pri nas. Prišla je protireformacija, protestanti so izgubili mnogo župnij, a izgubili bi jih še več ako jih ne bi rešil cesarski oklic, kateri jim je zagotavljal svobodno veroizpovedovanje. Danes je vseh protestantov okoli 17.000 duš, dočim so ostali Slovenci katoličani./.../

Trstenjak v nadaljevanju piše o izvoru imena Slovencev na Ogrskem kakor tudi o izvoru imena pokrajine pri čemer se sklicuje na razprave in vire, ki so bili v tej razpravi že omenjeni. In nadaljuje:

Imajo še domača imena, a ta so: Dolénjci, Ravénci, Bákari, Bohméci in Goričanci. Dolenjci so v župnijah: Bogojina, Turnišče, Črensovci in Belatinci; Ravenci: M. Sobota, Martjanci, Tišina in Cankova, Bákari: Pertoča, Sv. Jurij in Gorenja Lendava; Bohméci (Bömhécek zato, ker ö in ü jako zategujejo): Gorenji Senik, Dolenji Senik, Števanovci, Dolenjci in Sv. Nedelja; Goričanci v župnijah: Šebaščan in Sv. Benedek./.../

Trstenjak nadaljuje z naštevanjem posameznih župnij, sedaj tudi protestantskih in tistih z madžarsko narodno večino, kjer prav tako živijo Slovenci. Sledi zgodovinski pregled od reformacije, ko se Slovenci prvič pojavijo kot jezikovna kategorija do njegovih dni. Sama pa se bom v nadaljevanju osredotočila na odlomke iz njegovih Potopisnih črtic (2.poglavje rokopisa),²⁵ kjer opisuje posamezne kraje, ki jih je obiskal.

²⁵ Trstenjakov rokopis ima 9 poglavij, vendar sta v kontekstu našega tokratnega zanimanja le dve in sicer prvo in drugo poglavje. Ostala poglavja so še: Vas in dom, Narodne jedi, Narodna noša, Ženitovanje, Pogreb, Šolstvo in Književnost.

In tako sem krenil ves oduševljen in poln upanja v dober uspeh iz rojstnega kraja Krčevin mimo sv. Miklavža po slavnih in prekrasnih ljutomerskih goricah in sem v dveh urah dospel v Ljutomer./.../ Drugi dan zjutraj sem se odpeljal v Radgono. Med Ljutomerom in Radgono se razteza rodovitno Mursko polje z lepimi vasi in zloščenim trgom Vržeje./.../ ker je na Murskem polju zemlja zelo rodovitna, kakor vinske gorice na Spodnjem Štajerskem, pravijo, da je tukaj kmet "na sredini kolač kruha."/.../Radgona je prijazno, čisto in lepo mestece z nemškim značajem./.../na štajerski strani pri Radgoni je še pet dosti velikih vasi, kjer se lepo slovensko govori, kakor na Murskem polju. /.../

Na svojem potovanju sem si določil več glavnih postaj, kjer sem se mudil dalj časa. Prva taka postaja je bila Cankova, to je prva župnija na Ogrskem, kake tri četrti ure hoda od Radgone. Preskočivši potok Kučnico, ki teče v Muro in dela mejo med Nemci in Slovenci, krenil sem naravnost k župniku Jožefu Borovnjaki v Cankovo./.../V Cankovi je preprosta cerkvena. Tu sploh ni nikjer velikih cerkva z visokim zvonikom./.../ Bil je prijeten dan; solnce nas je peklo, da smo res v potu obraza prispeli na Koroško goro,²⁶ kamor smo se napotili. S Koroške gore (245) smo imeli krasen razgled. Videli smo dolnje strani Prekmurskega in Štajerskega vse do Dolnje Lendave v Mejimurje. Na drugi strani Mure dvigalo seje pred nami Pohorje in v nebo sta štrlela Donat in Ivanjščica.

Odtod na severno in istočno stran začenjajo se vinorodni kraji. Na nizkih hribčkih rodi plemenita kapljica, ali kaj da še ni umnih vinogradnikov in kletarjev v teh zanemarjenih krajih./.../

Trstenjak poleg opisa krajev piše predvsem o narodnih in verskih razmer, ki ga najbolj zanimajo, opisuje bivanjsko kulturo, socialne razmere ter našteva kraje, ki spadajo v okvir župnije, ki jo je obiskal. To je model, ki mu sledi skozi celotno 2. poglavje.

Lepega mirnega jutra napotil sem se iz Cankove proti Sv. Heleni (Pertoča). Po lepih vinogradih vodi cesta, na desni strani se razprostira glavni Točak, koder raste najboljše vino./.../ Med Cankovo in Sv. Heleno klati se na stotine ciganov, ki ničesar ne delajo. Nego samo kradejo. Meni niso ničesar žalega storili./.../ Od Pertoče je uro hoda do župne cerkve Sv. Jurij. Sv. Jurij se razteza ob štajerski meji in to stran zapadnega Ogrskega preplavlja nemščina, katera si je tukaj osvojila nekaj vasi.²⁷ /.../ Podvizal sem se in sem že na predvečer praznika²⁸ dospel v Gorenjo Lendavo (Grad).

Gornji Lendavi je Trstenjak namenil kar obsežen del teksta, vendar predvsem ljudem: vernikom pri maši, sejmarjem, zbrani ugledni družini pri domačem župniku na čelu katere je dominiral mladi gornjelendavski grof Széchenyi. Obiskal je tudi grad, ki je bil takrat že precej v propadanju, razen grofovih bivanjskih prostorov, ki pa pisca očitno niso preveč zanimali. Tako kot govori o lokalnem slovenskem prebivalstvu z izjemno naklonjenostjo tako ocenjuje grofa za "kavalirja, ki v svojih razkošnih prostorih Bogu krade dan". Če ga ni prevzelo mogočno grajsko poslopje pa sta ga grofov sadovnjak in drevesnica. Iz Gornjelendavske župnije ga je pot napotila proti Gornjemu Seniku, na območju slovenskega etničnega ozemlja, ki je po trianonski mirovni pogodbi leta 1920, pripadlo Madžarski.

Popoldne dne 16. avgusta sem dospel na Gorenji Senik (Felső Sölnök) /.../ Skozi vas teše potok Sobota. Videl sem že na poti, da je tod revščina doma. Hiše so ponajveč lesene stavbe in,

²⁶ Imenovana tako po kraju Korovci blizu Cankove in ne po deželi Koroški. Pravilno je torej »Korovška«.

²⁷ Kraji ob reki Kučnici: Gerlinci, Fikšinci, Kramarovci, Ocinje in del Serdice, so bili od časov srednjeveške kolonizacije, v 12. in 13. stoletju do leta 1945, kraji z absolutno nemško večino. Tukaj živeči Nemci so bili po znanem odloku Avnoja iz leta 1944 razlašeni in prisilno izseljeni.

²⁸ 15. avgust, dan Marijinega vnebovzeta, ki se v Gornji Lendavi (danes Grad) tradicionalno praznuje z velikim sejmom.

kar je značilno, brez dimnika. /.../ V kraju ni našel potopisec nikogar, ki bi ga prijazno sprejel ali bi se bil z njim pripravljen po slovensko pogovarjati, dokler se ni nameril v krčmo, kjer se je spoprijateljil s krčmarjem in njegovo soprogo.

Po jednolični dolini vodi lepa zložna cesta od Gorenjega do Dolenjega Senika(Also Szölnök) in od tod do Sv. Gotarda. (Monošter)/.../ Ob obeh straneh doline je hribovje z razkropljenimi hišicami, le na Dolenjem Seniku so vse hiše zdržema.

V nadaljevanju pisec z veliko naklonjenosti piše o doleneseniškem župniku Štefanu Zemljiču in z veliko grenkobe o izginjanju slovenske noše ter slovenskih posvetnih pesmi, ki se uklanjajo cerkvenim. Nekoliko se je še obregnil ob monoštrske Žide, ki mu niso bili po godu, kakor ne nazadnje tudi on njim ne. In se napotil dalje.

Ko sem bil iz mesta oddahnil sem si globoko, kakor da bi bil utekel kaki posebni pogibelji. Krenil pa nisem na levo roko, ker bi tod trčil ob mažarske vasi./.../

Obiskal je še ostale slovenske kraje današnjega Porabja, opisal predvsem narodni in socialni položaj prebivalstva, se za nekaj dni nastanil pri števanovskem (Števanovci) učitelju, gradiščanskem Hrvat Matjašu Slezaku, obiskal veselico v vaški krčmi in krenil ponovno proti jugu.

Od Štefanovec proti jugu so Dolenjci prva župnija./.../ Dolenjski običaji so mu bili zaradi svojih poganskih korenin še posebej zanimivi, še bolj pa sami ljudje, ki jih je označil za zelo postavne, nadarjene in razvite, od katerih je "malodane vsak človek pesnik".

Škoda je, da so tod ljudje takorekoč ločeni od sveta. Ni pravih kolovoznikov, a tudi stezam se vidi, da ljudje po njih malo hodijo. Od Cankove do Monoštera je še dober kolovoznik, a od Gotarda proti jugu ob slovensko mažarski meji pa se izgublja sled. Po hribovju sicer ne more biti drugače. Tod ni druge steze kot naravne, a napravljajo jo doline in hudourniki. Semkaj ne prihaja nič, le solnce hodi redno v te kraje in razsvetljuje ljudem zemljo, da jo morejo obdelovati./.../Zvečer sem se izprehajal po dolenjskem hribu. Nebo je bilo jasno, a zvezde so prijazno migljale. Zrl sem v svetle zvezde, užival sem krasno naravo nadzemeljsko, a to mi je bila večerja. Videl sem daleč okrog. Kot bi trenil, zažarele so po dolinah precej velike luči. Bilo je videti kakor, da bi bili majhni kresovi. /.../ Stara je navada, da sosede kradejo krompir./.../ Cele noči posedajo pri ognju in stražijo krompir, da jim ga poredni vaščan ne izruje iz zemlje. Tako se ponavlja vsako leto in širi od roda do roda ta krompirska romantika./.../

Od Dolenjcev do Sv. Nedelje (Gornji Petrovci) je dobri dve uri hoda. Na poti nisem srečal niti živega krsta. V gozdu so se oglašale tice. Drugega glasu nisem slišal, tudi nisem nikjer videl človeka. Žejen sem bil, a ni bilo nikjer potoka, da bi se napil./.../ Na vsem potu nisem zapazil sadnega drevesa. Doline so puste in nerodovitne, samo gozd in malo pašnika, a hribi so še pustejši./.../ Dospel sem na hrib na hribček (visok 310) in gledati sem moral okrog, da sem našel malo in ubožno cerkvico.²⁹ Nikjer okrog ni videti hišice./.../

Jedina zaslomba so Slovincem le hribi okoli Križevcev. Ti so še precej visoki, a to je dobro. Od tod je diven in razsežen razgled. Vidi se v Dolenjce, v Domonkošfa /Domanjševci) in celo čez vse Prekmursko do Gleichenberga na Štajerskem. /.../

²⁹ Anton Trstenjak, čeprav sicer solidno izobražen in razgledan je v svojem potopisu kazal neverjetno malo zanimanja za objekte, ki predstavljajo pomembne spomenike prekmurske stavbne dediščine. Med njimi so gotška cerkev Sv. Jurija, gornjelendavska oz gračka poznogotska cerkev Marijinega vnebovzvetja ter največji grajski kompleks, ki ga premore slovensko etnično ozemlje in seveda cerkva sv. Trojice v Nédeli oz. Gornjih Petrovcih, ki sodi med pomembne spomenike prekmurske romanike in gotike. Orgle so bile za Trstenjaka tisti del cerkvene opreme, ki je cerkvi dajala ali jemal odličnost. Če jih ni bilo je bilo slabo in ubožno.

Trstenjakov opis Križevac je namenjen predvsem tamkajšnjemu luteranskemu župniku in slovenskemu piscu Ivanu Berkeju in slovenskim protestantskim knjigam, ki jih do takrat ni poznal. Pot ga je nato vodila do Kančevac.

V Kančevcih stoji cerkev Sv. Bedenika. To je katoliška župnija ob mažarski meji in zadnja katoliška župnija na prekmurskih hribih./.../Po teh hribih je prijetneje hoditi nego voziti se. /.../ Nisem mogel verovati! Stara koliba, vsa raztrgana, od zunaj nič pobeljena, streha slamnata, to da bi bilo župnišče? /.../ Kljub bornemu župnišču se je potopisec v njem zadržal cela dva dneva in velik del svojega pisanja namenil Miklošu Kuzmiču, prvemu prekmurskemu katoliškemu piscu, ki je služboval pri Sv. Bedeniku v drugi polovici 18. stoletja in je tam tudi pokopan.

Spremljal me je ljubeznivi župnik Janbrikovič tja do Sv. Sebaščana (Pečarovci). Hodila sva ves čas po samih hribih po katerih rase vinska trta, a potrebovala sva tri ure od Sv. Bedenika do Sv. Sebaščana./.../ Polje je slabo obdelano. Zemlja je res nerodovitna. Na nekaterih krajih je svet tako kamnit, da se ti dozdeva, kakor da je tod nekdanje padlo samo kamenje z neba. Rodi malo zemlja, a človek ima malo veselja do nje./.../

Naslednja je bila na vrsti luteranska župnija Bodonci, Trstenjak pa se je lotil obsežnega razmišljanja o narodnih vrednotah in dejstvu, kako malo se Slovenci poznamo med seboj..

Par hiš na kupu, to so vam Pucinci (Puconci). Najlepša hiša blizu cerkve, tako sem mislil, mora biti pastorjev dom./.../

Nekako sredi med istokom in zapadom slovenskega ozemlja stoji slovenska župnija Martjanci. V katoliško martjansko župnijo spada nekaj vasi, katere se razprostirajo po prekmurskem hribovju. /.../V martjanski župniji sta dve dobri tretjini prebivalstva Lutrovega veroizpovedovanja, a te ovčice pase pucinski pastor, a ostala tretjina so katoličanci, katerim je še danes duhovni pastor pisatelj Jožef Bagari./.../ Trstenjaka je prevzel bogat arhiv martjanske župnije in prepis starih listin, ki veljata za ena pomembnejših virov prekmurske zgodovine 17. stoletja.³⁰

Navadnemu turistu zdi se potovanje po ravnini dolgočasno. Iz Pucinec do Martjanec in od tod do Sobote pot ni ravno kratkočasna, ali dolgočasna tudi ni. Dolgočasna je samo zato, ker se dolgo vleče. Okrog sebe vidiš samo polja na katerih rase koruza, krompir, buče, ajda, repa, fižol, sploh navadni poljski pridelki, ali človeka tudi veseli, ko vidi, da bode imel kmet vsega dosti. Sredi tega koruznega polja stoji trg Sobota (Murska Sobota) Ni prav, da pravim stoji, kajti Sobota čepi sredi prekmurske ravnice. Hiše so itak nizke, zvonik tudi ni visok, in tako se ti res dozdeva, da Sobota čepi. Trg Sobota je prilično velik, toda nesnažen, kakor je nesnažno vsako židovsko gnezdo.³¹ Hiše niso nič lepe; prahu je obilo ob suhem, a blata obilo ob mokrem vremenu. Tu ni ničesar, kar bi moglo zanimati potnika. Ali okolica je lepa ali, da se jasneje izrazim lepe so graščine v soboški okolici. Rakičan je krasna in bogata graščina, ima lepe urejene vrte in parke in je last groga Szaparyja, bivšega reškega guvernerja.³² V Soboti se začinja in od tod dalje sega gospostvo Židov. Židi so tu jedini vladarji /:::/ V Soboti imajo sinagogo in pokopališče. V rokah imajo vso trgovino./.../ tako ima trg res židovsko lice. Le hiše katere stoje na zunanji plati trga, kažejo nam, da v njih prebivajo Slovenci./.../

³⁰ Prva listina je t.i. Martjanska pogodba ali listina martjanskih cehovskih mojstrov iz leta 1643 (I. Škafar, Jožef Bágary, Anton Trstenjak in Martjanska pogodba iz leta 1643, Kronika 2071 1972, 42-49.). Druga je dokument, ki nam priča o sporu med martjanskimi luterani in kalvinci glede uporabe cerkve iz leta 1652 (I. Zelko, Acta ecclesiastica Sloveniae 5. Ljubljana 1983, 236 - 237).

³¹ Trstenk je poln predsodkov in tako kot je navdušen nad vsem slovenskim ali slovanskim je pogosto neprimerno žaljiv do vsega, kar je ali se mu zdi tuje. Morda je te svoje predsodke tudi javno kazal, saj ne moremo reči, da so mu bili ostali prebivalci Prekmurja, ki niso bili Slovenci, kaj preveč naklonjeni, ko se je pojavil v njihovi bližini. Ali pa to zgolj kaže na enako mero nezaupanja, ki so jo v sebi nosili oni.

³² Tu se je pisec zmotil. Szápáryjem je pripadala graščina v Murski Soboti, Rakičan pa je bil v lasti družine Báltthyány in nato družine Saint Julien- Wallsee.

Glede na to, da mu Sobota ni bil ravno povšeči jo je potopisec po eni prespani noči naglo zapustil in se odpeljal do Petrovec (Murski Perovci), kjer je obiskal očeta prvega prekmurskega publicista Imreta Augustiča³³ in nato do Tišine.

S Tišine sem krenil spet v Soboto. V soboti se nisem nič mudil, nego sem kar naravnost pohitel v Belatince. (Beltinci) V Belatince vodi lepa ravna cesta; do tod sem potreboval poldrugo uro hoda./.../ Lepa vas so Belatinci, a kar je lepo, to je navadno tudi zanimivo. A Belatinci so gotovo zanimivi. Ondi nahajaš na ogrske posebnosti. To je krasna graščina /.../. V Beltincih je potopisec naletel na pripravljajoči se kmečki punt in moral kraj zapustiti prej kakor je predhodno nameraval in kakor se je dogovoril z župnikom in domačim pisateljem Markom Žižkom. V Belatincih imajo lepo cerkev in še lepšo novo jednonadstropno šolo. V cerkvi so velike orgle iz Ljubljane /.../ zemlja je rodovitna, ljudstvo ni revno, ne občuje mnogo z Mažari, to je ni mu treba hoditi delat na Mažarsko. Ljudje občujejo največ s soslednjimi Slovenci preko Mure./.../ Naši Slovenci so torej marljivi in dobri gospodarji. Mažari se ne morejo ž njimi kosati. Ta razlika se vidi najbolj na hišah. Slovenci imajo lepe hiše. Samo ondi, koderprebivajo naši ljudje, vidiš čedne in snažne hiše, dočim so tod koder stanujejo Mažari, njih hiše nesnažne in zapuščene, kakor da ne bi imele pravih gospodarjev./.../ Slovenec ima okrog svojega doma ograd, to je vrt nasajen s sadnim drevjem, a Mažaru raso koprive pred hišo. Ako je slovenska hiša še tako revna, ali je polna pojezije. Marike ali Maričke, tako se zove vsa dekleta, druga ženska imena so v Belatincih jako redka, imajo v oknih vse polno rož in cvetic. Goje pa jih tako skrbno, da jim nikoli nobena ne usahne. Mažarsko dekle nima te radosti in ljubezni do cvetic, zato pa je tudi okno mažarskega dekleta prazno in brez cvetja. V nedeljo mora imeti Slovenka prav rdečo ali rumeno rožo v nedrjih, in to rožo s svojega vrtca. Še stare ženice ljubijo cvetice in se ž njimi kaj rade lepotičijo, kar drugod gotovo ni navada. Tako je ljubezen do narave v Slovencih večja nego v mažarih. V slovenskem domu stanuje pojezija, a v mažarskem proza.³⁴

V Beltincih je Trstenjaka dohitela vest, da so soboški žandarji dobili telegram o njegovem menda agitatorskem delovanju zaradi česar mu je Žižek svetoval naj se čim prej umakne preko Mure na Štajersko. Župnik Žižek mi je dal veččega voditelja, kateremu je bila znana bližnjica do Mure. Župnik je rekel, da je ob Muri star mlin, a tam da je tudi čoln. Bežali smo čez polje in travnike in skakali smo čez jarke./.../ Prišli smo k oni koči, dobili smo čoln in tako sva moj brat³⁵ in jaz dospela na štajersko stran. Solnce je gorko pripekalo. Na naši strani Mure je gozd. Tu sem si legel v senco košatega drevja ter si upehan in izmučen odpočival - zopet na rojstni grudi. V istem času pa so me iskali pandurji v Belatincih in so letali po cesti, katera drži iz Sobote v Dolenjo Lendavo.

Toda naš popotnik si ni dal za dolgo odgnati. Namenil se je prepotovati Prekmurje in to je tudi naredil, vendar nekega poletja več, skoraj dvajset let kasneje.

Pot me je vodila od Štrigove proti Sv. Martinu, od tod pa pri vasi Žavnik čez brod na levo stran Mure. /.../ Dne 16. avgusta sem dospel v Dolenjo Lendavo. Dolenja Lendava je trg naslonjen na vinorodni hribček. Mimo trga vodi železna cesta iz Čakovca, a tu pri Dolenji Lendavi zavija se tako na mažarsko plat, da se nikjer več ne dotika slovenske zemlje.³⁶ Trg je danes popolnoma mažarski. /.../

³³ Imre Augustič (1837-1879) je od leta 1875 do 1879 v Budimpešti izdajala prvi časopis v prekmurskem jeziku Prijatelj in kot črkopis prvi uvedel gajico.

³⁴ Pričujoči daljši odlomek sem povzela, da bi nekoliko nazorneje pokazala način Trstenjakovega zapisovanja, ki je tako odraz časa v katerem je nastajal kakor odraz piščevega načina razmišljanja.

³⁵ Trstenjak v rokopisu, ki se nanaša na zapiske iz leta 1883 prvič omeni brata, ki se mu je verjetno pridružil tik ob koncu potovanja. Prisotnost brata Jakoba pa omenja v drugem delu rokopisa, ki je nastal na podlagi zapiskov s potovanja, enkrat v začetku 20. stoletja.

³⁶ Železniško navezavo na progo Čakovec - Zalaegerszeg je Dolnja Lendava dobila leta 1889.

Potopisec je ob ugotovitvi, da se Slovencem znotraj madžarske večine v Lendavi slabo piše, nadaljeval pot proti Črensovcem

Moj voznik je bil trd Mažar. /.../ Ko smo dospeli v Črensovce, krenil je s ceste naravnost k Judu v krčmo. V vasi je to jedina krčma /.../ Prva pot mi je bila v cerkev. Hotel sem videti , ali še obstaja iznad cerkvenih vrat stari slovenski napis, o katerem poroča Čaplovič.³⁷ Bela črensovska cerkev stoji ravno nasproti Ljutomeru in z ljutomerskih gorc je najkrasnejši pogled nanjo./.../

Nahajamo se ob mažarski meji. Župnije : Turnišče, Dobrovnik in Bogojina, meje na iztok z mažarskimi župnijami.³⁸ /.../ Slovenske vasi v tej župniji so jako čedne. Hišice so sicer lesene in ponajveč brez dimnika, ali zato je okrog njih mnogo sadnega drevja, tako da jablane in hruške zakrivajo s košatim vejevjem skromne kočice./.../ malo je tako lepih in snažnih trgov kakor je Turnišče. Ob obeh straneh ceste tišči se hiša hiše, dvorišča so snažna. Za hišami pa se dvigajo sadna drevesa. Na koncu vasi stoji cerkev z župniščem /.../

Potok teče počasi skozi vas Dobrovnik, na levo in desno stran potoka pa stoje hišice, jedna tik druge, a vse so s pročeljem obrnjenim k potoku. Iz hišic ne gleda blagostanje. Trstenjak, je kmalu ugotovil, da je Dobrovnik , razen vasi Kobilje, pretežno madžarska župnija in jo zato imenuje "izgibljena postojanka slovenska"

Da se je pričujoče potovanje dogajalo dvajset let po prvem nam napiše sam avtor, ko pravi, da so mu takrat pred dvajsetimi leti svetovali, naj ne obiskuje Bogojine, kjer naj ne bi bilo nič posebnega. Sedaj jo je obiskal in zapisal: *Bogojina je dolga vas. Kakor večina slovenskih vasi na prekmurski ravnini, razprostirajo se bogojinske hiše ob obeh straneh ceste. Proti koncu zavije se vas s ceste na hribček, a tu v vznožju hribčka stoji na koncu vasi mala bogojinska cerkviča./.../ poleg katere je čedno župnišče. V nadaljevanju je pisec povzel Čaplovičeve opise bližnjih krajev in običajev ter se odpeljal proti zadnji župniji, ki jo je nameraval tokrat še enkrat obiskati: Tišini. Obiskati pa jo je želel zaradi dr. Franca Ivanocyja,³⁹ ki je takrat tam služboval kot župnik.*

Tišina leži ravno kraj Mure ob štajerski meji. Na Petancih izvira mineralna voda, na drugi strani Mure so naši Radenci. Na Tišini sem se počutil kakor doma, hiše so bolj raztresene, ne pa tako natlačene in stisnene kakor v Turnišču, Bogojini, Tešanovcih in Moravcih. Sadnega drevja je vse polno kakor na sosednjem Štajerskem. Znamenita je tišinska cerkev in tudi jedna najlepših v somboteljski škofiji. Ladja je bila zidana v 11.-12-stoletju, v romanskem slogu, svetišče pa in zvonik je dala postaviti konec 14. stoletja soboška grofica Sara Szési v gotskem slogu.

Z zapiski s svojega drugega potovanja po Prekmurju Anton Trstenjak zaključuje poglavje Potopisne črtice v svojem obsežnem rokopisu Slovenci na Ogrskem. Ta pa še vedno pričakuje nekega bolj temeljitega avtorja od tukaj podpisane, kateri bo imel voljo in seveda založnika, da nam ga ponudi in celovito predstavi, kot enega pomembnejših virov , tako zgodovinarjem kot etnologom, jezikoslovcem, sociologom, ki lahko le skupaj ujamemo vso čudovito kompleksnost naših kulturnih prostorov in naše zgodovine.

³⁷ Jan Čaplovič (Csaplovics) je zbiral gradivo o slovanskih manjšinah na Ogrskem in v svoji knjižici Croaten und Wenden in Ungarn, Pressburg 1829, 49-126, objavil tudi gradivo o področju današnjega Prekmurja in Porabja, ki ga je po vsej verjetnosti dobil od Jožefa Košiča, pisca in zapisovalca ljudskega bogastva, takrat župnika v Dolnjem Seniku.

³⁸ Dr. Franc Ivanocy (1857-1913) je pomembna osebnost prekmurske zgodovine; duhovnik, bogoslovni profesor, politični publicist in narodni buditelj, ki je v Tišini služboval od leta 1889.

³⁹ Opis, ki se v tem slogu nadaljuje je gotovo nastal na osnovi Ivanocijevih informacij, ki je sam temeljito popisal večino prekmurskih kulturno-zgodovinskih spomenikov.

SUMMARY

In a lot of cases the image of Prekmurje, the region defined by the Mura River, the Kučnica Stream and the basin of the Raba River, still persists as a swampy flatland where the never-ending horizon starts, ending somewhere far away in the Russian steppes. It is this notion that has defined its identity, featuring not only real geographical dimensions, and fondness for the Mura River intertwined by reality and myths but also historical tradition defined by multi-ethnic and multi-confessional structure of population.

First of all, in her paper the author opts for the definition of geographical space, which above all, is the reflection of man's awareness of the surrounding world, his experiences as regards the environment and his ties with it; due to the above said the geographical space is quite unique, featuring various meanings and a name of its own.

Man's presence in the space presents the elements of nature with elements of culture and this is what makes it different from other spaces. With the help of historical and cultural changes the space is invaded by new elements in that the old ones vanish or undergo changes. It is this fact that grants it a recognizable historical dimension.

Further on and through naming of a few basic sources the author explains not only the origin and the use of geographical names *Prekmurje* and *Pomurje* but also of the names *Vendvidek*, *Totsag* or *Slovenska krajina* and *Slovenska okroglina* and one learns that they all originate from the ethnic colonisation of the region.

The second part of the paper is wholly dedicated to an important written record on *Prekmurje*, its people, their customs and usages, originating from the second half of the 19th Century, which was the time period where nationalism had become an important motive power of social development; it was also the time period where social differences within the Prekmurje social environment had come to feature national dimension.

The above said text was written by *Anton Trstenjak*, a publicist, theater historian and organizer who came from the vicinity of *Ormož*. In 1883 he travelled through the territory of present-day *Prekmurje* and *Porabje* whereupon he edited his extensive travelogue notes in his manuscript *The Slovenians in Hungary*. Part of it has already been published but never in its entirety. Most of the rare publications of the said manuscript have dealt with usages and customs as well as national and confessional picture of the region.

In her paper the author has kept within the bounds of records on the landscape and villages and settlements and has not dealt extensively with the people and their customs although they are, as has been established above, an inseparable and essential element of the identity of a region.

ENVIRONMENTAL MICRO-HISTORY OF A MULTIPLE BORDERLAND: PODRAVINA'S TORČEC IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY *ODNOS ČOVJEKA I OKOLIŠA NA VIŠEGRANIČJU: TORČANSKA PODRAVINA TIJEKOM DRUGE POLOVICE 18. STOLJEĆA*

Hrvoje Petrić

Zavod za hrvatsku povijest

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Ivana Lučića 3, Zagreb

Primljeno: 18. 9. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

SUMMARY

The paper was based on a land survey of the village of Torčec (a village in northwestern Croatia) made between 1775 and 1780 and preserved in Croatian National Archives (in Zagreb) as well as on other numerous sources. The document provides detailed information on all inhabitants of Torčec, including their old names and a detailed description of their landed property. Based on these facts a land possession and land cultivation analysis was produced, using quantitative methods. The terminology used in describing the parcelling of land was also examined. Torčec was at the time inhabited by freed serfs, freeman. Their status of freeman was a consequence of their colonization. Landlords and large estate owners offered and provided freedom to serfs in order to populate empty lands and to attract new labour. These ex-serfs from Slavonnica and other parts of Croatia in majority declined to move and work without personal freedom. Besides, for landlords the ever present danger was that serfs could easily flee to Military Border and join the Military Border as frontier guards. In order to precisely determine the land territory of Torčec in 1778, there had been a feudal regulation, ordered by the Queen Maria Theresa on 24 September 1773. By the regulation the borders of the main arable lands of the region were delineated and increased in length. This increased the number of plowlands, meadows and homesteads. More intensified processing of land, and increase of arable lands, helped a spatial expansion of Torčec. During 18th century Torčec expanded and number with the Triplex Confinium area as a case study. It was situated on Koprivnica (one of four main fortresses of the Slavonnian Military Border) and it was part of the 3Drnje County District and Drnje Parish (two kilometres from Torčec). It belonged at times to the Military Border and at other times to Civil Croatia. This analysis could also denote a beginning of eco-historical research in the Podravina (Drava Region).

Key words: river of Drava, environmental history, village of Torčec, Drava river Region (Podravina), 18th century

Ključne riječi: rijeka Drava, povijest okoliša, selo Torčec, Podravina, 18. stoljeće

In the second half of 18th century, the village of Torčec had been located 9 km northeast from the town of Koprivnica (one of four main fortresses of the Slavonian Military Border), in Podravina (Drava river) Region (northwestern Croatia).¹ The village was a part of Drnje Parish, Drnje itself some 2 km away. The characteristics of Torčec location was its unique location on a three-border point,² inbetween Military Border (Vojna krajina), county of Križevci and Hungarian counties Zala and Somogy. During the late 18th century, Torčec had been a part of Križevci county, under the manor estate Kuzminec. Hungarian border was going alongside River Drava (the old river stream flow, that changed in 1710), a kilometer away towards the north. Military Border was towards the east and south, all the way to the border with Hungary, being only 2 km away from Torčec. The village Torčec had its only contact with Križevci county on the west.³

NATURAL ENVIRONMENT

Geomorphology or **relief** of the area seems rather steady and even. However, 2 relief entities can be located here: 1) flood-incurred alluvial plains in the north; 2) Holocene terraces in the south. Torčec area nearby is characterized by meanders, river lakes, dead-end backwaters and small river islets. Terraces in the south lie on a little higher ground from alluvial plains, so they escaped flood waves. Torčec is situated on such a terrace, so no flooding of Drava River touched it. Since a creek called Gliboki runs virtually through the village center, high water level (in early Spring and early Summer) sometimes used to cause flooding to a part of the village, on the left north banks of the creek.⁴

Village altitude (elevation) is 128 m, with the surrounding area at somewhat higher altitude. The nearby river Drava is also at a higher altitude, since its alluvial mud piled up over the years. This prevents smaller affluent streams from the south to pour directly into Drava River. In the west of Torčec, Gliboki creek receives minor streams of Segovina (from the north) and Vratnec (from the south).⁵ **Water streams** on the entire area of Torčec made typical physical-geographic elements of swamped marshland. Grounds in Torčec surrounding area directly depend on petrographic basis, erosion caused by Drava River and other tributaries, but mostly depend on human activities. Alongside River Drava we find less valuable grounds, not too easily arable, which need additional fertilization. However, drained grounds on terraces are of better quality, loose and easier for cultivation.⁶ **Climate** of this part of Podravina region is a distinctive continental climate.⁷ The climate somewhat defines the structure of agricultural production here. As Torčec vicinity has an elevation between 128 and 133 m above sea level, this 5 m altitude difference isn't much. However, in a relatively small area it does have great hydrologic and pedologic influence, thus exerting significant influence on all living organisms. The lowest parts

¹ H. Petrić, Opća povijest Torčeca, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000., 75-81.

² D. Roksandić, Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500. - 1800., Zagreb 2003.

³ H. Petrić, Općina i župa Drnje, Povijesno-geografska monografija, Drnje 2000.

⁴ D. Feletar, Geografski položaj i geomorfološko-pedološka osnovica naseljenosti Podravine do kraja srednjeg vijeka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 14, Zagreb 1990., 11-19; isti, D. Feletar, Podravina I - Općine Koprivnica, Đurđevac i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, Koprivnica 1988.

⁵ D. Feletar, H. Petrić, Prirodnogeografske i demografske značajke Torčeca, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000., 19-30.

⁶ P. Kurtek, Gornja hrvatska Podravina, Zagreb 1966., 18.

⁷ I. Penzar, B. Penzar, Geofizičko-meteorološke i fenološke prilike u Prekodravlju, Podravski zbornik, 19-20, Koprivnica 1994., 250-251.

of the area have an increased humidity, with the possibility for flooding. Depending on microrelief and humidity of the ground, human activity- as well as vegetation- varies here. In the central part, and alongside the Vratnec creek, as the area with highest humidity, there is a variety of vegetation. Field ash and black alder trees are highly represented here, along with poplar-trees and willows. More elevated ground had vegetation of common oak and hornbeam, so typical for forested surrounding lowlands. The interesting thing (in a vegetative and floral sense) was the presence of rare beech trees by Segovina creek, as well as common elms, which had been very rare in Podravina region.⁸

ECONOMY

As for the importance in traffic or geography, the place of Torčec was insignificant and peripheral. The first macadam roads had been precisely determined during 18th century. Basically, the roads here were heading the same direction field pathways followed land plots and their boundaries. Due to honouring the field plot boundaries so strictly and rigidly, we had numerous road curves and turns on a very flat terrain. Since in 1777 there had been a well-defined trading road that led from Veliki Otok (via Đelekovec and Torčec) to Drnje, it is quite understandable that in 1780 there was the first bridge over Gliboki creek. In relation to this, the local archives have documents witnessing tithe (one-tenth) collection and giving labour to build a bridge in Torčec, on the estate of Kuzminec.⁹ Building of a bridge enabled a quick and easy access and transport of agricultural farming products from the estates north of Torčec, and facilitated the sale of farm products on western markets. All this helped a more intensive growth and production on arable land here. In 18th century, before the water regulation, there had been much more of marshland and lower meadows. According to old maps, all up to 1710 River Drava had flown right next to the village. Afterwards, it meandered and withdrew further north, where it is today. The river withdrawal did not move the state border with Hungary, even if it originally followed the river bed. This enabled the inhabitants of Torčec to legally own land in Hungary too (in fact, a few km from the village), as well as in the Military Border.

The shifting of Drava River flow and Gliboki creek in 1710 influenced the Torčec population to move to a new location in the southeast. The old village center, a chapel and the manor house now were outside the village, up to the northwest from the remaining village population. In 1731, a canonic visit registered a wooden chapel of St. Stjepan the King, existing in Torčec. Around it, there was a local graveyard, built in an isolated area. This fact indicates, that the population moved out to a new location in the vicinity. The church authorities suggested, that the chapel be moved to a new village center of Torčec, south of Gliboki creek, which was eventually done in 1733.¹⁰ At the same time the old manor, built from bricks, stopped being used. By the end of 18th century, it already turned into ruins. In 1795 a villager, named Mijo Fonjak, was building a new farmhouse, using the old bricks from the manor ruins. This is the first-ever example of home building by use of solid hard materials (brocks).¹¹

⁸ Geografija SR Hrvatske, 1-2, Zagreb 1974.

⁹ Hrvatski državni arhiv Zagreb - Croatian State Archives Zagreb (CSAZ), Križevačka županija - Križevci County (KC), 40-LX-150; 81-V-23.

¹⁰ Nadbiskupski arhiv Zagreb - Archiepiscopal Archives Zagreb, Kanonske vizitacije - Canonical visitation (AAZ, CV), Prot. 178-II-403; 93-V-41; 94-VI-277.

¹¹ V. Lakuš, Povijest sela Torčeca od 1334. do 1952, manuscript, Torčec 1952, Museum of Torčec.

Križevci county records for the year 1780 show a dispute between Đelekovec and Torčec over some land, as the final demarcation on land boundaries had not been done before.¹² The roots of a dispute lie in the fact, that during 18th century both Đelekovec and Torčec had **significant increase in population**. From early 18th century, up to 1780, population of Đelekovec almost doubled, while Torčec increased by half. Increase in population stressed out the need for more food. This in turn caused an intensified processing and use of land, clearance of unused land and its turning into arable land. This is why occasionally Đelekovec and Torčec inhabitants had disputes over their new land demarcation. Namely, a part of their newly cleared land plots, both villages claiming as their own, was bordering with the other.¹³

As an interesting example of this, there is a record dating from 1727, in which Torčec inhabitants filed a complaint with the Croatian-Slavonian Diet (Hrvatsko-slavonski sabor) that they virtually had no land in civil Croatia- as their arable lands were either in territory of Military Border, or in Hungary now.¹⁴ Until that year, they had paid no taxes Possible taxes were avoided by threatening to move out to Military Border collectively. Since they never did, the Croatian-Slavonian Diet in 1736 decreed, that the village of Torčec is to pay 18 Rhine florins (gulden) of hearth tax, which burdened the residents there immensely.¹⁵ In late 17th century Drnje administration had pleaded with Varaždin-based general Souches, requesting that Torčec be annexed again to Military Border. Drnje claimed that Torčec indeed had belonged to the Military Border before.¹⁶ However, after the restoration, Torčec in the end was assigned to a civil component of Croatian-Slavonnian Kingdom.

Torčec of that era had freed serfs, now **freemen**. Their status of free men was a consequence of their colonization. Landlords and large estate owners, in order to populate empty lands and to attract new labour, offered and provided freedom to serfs. These ex serfs from Slavonnia and other parts of Croatia in majority declined to move and work without personal freedom. Besides, for landlords the ever present danger was that serfs could easily flee to Military Border and join the Military Border as frontier guards. Freed men in most of the estates had a similar position.¹⁷

All places of residence included a high money tax of 4 to 5 florins. On the other hand, many villages paid a total tax in a lump sum. Freed men did not have to provide free work of vilainage service. Their main service was a military one in a manor banderium. As in 18th century, there were no big war campaigns any longer, so feudal masters gradually forced freed men into performing other duties, such as sentry guard, delivering manor mail, taking part in hunting parties and many other tasks. In order to attract new labour, landlords still offered some privileges. Freed men did not have to work for free. Thus, the freed men were in a much better position than serfs. However, freed men were no part of a separate category of farmers. In neighbouring freemen villages of Botovo and Đelekovec, individuals mostly occupied small plots of land. Their elementary duty was a military service in the manor banderium.¹⁸

¹² CSAZ, KC, 51-LXXVIII-6.

¹³ S. Krivošić, Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovici XIX. stoljeća, Varaždin 1991.; S. Krivošić, Stanovništvo Podravine 1659. - 1859., Podravski zbornik, 9, Koprivnica 1983., 158-163.

¹⁴ Kaptolski arhiv Zagreb - Captol Archives Zagreb, Acta Capituli saec. XVIII, 10-20; 8-33; Arhiv HAZU Zagreb - Archives HAZU Zagreb, Documenta, C XIV-64.

¹⁵ Zaključci Hrvatskog sabora, 4, Zagreb 1964., 41.

¹⁶ Arhiv HAZU Zagreb - Archives HAZU Zagreb, Documenta, D-LXXVII-210.

¹⁷ J. Adamček, Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća, Zagreb 1980.

¹⁸ J. Adamček, Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma, Ludbreg, Ludbreg 1984., 99-114.

More intensified processing of land, and increase of arable lands, helped a spatial expansion of Torčec.¹⁹ During 18th century Torčec expanded and number of newly built houses increased. Number of households (families) increased from 69 (year 1700) to 110 (in 1733), while the number of houses jumped from 67 (in 1680) to 105 (in 1771). In 1783 Torčec had 113 houses, in 1787 a total of 111 houses. From the beginning to the end of the 18th century, a number of new houses increased by 68%, or more than two thirds. In 1771 a house had an average of 7 inhabitants, thus, we estimate the population of Torčec around the year 1700 at some 480 inhabitants. During 18th century along with stabilized political situation, there was an increase in food production. All this resulted in growth of settlements, building of new houses and increase in population. In 1771 it came up to 732, in 1789 to 748. We estimate, that in the period 1700-1783 the population of Torčec increased by 56%, or more than a half.²⁰

In 18th century, there was a regulation of River Drava²¹ and its tributaries. Croatian state archives keep a document from Military general commands of Karlovac and Varaždin from the year 1777: it shows that there had existed a water regulation of Drava and its tributaries nearby the villages of Botovo, Đelekovec and Torčec. This in turn witnessed that the region was taken care and run by the Military Border, with a constant help by Croatian counties.²²

In order to precisely determine the land territory of Torčec in 1778, there had been a feudal regulation, ordered by the Queen Maria Theresa on 24 September, 1773. The regulation had well-defined and increased in length the main arable lands of the region. This increased the number of plowlands, meadows and homesteads. In 1778 Torčec had 11,25 homesteads, plowlands increased from 253 (in 1779) to 260 (in 1778); meadows increased from 134,8 reapers (in 1774) to 181 (in 1778), homesteads from 79,87 truck-loads (in 1774) to 84,62 truck-loads of wheat (1778). It seems that feudal or homestead estates in most cases were enlarged by taking up cleared, rented or deserted lands and joining them together. All these categories of land were held by local farmers too, only as lands of separate category.²³

Another document from the State archives Zagreb plays an important role in learning more of history of Torčec: it's a listing of 114 land owners in Torčec, dating from 1770.²⁴ It is a valuable source of information to all. The same archive keeps another interesting document, needed for history research of environment. It's the first geometry-based land survey of cleared land (owned by freemen and serfs) in Kuzminec estate, in the period 1775-1780. This is a detailed list of all lands for the following settlements: Kuzminec, Koledinec, Grbaševac, Rasinja, Kutnjak, Antolovec, Zablatje, Selnica Veliki Otok, Martinić - and Torčec as well. It is interesting that in Torčec land was owned by inhabitants of other settlements too, like Drnje, Ivanec, Botovo and Peteranec. The same document has a mention of a chapel and the village own judge, who rendered his services for usufructus or the use of part of the land.²⁵

According to geometric land survey, it is obvious that estates varied from 0,06 to 12,2 hectares. Provisionally, we could divide land plots in Torčec area in the following manner: up to

¹⁹ S. Krivošić, Stanovništvo Podravine, 158-163.

²⁰ AAZ, CV, Prot. 91/III (1700.), Prot. 93/V i 94/VI (1733.), Prot. 95/VIIIa i Prot. 211, (1771.), Prot. 97/IX (1782.) i Prot. 99/XI (1787.).

²¹ About regulation of River Drava - M. Slukan Altić, Hidroregulacije Drave i njezini utjecaji na transformaciju prirodnog i kulturnog pejzaža Podravine, Podravina, vol. 2, br. 2, Koprivnica 2002., 128-152.

²² CSAZ, Generalkomanda, kut. 10; Register No. 81, A-Z, 1777.

²³ J. Adamček, Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma, 114.

²⁴ CSAZ, Vlastelinstvo Rasinja, kut. 8.

²⁵ H. Petrić, Općina i župa Drnje, 90.

3 ha = a very small estate; 3-6 ha = a small estate; 6-9 ha = a medium-size estate; exceeding 9 ha = a large estate. Majority of proprietors (60) had very small estates (up to 3 ha). 50 of them had small estates (3-6 ha); 9 land owners had medium-size estates (6-9 ha); 3 land owners had big plots (exceeding 9 ha).²⁶

As at the time Torčec had 114 households,²⁷ an average land was 3,34 ha by each household. Also, in late 18th century Torčec had an average of 6,5 inhabitants per household, thus, each inhabitant had some ½ ha of land. In Torčec area we had 131 land proprietors, thus, the average land plot size was 2,94 ha by individual owner. Some of the Torčec area land was owned by non-residents, or residents of other settlements: Kuzminec, Peteranec, Ivanec, Drnje and Botovo. While residents owned majority of land (97,7%), non-resident owned some 2,3% of the land here.

The total surveyed land around Torčec was 381,4 ha: plowlands (intensively used land) 241,4 ha or 63,4%; meadows and pastures (extensively used land) occupied 111,2 ha or 29,2%; forests²⁸ owned by farmers were scarce- only 1,6 ha or 0,4%; homestead (with adjoining backyards, gardens and orchards)- 26,5 ha or 7% of the total land.²⁹

SYMBOLS

Torčec had a main street, south of Gliboki creek; a side street north of the creek; another side street on the outskirts, towards Drnje, on the east. The main street had 2 rows of houses: the southern fork of it was uninterrupted single line of houses, while the northern one was situated on the creek banks, consisting of 2 separate parts. A side street north of the creek, had only 1 row of houses and was called “Prečni kraj”, meaning the area across Gliboki creek. It was connected by 2 bridges: one on the west side (towards Đelekovec), the other on the east (towards Drnje). On the east side there was a side street of only a handful of houses, lining up in 2 rows towards south (and/or Peteranec). The east side of the main street was called “Dolnji kraj”, meaning downward on the south side in the local dialect. The former village center was upwards north. However, the west side of the street was called “Krakovo”, meaning a branch-like or a fork-like spreading.

The names here surely come from the position, or the way it looks in the environment. The fields, or land plots around Torčec were named after: 1) Predominant vegetation, ie. “Jasenovec” named after ash-trees; “Jašlevičje” after alder-trees; “Šafranice” after saffron flowers, etc. 2) Area characteristics, ie. “Kotarec” (meaning a field, spreading like a corner, an angle); “Međurić” (inbetween 2 creeks); “Gliboki”, “Široki berek” (meaning deep, or wide flooded area), etc. 3) Area characteristics from the past, ie. “Gradić” (burg); “Cirkvišće” (church). 4) Patronimic character, ie. “Đurkino grmlje” (George’s bushes or shrubs), “Galov krč” (land cleared by someone named Gal), “Sočeve sinokoše” (judge’s hayfields) etc.

In the second half of 18th century houses were built of wicker and hard packed earth, wooden beams and straw roof. This was a local, native material of these plains, available to every builder. In Podravina region, Torčec had a longitudinal (along the longer side) type of buildings. This means, that a ground-plan of a house looked like this: house was stretched through its backyard,

²⁶ CSAZ, Vlastelinstvo Rasinja, kut. 1.

²⁷ A. Kovač, Gospodarstvo Torčeca - nekad i danas, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000., 167-170.

²⁸ About forests - R. Kranjčev, Neke prirodoslovno-ekološke značajke okolice Torčeca, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000., 31-36.

²⁹ CSAZ, Vlastelinstvo Rasinja, kut. 1.

with quarters or rooms following one after the other. A house would start right from the street: bedroom first, followed by a kitchen, then a fireplace for cooking meals, a stable, a pigsty and storage room. A typical Torčec house had its long history: developing from one-room living quarters to the most common type of this house: first and last rooms, kitchens, open hallway alongside the entire house. A typical old house with an open hallway was covered by a high and relatively steep roof, made of straw.

The roof supporting beams and construction were usually made of oak wood, often with carvings. The open hallway was separated from the backyard by a wooden beam, which led to a roofed porch, then into the first room, kitchen next and the last room at the end. The front part of the open hallway in most cases had a low picket fence. The flooring in the entire house was made of hard packed earth. The furniture was simple, but solid and firm. Most of the old houses did not have a chimney: smoke was released into the attic area for smoked dried meat

Each year around Christmas farmers would slaughter a pig, occasionally a cow. Despite this, household members did not eat meat too often. Main food were beans, cabbage, gruel, buckwheat porridge, sour and sweet turnip and beet- meat was on the menu for Sundays and holidays only. Meals were served for all household members in 1 big bowl- no plates were available. Men would sit around the table, while their wives would stand behind their men. If any had a baby, she would hold it on her left arm, while the right one would be used for feeding herself or the baby, taking spoonfuls over her husband's shoulder. Wine-growing hillslopes around Koprivnica, or across Drava river (in Hungary) were the source of wine. If a family would have chicken for a meal, they would usually take 2 or 3 for the whole family: men would get best parts, women-only wings, and children even worse- chicken legs. If in autumn there would be no more grease, women would go to fields to pick up pumpkin seeds to make substitute oil.³⁰

According to all the above facts, it is obvious that during late 18th century people of Torčec lived in correlation and deeply connected to their environment. It had an influence on Torčec population, who in turn influenced the environment. More inhabitants worked the land more intensively now, to secure sufficient food. The biggest impact was by water flows, which caused the entire village to move and re-settle. Correlation is best seen in intensified field exploitation, but also in traditional building, using available natural materials, in food habits and in every day's life of local population.

SAŽETAK

Članak se temelji na istraživanju okoliša sela Torčeca u današnjoj sjeverozapadnoj Hrvatskoj, i to na dokumentaciji koja se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, a nastala je između 1775. i 1780. godine. U Torčecu su živjeli slobodnjaci. Njihov postanak je vezan uz naseljavanje. U težnji da u pusta sela svojih posjeda privuku nove seljake feudali su im nudili i davali slobodnjačke povlastice. Ti preseljenici iz Slavonije ili iz drugih dijelova Hrvatske u većini se slučajeva nisu htjeli naseliti kao kmetovi, a uvijek je postojala mogućnost da prebjegnu u Vojnu krajinu i ondje postanu krajišnici. Položaj slobodnjaka se po pojedinim naseljima neznatno razlikovao. Da bi se precizno odredio teritorij zemljišta Torčeca 1778. godine provedena je urbarijalna regulacija koja je počela nalogom kraljice Marije Terezije od 24. rujna 1773. godine.

³⁰ Knjižnica HAZU, Zagreb - Library HAZU, Zagreb, S. Kovač, Godišnji običaji - Torčec kod Drnja, manuscript, Zagreb 1938./39.; V. Lakuš, Povijest sela Torčeca od 1334. do 1952.

Regulacijom su definirane i povećane osnovne poljoprivredne površine. Tako je povećan broj oranica, livada i okućnica. U 18. stoljeću je došlo i do porasta broja stanovnika Torčeca. Selo je bilo u sastavu župe Drnje čije sjedište je udaljeno od Torčeca oko dva kilometra. Karakteristika položaja Torčeca je što se selo smjestilo na tromeđi područja Vojne krajine, Križevačke županije i ugarskih županija (Zaladske i Šomođske). Tijekom druge polovice 18. stoljeća Torčec se nalazio u sastavu Križevačke županije, a spadao je pod vlastelinstvo Kuzminec. Granica mađarske protezala se uz stari tok rijeke Drave (kuda je tekla riječna matica do 1710. godine), udaljenim od Torčeca oko jedan kilometar prema sjeveru. Vojna krajina je zaokruživala prostor Torčeca na istoku i jugu nadovezujući se na granicu Ugarske. Ova kratka analiza predstavlja prilog početku ekohistorijskih istraživanja podravske regije.

SOURCES

- Arhiv HAZU Zagreb - Archives HAZU Zagreb**, Documenta.
Hrvatski državni arhiv Zagreb - Croatian State Archives Zagreb, Generalkomanda.
Hrvatski državni arhiv Zagreb - Croatian State Archives Zagreb, Križevačka županija - Križevci County.
Hrvatski državni arhiv Zagreb - Croatian State Archives Zagreb, Vlastelinstvo Rasinja.
Kaptolski arhiv Zagreb - Captol Archives Zagreb, Acta Capituli saec. XVIII.
Knjižnica HAZU, Zagreb - Library HAZU, Zagreb, Kovač, Slava - Godišnji običaji - Torčec kod Drnja, manuscript, Zagreb 1938./39.
Nadbiskupski arhiv Zagreb - Archiepiscopal Archives Zagreb, Kanonske vizitacije - Canonical visitation.

LITERATURE

- Adamček, Josip** - Agrarni odnosi u Hrvatskoj od sredine XV do kraja XVII stoljeća, Zagreb 1980.
Adamček, Josip - Ludbreg i njegova okolica u doba feudalizma, Ludbreg, Ludbreg 1984.
Feletar, Dragutin - Geografski položaj i geomorfološko-pedološka osnovica naseljenosti Podravine do kraja srednjeg vijeka, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 14, Zagreb 1990., 11-19.
Feletar, Dragutin - Podravina I - Općine Koprivnica, Đurđevac i Ludbreg u prošlosti i sadašnjosti, Koprivnica 1988.
Feletar, Dragutin and Petrić, Hrvoje - Prirodnogeografske i demografske značajke Torčeca, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000., 19-30.
Geografija SR Hrvatske, 1-2, Zagreb 1974.
Kovač, Andrija - Gospodarstvo Torčeca - nekad i danas, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000.
Kranjčev, Radovan - Neke prirodoslovno-ekološke značajke okolice Torčeca, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000.
Krivošić, Stjepan - Stanovništvo i demografske prilike u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. i prvoj polovici XIX. stoljeća, Varaždin 1991.
Krivošić, Stjepan - Stanovništvo Podravine 1659. - 1859., Podravski zbornik, 9, Koprivnica 1983.
Kurtek, Pavao - Gornja hrvatska Podravina, Zagreb 1966.
Lakuš, Valent - Povijest sela Torčeca od 1334. do 1952., manuscript, Torčec 1952., Museum of Torčec.
Penzar, Ivan and Penzar, Branka - Geofizičko-meteorološke i fenološke prilike u Prekodravlju, Podravski zbornik, 19-20, Koprivnica 1994.
Petrić, Hrvoje - Opća povijest Torčeca, in: Povijest Torčeca, Torčec 2000.
Petrić, Hrvoje - Općina i župa Drnje, Povijesno-geografska monografija, Drnje 2000.
Roksandić, Drago - Triplex Confinium ili o granicama i regijama hrvatske povijesti 1500. - 1800., Zagreb 2003.
Slukan Altić, Mirela - Hidroregulacije Drave i njezini utjecaji na transformaciju prirodnog i kulturnog pejzaža Podravine, Podravina, vol. 2, br. 2, Koprivnica 2002.

ARHEOLOŠKO NALAZIŠTE TORČEC - GRADIĆ TORČEC-GRADIĆ ARCHEOLOGICAL SITE

Dr. sc. Tajana Sekelj Ivančan

Mr. sc. Tatjana Tkalčec

Institut za arheologiju

Ulica grada Vukovara 68, Zagreb

tajana.sekelj-ivančan@zg.htnet.hr

tatjana.tkalcec@iarh.htnet.hr

Primljeno: 28. 8. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Izvorni znanstveni rad

Original scientific paper

SAŽETAK

Srednjovjekovno gradište Gradić ili Turski brijeg smješteno je sjeverno od mjesta Torčec kraj Koprivnice, u blizini sutoka okolnih potoka, pritoka rijeke Drave. Mjesto Torčec veže se uz srednjovjekovni Ketedhel koji se u povijesnim izvorima spominje oko 1225. godine, a kasnije i kao kaštel Ketedhel. Gradište se nalazi u neposrednoj blizini položaja Cirkvišće na kojem je ubicirana ecclesia sancti Stephanis regis circa Drauam iz 1334. godine. Lokalitet predstavlja tipično nizinsko srednjovjekovno gradište s jasno uočljivim bedemom istaknutih uglova te opkopom koji se punio vodom. Arheološka istraživanja provedena su tijekom 2002. i 2003., a njima je razlučeno više faza lokaliteta. To su geološki (Faza I), predgradišni (Faza II) i gradišni horizont razvijenog (Faza III) i kasnog srednjeg vijeka (Faza IV) u kojima su prepoznate različite pregradnje i dogradnje gradišta, faza napuštanja gradišta (Faza V) te novovjekovni horizont (Faza VI). U razvijenom srednjem vijeku gradište se sastojalo od središnjeg uzvišenja okruženog dvostrukim obručen bedema i jaraka, a u kasnom srednjem vijeku unutrašnji je bedem zatrpan. Gradištu se prilazilo drvenim mostom koji je pronađen na istočnoj strani lokaliteta. Polučeni saznanjima prvi se put u Hrvatskoj približavamo bogatim rezultatima istraživanja gradišta srednje i istočne Europe.

Ključne riječi: razvijeni srednji vijek, kasni srednji vijek, gradište, arheološka iskopavanja, graditeljski elementi utvrde

Key words: high Middle Ages, late Middle Ages, medieval hillforts, archeological excavations, fortification building elements.

Srednjovjekovno gradište Gradić ili Turski brijeg smješteno je sjeverno od mjesta Torčec kraj Koprivnice, u blizini sutoka potoka Segovine i Glibokoga, odnosno Glibokoga i Vratneca (slika 1). Lokalitet predstavlja tipično nizinsko srednjovjekovno gradište s jasno uočljivim bedemom istaknutih uglova te opkopom koji se punio vodom (slika 2). Izvan obruča bedema, na sjeverozapadnoj strani, na gradište se nadovezuje povišeni teren trokutastog tlocrta koji je možda činio dio gradišnog sklopa. Na sjevernoj strani, također izvan obruča bedema, uočljiv je niski nasip koji možda ukazuje na postojanje drugog obruča vanjskog bedema (slika 3).

Gradić se u arheološkoj literaturi prvi put spominje 70-ih godina 20. stoljeća kada je na njega skrenula pozornost Sonja Kolar, kustosica arheologinja Muzeja grada Koprivnice (Kolar 1976: 112).¹ Zanimanje za ovo jedno od rijetkih očuvanih gradišta na koprivničkom dijelu Podravine pokazali su i entuzijasti različitih struka. Boris Januška iz Torčeca 70-ih godina izradio je prvi geodetski snimak lokaliteta, načinio 14 probnih sondi tzv. *holandskim svrdlom* promjera 10 cm (slika 4) te probnu sondu veličine 1x1,5 m do dubine od 1,2 m. Tom je prigodom ustanovljeno da se na Gradiću nalaze drvene konstrukcije ili objekti izrađivani vjerojatno od hrastovine čija je starost od 625. godina dobivena C14 metodom te je zaključeno da je drvo bilo *...ugrađeno u objekte unutar nasipa oko 1325. godine* (Januška 2000:64).² Rezultati fosfatnih i radiokarbonskih analiza uzoraka iz više sondi ukazali su na intenzivno boravljenje ljudi i životinja na gradištu od 14. stoljeća nadalje (Januška 1978; Januška 2000: 60-65). Posljednjih godina stalni obilasci lokalnih entuzijasta okupljenih oko Društva za povijesnicu i starine Torčec rezultirali su i pronalaskom brojnih površinskih nalaza.

Obilje ranosrednjovjekovnih naseobinskih nalaza u bližoj okolini, kao i veća koncentracija kasnosrednjovjekovnih lokaliteta u neposrednoj blizini, od kojih valja izdvojiti položaj Cirkvišće s grobljem te u popisu iz 1334. godine spominjanom crkvom Sv. Stjepana Kralja (Sekelj Ivančan et al. 2003; Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003a), potaknuli su arheologe na istraživanje gradišta.

Prva, manja sondažna arheološka istraživanja Gradića provedena su u suradnji Instituta za arheologiju i Muzeja grada Koprivnice 2002. (Sekelj Ivančan-Tkalčec 2002: 311-312; Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003), a nastavak istraživanja u nešto većem obimu uslijedio je sljedeće, 2003. godine (Tkalčec 2003).³

U probnim istraživanjima 2002. godine otvorena je sonda 1 (veličine 3x2 m, smjera S-J) na središnjem uzvišenju te druga, sonda 2 (2x3 m, smjera I-Z) na njegovoj jugozapadnoj padini (slika 3).⁴ Položaj druge sonde odabran je zbog određenih promjena u boji zemlje zamijećenih promatranjem zračnih snimaka lokaliteta.⁵ Na njima je ustanovljena tamnija polukružna mrlja

¹ Arheološko nalazište Torčec - Gradić (općina Drnje, Koprivničko-križevačka županija) evidentirano je u Registru arheoloških nalazišta pod rednim brojem 737 kao gradište (Registar 1997: 199). Obradio ga je dr. sc. Z. Marković.

² Probna sonda 1x1,5 m nije postavljena na nasipu gradišta, kako bi se iz Januškiina teksta moglo zaključiti, nego negdje na sjevernoj padini središnjeg uzvišenja. Naime, nisu nam dostupni ili ne postoje točni podaci o njezinu smještaju, a podaci o približnom položaju preuzeti su od sudionika istraživanja.

³ Arheološko-konzervatorska istraživanja položaja Gradić u Torčecu većim su dijelom financirana iz sredstava Ministarstva znanosti i tehnologije dodijeljenih znanstveno-istraživačkom projektu koji se provodi u Institutu za arheologiju, pod nazivom *Arheološka slika srednjovjekovnih naselja Podravine*, voditeljice dr. sc. T. Sekelj Ivančan. Dio novčanih sredstava tijekom 2002. godine osigurao je Muzej grada Koprivnice, brinući o financiranju dvojice radnika, a 2003. Koprivničko-križevačka županija, financirajući šestoricu radnika i C14 analize prikupljenog ugljena. Uz voditeljicu, iz Instituta za arheologiju sudjelovala je znanstvena novakinja Tatjana Tkalčec, pomoćnu stručnu i tehničku ekipu činili su Ivan i Zlatko Zvijerac, a poslove iskopa obavljali su 2002. Slavko Kolarek, Darko Vrhovski i Siniša Potočnjak, a 2003. Darko Vrhovski, Vlado Vrban iz Koprivnice te Stjepan Puklavec, Denis Lakuš, Željko Gregurić i Marko Murković iz Torčeca. Teren je posjetio i kustos arheolog Muzeja grada Koprivnice Igor Kulenović, zatim dr. sc. Metka Culiberg iz ZRC SAZU, Ljubljana, s kojom je ostvarena uspješna suradnja na obradi nalaza. Tijekom iskopavanja 2002. i 2003. godine izmjenjivalo se i nekoliko entuzijasta. Svima im ovom prigodom najsrdačnije zahvaljujemo. Sva prikupljena građa, kao i dokumentacija s arheoloških iskopavanja Gradića 2002. i 2003. godine nakon znanstvene i stručne obrade u Institutu za arheologiju Zagreb bit će pohranjena u Muzeju grada Koprivnice, kako je to regulirano Rješenjem Ministarstva kulture, Uprave za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Zagrebu od datuma 18. 7. 2002. (Kl.: UP/I-612-08/02-01/10, Ur. br.: 532-10-1/34-01-2/AV/BS) te Rješenjem od 1. 7. 2003. (Kl.: UP/I-612-08/03-01/20, Ur. br.: 532-10-1/34-03-2/TL).

⁴ Zahvaljujemo vlasnici zemlje gđi Milici Lakuš na dozvoli i razumijevanju potreba arheoloških istraživanja koja su bila provedena na njezinu zemljištu bez posebne novčane naknade.

⁵ Zahvaljujemo kolegama mr. sc. Bartulu Šiljegu i mr. sc. Juraju Belaju, znanstvenim novacima Instituta za arheologiju u Zagrebu, na pomoći pri snimanju iz zraka tijekom 2000. i 2003. godine te daljnjoj uspješnoj suradnji oko interpretacija i zaključaka o navedenoj temi.

koja je sa svih strana pratila padinu središnjeg uzvišenja gradišta, osim s istočne (slika 5). Takva situacija upućuje na dvostruki bedem i jarak koji okružuju gradište ili na postojanje neke strukture ispod uočene tamnije površine, što neposrednim zapažanjima na terenu nije moguće zamijetiti. Pretpostavka se pokazala točnom. Sondom 2 zahvaćen je dio unutarnjeg bedema i dio jarka koji su se jasno iščitavali u profilima sonde. Slojevi nasipavanja, odnosno građenja bedema te zasipavanja jarka, vidljivi sve do sterilnog pijeska na dubini oko 1,70 m, bit će detaljnije razloženi u daljnjem tekstu.

U kolovozu 2003. načinjen je presjek preko polovice gradišta na njegovoj istočnoj strani (slika 3). Na taj je način obuhvaćeno središnje uzvišenje,⁶ zatim obrambeni jarak i vanjski, danas vidljiv bedem te su istraženi svi glavni graditeljski elementi gradišta. Ujedno se namjeravalo provjeriti i na toj strani eventualno postojanje obruča unutrašnjeg bedema i jarka. Pokazalo se da na toj, istočnoj strani nema unutarnjeg bedema i jarka, kako se to moglo iščitati i iz zračnog snimka. Otvaranjem izabrane površine dobivene su izvorne dimenzije jarka i bedema koje nije moguće iščitati površinskim mjerenjem jer je oblik gradišta donekle promijenjen što zbog prirodne erozije tla, što zbog namjernog poravnavanja zemljišta. Izvorni promjer središnjeg uzvišenja gradišta bio je oko 26 m, širina obrambenog jarka na istočnoj strani iznosi 10-ak metara, a bedem je u osnovici širok oko 11 metara.

Arheološkim istraživanjima prepoznato je vrijeme u kojem je na položaju Gradić počela gradnja fortifikacijskog sklopa. Prva ljudska intervencija kojoj je cilj bio podizanje gradišta datira u razdoblje druge polovine 12. do oko sredine 13. stoljeća. Pažljivim iskopavanjima prepoznat je tijek postupaka same gradnje. Pronađeni pokretni i nepokretni nalazi, kao i stratigrafija slojeva pružili su nam mogućnost rekonstrukcije cjelokupne slike života na Gradiću u prošlosti.

Radi lakšeg praćenja kontinuiteta korištenja gradišta načinjen je stratigrafski slijed slojeva koji je podijeljen na faze (slika 6 a).

FAZA I

Fazu I predstavlja geološka podloga, odnosno prirodni slojevi u kojima nema tragova ljudskog djelovanja.⁷

FAZA II

Faza II obuhvaća slojeve zemlje nataložene tijekom razdoblja koji su prethodili podizanju gradišta. Faza IIa je vjerojatno prapovijesni horizont jer su u njemu u Sondi 1 pronađeni ulomci isključivo kasnobrončanodobne keramike.⁸

Fazom II označena su i dva sloja koja preslojavaju prapovijesni sloj, a kako u njima nije bilo nikakvih nalaza, ne može ih se opredijeliti u određeno razdoblje, nego su označeni kao Faza IIb.⁹

⁶ Iskopavana je površina od 40x1,5 m, podijeljena na blokove po 3 m.

⁷ To je SJ 40 (=SJ 7, SJ 8, SJ 15) - sterilni slojevi žutosivog i crvenog pijeska prepoznati na cijelom gradištu.

⁸ To je SJ 4 iz S1 (2002.)=SJ 48 iz istraživanja 2003. - žutosmeđa pjeskovita glina. Po sastavu i konzistentnosti zemlje vidljivo je da je sloj nastao taloženjem, a ne nasipavanjem.

⁹ To je sloj žutosmeđe ilovače SJ 006 (2002.)=SJ 47 (2003.) koji je preslojen sivosmeđom ilovačom SJ 5 (2002.)=SJ 46 (2003.).

FAZA III

Sljedeća faza lokaliteta - Faza III, od iznimne je važnosti za naše gradište i predstavlja prvu srednjovjekovnu intervenciju na lokalitetu, čiji je cilj bio gradnja i podizanje zemljane utvrde. Upravo su iz te faze polučena najvrednija saznanja o tome na koji je način gradište bilo podignuto i kako je bilo branjeno, odnosno u toj fazi jasno su se mogli očitati osnovni graditeljski i obrambeni elementi Gradića. U toj je fazi u razvijenom srednjem vijeku negdje od druge polovine 12. do sredine 13. stoljeća, na osnovi stratigrafskih slojeva i nalaza, uočeno nekoliko stupnjeva gradnje te je prepoznat i rekonstruiran slijed postupaka pri podizanju gradišta.

U Fazi IIIa zatečena površina lokaliteta prilagođena je zamišljenom izgledu na taj način da se oko središnjeg uzvišenja prokopao jarak¹⁰ te se nasipavanjem više slojeva zemlje oblikovao bedem,¹¹ a samo je središnje uzvišenje također povišeno nasipanom zemljom za oko 30 cm.¹²

U Fazi IIIb pristupilo se učvršćivanju relativno niskoga središnjeg uzvišenja. Koso uz njegovu padinu postavljen je niz kvadratično obrađenih drvenih kosnika (širina stranica oko 7 cm) koji su svojim šiljastim dijelom bili u pravilnim razmacima ubodeni pod kutem od oko 45° duboko u zemlju (u bloku 4) (slika 7). Kosnici su bili izrađeni iz hrastova drveta.¹³ Očuvani su u dužini od 81 do 111 cm. Pri gradnji je na te kosnike bila nanesena veća količina drveta i namjerno zapaljena.¹⁴ Naime, podno tih kosnika pronađeno je nekoliko spaljenih dasaka i komada drveta od brijesta i bukve, širine 18 do 25 cm (slika 8). Ispod njih evidentirana su dva reda drvenih kolaca od bukve koji su očuvani samo u donjim zašiljenim dijelovima (vidljivi u sjevernom i južnom profilu bloka 5). Razmak između redova kolaca iznosi 60 do 70 cm. Red kolaca smještenih bliže kosnicima postavljen je koso u suprotnom smjeru od samih kosnika te zatvaraju međusobni kut od 115°. Pretpostavka je da su oni svojim gornjim neočuvanim dijelom podupirali drugi red kolaca koji su zabodeni okomito. Na osnovi projekcije očuvanih ostataka izračunato je da je točka prislanjanja kosih kolaca na okomite mogla biti na visini od 1,5 m od zašiljenih vrhova okomitih kolaca. Očuvani šiljci kolaca bili su, kao i kosnici, obrađeni kvadratično, a stranice su im bile do 5 cm. Velika količina zapečene zemlje, specifičan položaj redova kolaca i kontekst svih navedenih elemenata navodi na zaključak da je na tome mjestu drvo bilo namjerno zapaljeno te da su kolci služili isključivo za pridržavanje drva što se slagalo uz rub središnjeg uzvišenja. Nakon toga se zasipavala zemlja kako bi se na vatri čvrsto zapekla. Tako je postignuto učvršćivanje ruba, odnosno padine središnjeg uzvišenja radi sprečavanja njegova urušavanja.

Slična je drvena, koso postavljena konstrukcija evidentirana u fazi drvene utvrde iz 15. stoljeća dvorca Lukavca kraj Velike Gorice, ali su šiljasti kosnici bili drukčije namjene, tj. bili su u funkciji palisade bedema. Za razliku od Gradića, gdje su bili naslonjeni na središnje uzvišenje i prema njemu usmjereni, lukavečki su kosnici bili usmjereni prema vanjskoj prilaznoj strani kompleksa. Kako su bili zašiljeni na vrhu, uz stabilizacijsku funkciju potpornja palisade ujedno su imali i obrambenu funkciju (Lolić 2003./04.). Vrhovi gradićkih kosnika su izgorjeli, ali kako su oni bili koso naslonjeni prema središnjem uzvišenju, u funkciji njegove stabilizacije gornji im vrhovi nisu ni trebali biti zašiljeni.

¹⁰ Događaj je prepoznat u presječenim slojevima Faze II u blokovima 4 i 9, gdje se vidi ukop jarka.

¹¹ SJ 35 - smeđa ilovača i SJ 30 - svijetlosivosmeđa ilovača s crvenim oksidima.

¹² SJ 30 (2003.)=SJ 3 (2002.). Da se radi o nasipu zaključeno je upravo prema sastavu tog sloja koji se sastoji od sterilne ilovače pune željeznih oksida, kao i o proslojcima žute sterilne ilovače zamješćenim u SJ 30 bloku 1.

¹³ Analizu vrste drveta za sve uzorke provela je dr. sc. Metka Culiberg, znanstvena savjetnica Biološkog instituta Jovana Hadžija ZRC SAZU u Ljubljani.

¹⁴ Izgorjeli vrhovi kosnika očitovali su se kao obruč paljevine na padini središnjeg uzvišenja - SJ 29. I analiza ugljena iz paljevine SJ 29 pokazala je da je riječ o hrastu, od kojeg su izrađeni i kosnici.

Nešto dalje, istočnije u jarku, neovisno o opisanoj situaciji uz padinu središnjeg uzvišenja pronađene su okomito ubodene i pri dnu zašiljene grede izrađene iz hrastovine, gusto pobodene jedna do druge (slika 6c, slika 7). Šiljci su im, na dubini na kojoj su očuvani, evidentirani u razmacima oko 10 cm, a za pretpostaviti je da su grede, s obzirom na to da se prema vrhu šire, bile poredane gusto jedna do druge. Očuvane su u dužini od 49 do 65 cm, debljina im je oko 6 cm, širina od 11 do 17 cm. Vjerojatno su vrhovi zašiljenih greda nekada, kada je u opkopu bilo vode, dosegali njezinu razinu ili je nadvisivali i služili kao dodatna obrana.

Sličan nalaz okomito ubodenog niza drvenih šiljaka u jarku pronađen je pri istraživanju utvrđenog naselja, majura iz 14. stoljeća u Njemačkoj u Teufelsbergu. Autor istraživanja protumačio je nalaz ove vrste ograde od šiljaka preprekom, odnosno zaprekom pristupa ljudima ili jednostavno ogradom koja je sprečavala pristup stoci i divljim životinjama (Krauskopf 1998: 105, 106, Abb. 31.).¹⁵ Također, na prvi pogled veoma sličan niz okomito pobodenih drvenih greda pronađen je i na velikomoravskom gradu Mikulčice-Valy. Konstrukcija fortifikacije sastojala se iz vanjskog i unutarnjeg dijela palisade. Unutarnji dio palisade sastojao se od kamenog čeonog zida širine 1,5 do 2 m koji je bio učvršćivan drvenim gredama i ispunjen zemljom. Niže postavljen vanjski niz drvenih greda, koji se nalazio uz samu obalu Morave, pratio je glavni unutarnji dio palisade. Oko njegove funkcije vodila se višegodišnja rasprava. Upitno je bilo je li ta vanjska linija drvenih greda (koja je veoma slična nizu greda iz jarka na Gradiću) bila u funkciji obrane ili učvršćivanja riječne obale, tj. zaštite od erozije. U posljednje je vrijeme prihvaćena ova druga interpretacija (Poláček 1996:242.-244., Abb.14).

Ograda od hrastovih, pri dnu zašiljenih greda u jarku na Gradiću služila je kao dodatna obrana središnjeg uzvišenja. Uvjet za podizanje gradišta svakako je bio njegov položaj u močvarnom terenu bogatom podzemnim i vodama tekućicama. Neposredna blizina sutoka potoka Vratneca u potok Gliboki omogućavala je punjenje umjetno načinjenih jaraka oko središnjeg uzvišenja tijekom višeg vodostaja. Međutim, kako je jarak bio vrlo plitak, kao i činjenica da u razdobljima niskog vodostaja voda i nije mogla predstavljati dostatnu prepreku, ukazala se potreba za otežavanjem pristupa središnjem dijelu utvrde dodavanjem drvene ograde.

Pri vrhu središnjeg uzvišenja u blokovima 1 i 2 te zasebno u istočnome dijelu bloka 2 zamijećen je vrlo tanki sloj paljevine koji neposredno preslojava sloj nasipavanja gradišta.¹⁶ Među ugljenom prepoznati su ostaci kozlokrvine i brijesta na središnjem uzvišenju u bloku 1 u SJ 27, a u SJ 28 u bloku 2 ustanovljeni su ostaci bukve, graba i brijesta. Na središnjem uzvišenju prepoznati su tragovi nekoliko ukopa¹⁷ koji su možda služili za postavljanje drvenih stupova nekog objekta. Sloj paljevine evidentiran je oko spomenutih ukopa (slika 6c). Ostatak će otvorenim pitanje svjedoči li on o uništavanju, odnosno o požaru u kojem je objekt stradao možda tijekom tatarske provale ili, pak, o raščišćavanju cijele površine tijekom samog podizanja gradišta.

Pomoću suvremenih apsolutnih datacijskih metoda (C14) pokušala se dobiti preciznija datacija ove graditeljske faze. Dobiveni rezultati ukazivali su na razdoblje razvijenoga srednjeg vijeka. Uzorak ugljena iz sloja paljevine (SJ 27) na središnjem uzvišenju rezultirao je starošću od 830+-65 godina,¹⁸ a kalibrirane vrijednosti¹⁹ dale su raspon starosti AD 1150-1280 sa 68,2%

¹⁵ Kontaktirajući g. Krauskopfa, saznali smo da mu nisu poznati slični nalazi s drugih lokaliteta.

¹⁶ Tanak sloj paljevine (crni gar) označen je kao SJ 27 u bloku 1 i 2 te SJ 28 u istočnome dijelu bloka 2.

¹⁷ SJ 52 i SJ 44.

¹⁸ Apsolutna starost u godinama računata je od 1950. godine. C14 analize svih uzoraka drveta obavljene su na Institutu Ruđer Bošković, Zavod za eksperimentalnu fiziku, Laboratorij za mjerenje niskih aktivnosti.

¹⁹ Raspon starosti uzoraka određen je na osnovi dendrokronološke korekcije rađene po kalibracijskim krivuljama prema: Stuvier & Reimer, *Radiocarbon*, 28, 1986., 1022-1030; Bronk-Ramsey, *Radiocarbon*, 37, 1995., 425-430.

vjerojatnosti. Uzorak drvenog šiljastog kosnika od hrastovine rezultirao je starošću od 950+-65 godina, odnosno kalibriranom vrijednosti AD 1020-1160 sa 68% vjerojatnosti. Prema tim rezultatima, nešto većom starošću izdvaja se uzorak kosnika. Pri tome treba uzeti u obzir činjenicu da nedostatak vanjskih godova obrađenoga komada drveta može rezultirati starijim datumima C14 analize (tzv. *Old Wood effect*).

Jasno se može razlučiti **Faza IIIc** - zapune dva spomenuta ukopa sa središnjeg uzvišenja.²⁰ Ipak, tumačenje ove faze ostaje otvoreno na sadašnjem stupnju istraživanja lokaliteta. Već je spomenuto kako ti ukopi možda služe za postavljanje drvenih stupova nekog objekta, međutim njihova je namjena možda bila potpuno drukčija, nama nepoznata. Mogli su biti zapunjeni tijekom samoga života u razvijenom srednjem vijeku. Ako oni ipak pripadaju drvenome objektu, onda je do njihova zapunjavanja moglo doći tek kada je taj objekt propao i istrunuo. U tom bi slučaju zapune ukazivale na propadanje prvobitne utvrde na Gradiću.²¹

Negdje tijekom Faze III, a svakako poslije Faze IIIa, podignut je unutarnji zemljani bedem koji je otkriven arheološkim iskopavanjima u Sondi 2 na jugozapadnome dijelu širokoga jarka gradišta. Činjenica da su srednjovjekovni slojevi nasipavanja unutarnjeg bedema²² "legli" neposredno na geološki prirodni pijesak ukazuje na to da je bedem podignut u već iskopanom jarku, ukopanom u zdravu pijesak (slika 9, slika 10, slika 11). Takva situacija navodi na zaključak da su srednjovjekovni graditelji procijenili kako na tome ipak relativno malome prostoru i u poroznom i pjeskovitom okruženju treba podići bedem koji će biti dovoljno čvrst i odolijevati vodi iz obrambenih jaraka. Stoga su se odlučili podići bedem kod kojeg se u njegovoj osnovici postavlja drvo te ga je potrebno podići iz samih "temelja". U našim istraživanjima takav način gradnje unutrašnjeg bedema prepoznat je na relativnoj dubini od 1,30 m gdje se naišlo na tamni sloj SJ 14 pun pougljenjenog drveta.²³ Iako je drvo bilo očuvano tek pri samome dnu iskopa, odnosno na površini same zdravice, pažljivim čišćenjem izolirani su drveni ostaci te se moglo razlučiti da se radi o okomito, gusto polaganim oblicama i kolcima, očuvanim u maksimalnoj visini do 10 cm, promjera od 5 do 20 cm (slika 9). Između njih mjestimično su očuvani ostaci vodoravno poprečno položenih greda. Analiza vrste drveta iz SJ 14 ukazala je da se radi o topoli te možda i vrbi. Među ugljenom u pjeskovitoj glini iz tog sloja ustanovljeni su i tragovi biljnih ostataka, najvjerojatnije lijeske, a pronađene su i sjemenke vinove loze, crne kupine, šašine i abdovine.

U brojnoj objavljenoj literaturi o gradištima izvan Hrvatske donose se rezultati istraživanja koji ukazuju na nalaze dobro očuvanih ostataka drvenih konstruktivnih elemenata unutar zemljanih bedema. Dobro očuvani ostaci palisada i drveta u zemljanim bedemima omogućili su izradu niza vjernih rekonstrukcija njihova izgleda i načina gradnje, a kod sustavno istraživanih lokaliteta načinjene su i rekonstrukcije cjelokupnog izgleda gradišta (Bierman-Frey 2001:63, Abb. 4.; 66, Abb. 8.). Navodeći samo neke primjere, koji podsjećaju na situaciju u sondi 2, valja istaknuti najnovije zaštitno istraživanje gradišta na položaju Zagórze u Poznau u Poljskoj, koje je rezultiralo otkrićem konstrukcijskih elemenata obrambenog bedema građenog od drveta i zemlje datiranog u 10. stoljeće (Wawrzyniak 2002: 261-274). Istraživanjima gradišnog kompleksa u Gnieznu, velikog kulturnog i političkog centra iz 8./9. do sredine 10. stoljeća, otkriveni su novi nalazi datirani oko 1000. godine s obrambenom strukturom (bedem) i reprezentativnim kamenim

²⁰ SJ 53 i SJ 45.

²¹ Potrebno je obaviti veće istraživanje na središnjem uzvišenju kako bi se sa sigurnošću ustanovilo eventualno postojanje drvenog objekta i njegovih dimenzija.

²² SJ 10, 11, 12, 13, 16a, 18, 19, 20 (te možda SJ 21).

²³ Sloj SJ 14 legao je neposredno na tanak sloj SJ 7.

sakralnim objektima (Sawicki 2002: 318-348). Tom su prigodom pronađeni značajni ostaci drvene rešetkaste konstrukcije kojom je utvrđivan bedem (Sawicki 2002: 334, Ryc. 8, 11, 12), kao i ostaci drvenih kuća i ulice. Tzv. *rešetkasti* bedemi sastoje se od oblica i greda vodoravno polaganih u obliku rešetaka.

Drveno konstrukcijsko pojačavanje bedema bilo je u uzročno-posljedičnoj vezi s veličinom bedema.

Kod bedema većih dimenzija drvo je uglavnom bilo slagano u obliku *kaseta* koje su se popunjavale zemljom, a ponekad i kamenjem. "Kasete" su načinjene u obliku sanduka od okomito i vodoravno slaganih greda. Povezani drveni trupci slagani su jedan na drugi, uspravno do željene visine bedema (Žaki 1974: 582; Wolf 2001: 194, 18.kép, 19.kép). Takav je primjer i izrada nekoliko obrambenih nasipa na burgu Naszocowice u Maloj Poljskoj datiranom od 9. do 11. stoljeća. U veoma složenom sustavu obrane tog lokaliteta izdvaja se kazetni način podizanja bedema, odnosno posebna tehnika kojom se kombinira upotreba zemlje, drva i kamena. Sastoji se od dva niza drvenih kasete ukupne širine i do 6 m. Unutarnji niz kazeta ispunjen je mazom i zapečenom zemljom, a vanjski velikim komadima pješčenjaka, sve do visine od 3,5 m (Poleski 1996: 93.-95., Abb. 6.-8.).

Kod manjih bedema zabilježeno je pojačavanje zemljane konstrukcije vrstom drvene ograde, izrađene od okomitih oblica manjeg promjera, između kojih je isprepletano kolje i pruće (Žaki 1974: 80, Ryc. 41). Iako se učestalije pojavljuje kod manjih gradišta, takvo pojačavanje strana bedema zabilježeno je i kod većih gradišnih utvrda (Šolle 1984: 38, sl. 12).

Gradički unutarnji bedem prema pronađenim konstruktivnim elementima ne pripada ni rešetkastom ni kasetnom tipu bedema. Na osnovi slabo očuvanih drvenih ostataka prepoznate su gusto okomito položene oblice, mjestimično isprepletene i vodoravno položenim drvetom. Takav primjer pojačavanja bedema nije nam poznat iz dostupne literature.

Rezultat C14 analize uzorka drva iz unutarnjeg bedema dao je starost 840±90, odnosno raspon kalibrirane vrijednosti AD 1150-1280 sa 51% vjerojatnosti. Ti se rezultati podudaraju s vrijednostima dobivenim za sloj paljevine te za drveni kosnik sa središnjeg uzvišenja te nas upućuju na istu graditeljsku fazu.

FAZA IV

Sljedeći jasno prepoznatljiv horizont lokaliteta pripada kasnom srednjem vijeku, i to razdoblju od kraja 14. do prve polovine 16. stoljeća (Faza IV). U tom vremenu zatrpava se unutrašnji jarak i bedem (slika 10, slika 11)²⁴ i proširuje se površina središnjeg uzvišenja (**Faza IVa**). Tada se i središnje uzvišenje i bedem popravljaju te povisuju nasipavanjem zemlje (slika 6 a,b).²⁵

Nadalje, na istočnoj strani gradišta podiže se drveni most kojim se prilazilo središnjem uzvišenju (**Faza IVb**) (slika 6c, slika 12). Na dnu jarka pronađen je niz od četiri drvena, pravilno u razmacima od 2 m raspoređena stupa promjera od 18 do 20 cm (ostaci su im očuvani u dužini od 14 i 19 cm te jedan od 53 cm). Na taj niz nadovezuje se i trag od petog drvenog stupa na unutrašnjoj strani bedema. Pružali su se u smjeru SI-JZ, okomito na središnje uzvišenje. Istočnije,

²⁴ Zasipi jarka: SJ 16, 17 te zasip bedema i jarka SJ 2 u sondi 2.

²⁵ Povisivanje središnjeg uzvišenja slojevima SJ 43 i SJ 2. Povisivanje bedema nasipima SJ 55, 41, 33. Važno je napomenuti da ako su ukopi na središnjem uzvišenju iz Faze IIIb ostaci drvenog objekta, taj objekt u sloju SJ 43 više nije postojao jer bi drveni stup ostavio neke tragove. Grudasti slojevi nasipavanja SJ 43 i 2 sadržavali su sporadične nalaze kasnosrednjovjekovne keramike te ih se svakako treba pripisati razdoblju kasnog srednjeg vijeka.

na vanjskoj strani bedema (blok 12) pronađen je ostatak još jednog stupa koji bi položajem odgovarao pretpostavljenom nizu stupova koji je tekao paralelno s gore spomenutima, s njihove južne strane. Nizovi stupova bili su, na osnovi pronađenih elemenata, postavljeni u razmaku od 1,5 m. Za razliku od niza stupova u jarku obrađenih kružno u obliku oblica, stup u bedemu je kvadratično obrađen, a svi su zašiljeni prema dnu, zabijeni u zdravo tlo i svi su bili izrađeni iz hrastova drveta. Niz drvenih stupova na Gradiću predstavlja dijelove nosive konstrukcije mosta koji je premošćivao jarak s vodom, a čiji je dio i stup nešto drugačijeg izgleda, odnosno kvadratične obrade, pronađen na bedemu. Analogije takvim upornjacima mosta nalazimo u Poljskoj na lokalitetu Górze (Wrzesiński 2002: 221 Ryc. 2.3).

Rezultati C14 analize za hrastov upornjak mosta iz bloka 7 dali su starost 565+- 65, odnosno raspon kalibrirane vrijednosti AD 1300-1370 sa 39% vjerojatnosti i AD 1380-1430 sa 29,2% vjerojatnosti. Treba naglasiti da je na C14 analizu dan samo jedan uzorak upornjaka mosne konstrukcije koji je dao rezultat za kasni srednji vijek i na osnovi kojeg pripisujemo most Fazi IVb. Nužno je pri tome ograditi se i ostaviti otvorenu mogućnost da je most na tome mjestu postojao već u razvijenom srednjem vijeku te da su neki njegovi dijelovi (upornjaci) mogli u kasnom srednjem vijeku biti mijenjani i popravljani.

Postoji mogućnost da je u Fazi IVb na bedemu postavljena i drvena palisada²⁶ te da je bedem tada pojačan s četiri zemljana ugaona proširenja. Naime, istraživanjem gornjih slojeva bedema zamijećena su dva paralelna, relativno plitko ukopana kanala koji su se pružali čitavom širinom sonde u smjeru sjever-jug, prateći liniju bedema te tako izlazili iz iskopavane površine (slika 6c). Kanali su bili iznimno uski, do 40 cm. Razmak između njih bio je oko 2 m, od kojih se prvi nalazio na unutrašnjoj padini bedema, a drugi pri njegovu vrhu. Njihov specifičan oblik i položaj sugeriraju postojanje drvenih greda od kojih se nije sačuvao ni trag. Nakon što su grede istrunule njihovi su ukopi vjerojatno naknadno zapunjeni zemljom i materijalom s površine. Takvim tumačenjem moguće je pretpostaviti postojanje neke vrste palisade na bedemu. Nažalost, pri sadašnjem stanju istraživanja nije moguće to sa sigurnošću ustvrditi te će ovo pitanje ostati otvorenim do daljnjih iskopavanja. Ako pretpostavimo da je u slučaju kanala na bedemu riječ o kasnosrednjovjekovnim ukopima drugačije namjene, njihov položaj i oblik vrlo su neobični. Čini se vjerojatnim da je vanjski bedem ipak nosio neku vrstu drvene palisade, možda baš poput jednostavne drvene ograde od zašiljenih trupaca kakva je, primjerice, pronađena u Klučovu (Kudrnáč 1970: 38, Obr. 18.). Uski kanali na našem bedemu odgovarali bi mjestima gdje su bile vodoravno položene grede. Nedostaju nalazi okomitih trupaca - nosača palisadne konstrukcije. Možda su oni bili postavljeni u razmaku većem od 1,5 m, odnosno šire od površine sonde koja je zahvaćena našim iskopom.

Na području Hrvatske, zbog skromnih istraživanja, nema analogija za način gradnje bedema i palisada prepoznat na Gradiću. Pojava palisadnih konstrukcija, prema interpretacijama voditelja istraživanja, zamijećena je samo na tri lokaliteta u Hrvatskoj koji su prezentirani izložbom (Lolić 2003./04.), odnosno detaljnim stručnim radom (Minichreiter 1971.) te kraćim opisima (Minichreiter 1970.; Vinski-Gasparini 1958.). Takve vrste palisada kakve opisuju autori tih radova na Gradiću nisu zamijećene, ali ih ovdje donosimo detaljnije opisane zbog malo istraživanih lokaliteta u Hrvatskoj na kojima su istraženi palisadni elementi.

U istraživanjima 70-ih godina 20. stoljeća na kasnosrednjovjekovnom gradištu Virgrad kod Županje ustanovljeni su pravilno raspoređeni redovi stupova u tri dimenzije koji su okruživali

²⁶ Dva paralelna ukopa u obliku kanala koji su koncentrično pratili liniju bedema, a koji su naknadno zapunjeni zemljom SJ 32 (blok 10) i 34 (blok 8).

centralno uzvišenje (Minichreiter 1971.).²⁷ U sondi C na relativnoj dubini od 90 cm evidentirano je 17 kolaca promjera 7 cm, pravilno poredanih u nizu, na razmaku od 10 cm. Taj je niz pravilno slijedio izohipsu središnjeg uzvišenja, smjerom SI-JZ, a završavao je 1 m od sjevernog ruba sonde s jednim većim balvanom promjera oko 20 cm. Kolci su bili ukopani na 50 cm od ruba svijetložutog sloja nabijene gline. Oko 1 m jugozapadno od spomenutog niza, na relativnoj dubini od 110 m, evidentirano je 7 elipsoidnih balvana, promjera 20 cm mjereno duljom osi. Taj je niz postavljen paralelno s kolcima i pratio je liniju središnjeg uzvišenja. Razmak između balvana bio je 20-30 cm, a očuvani su u visini od 75 cm te se pretpostavlja da su bili ukopani dublje u žutu nabijenu zemlju zdravicu od prvog, unutarnjeg niza kolaca palisade. Taj je vanjski niz prepoznat i u sondama F (3 elipsoidna trupca), D (6 okruglih i 3 elipsoidna trupca, različite dimenzije /promjera 10 do 20 cm/) i E (5 elipsoidnih trupca) te je okruživao centralno uzvišenje s istočne, južne i zapadne strane. U sondi D pronađeni su i trupci velikih dimenzija, promjera do 50 cm, elipsoidna ili okrugla oblika, nesimetrično raspoređeni u sondi. U zaključku voditeljica iskopavanja navodi da su to ostaci drvenih palisada koje su se sastojale od unutarnjeg i vanjskog reda drvene konstrukcije palisade kasnosrednjovjekovnoga gradišta (Minichreiter 1970: T. LIV).

Nešto složeniju vrstu drvene palisade predstavljaju konstruktivni elementi pronađeni u najnovijim, još neobjavljenim zaštitnim arheološko-konzervatorskim istraživanjima dvorca Lukavca kraj Velike Gorice iz 18. stoljeća. Sastoje se od ostataka četiri niza gusto postavljenih hrastovih trupaca, zašiljenih pri dnu i zabijenih u tlo, a pripadali su fazi drvenog *waserburga* iz druge polovine 15. stoljeća (Lolić 2003./04.).

Tragovi drvenih stupova od palisada (?) pronađeni su i na zemljanom utvrđenju Gamula u današnjem parku Ribnjak podno katedrale u Zagrebu. U istraživanoj sondi na relativnoj dubini od 70 cm pronađen je niz od 10 rupa od balvana, promjera 12-16 cm, koji su bili položeni smjerom S-J, a njihova dubina smještaja u rovu u odnosu na nagnutu padinu rasla je prema njezinu platou. Paralelno s tim zapadnim nizom drvenih trupaca, na udaljenosti od 40 cm, istim pravcem S-J pružao se rustično izveden zid od netesanog kamenja očuvan u visini od 15 do 40 cm. Do njega, s druge strane, na približno istoj udaljenosti kao prvi niz, evidentiran je drugi niz od 5 rupa od drvenih trupaca, promjera od 18 do 20 cm. Taj istočni, vanjski niz palisada na nižoj je razini od zida i zapadnog niza trupaca, ali je masivniji. Prema mišljenju autorice i voditeljice istraživanja, ta se konstrukcija sastojala od dva reda drvenih palisada i središnjeg zida, o koji su se upirali drveni potpornji vertikalno postavljenih balvana i činili palisadu, tj. dodatni fortifikacijski sustav uokolo katedrale, vjerojatno početkom 16. stoljeća (Vinski Gasparini 1958: 43.-46., slika 3 i 4 u tekstu i Foto 3 i 4).

Naša saznanja o vrstama palisada podizanim na srednjovjekovnim drveno-zemljanim utverdama u Hrvatskoj zasad su vrlo skromna. Na sva četiri lokaliteta evidentirana je drugačija vrsta palisada. Sliku o funkciji različitih vrsta palisada upotpunit će tek učestalija arheološka istraživanja.

Važno je još napomenuti da i u kasnosrednjovjekovnoj fazi gradišta, Fazi IVb, pojedini elementi, kakvi su uočeni i u fazi razvijenog srednjeg vijeka gradišta - Fazi IIIb, ukazuju na mogućnost da je na središnjem uzvišenju podignut drveni objekt, možda obrambene namjene, na što bi ukazivala tri kružna ukopa (slika 6).²⁸ Za sada to ostaje upitno, a tek bi istraživanje okolne površine središnjeg uzvišenja dalo jasniju sliku.

²⁷ Zahvaljujemo kolegici dr. sc. Korneliji Minichreiter iz Instituta za arheologiju na dopuštenju korištenja i objavi dijela podataka iz neobjavljenog izvješća sa zaštitnih iskopavanja Virgrada kod Županje.

²⁸ Ukopi SJ 22 (u središtu bloka 2), SJ 50 u bloku 1 te ukop jame (nije dodijeljen broj stratigrafske jedinice) u istočnom profilu sonde 1. Svi su ukopi razaznati netom ispod oranog sloja.

FAZA V

Kasnosrednjovjekovni horizont života na gradištu je, čini se, uništen novovjekovnim intervencijama kada se pristupilo poravnavanju cijeloga terena te su kasnosrednjovjekovni nalazi uglavnom dospjeli u zasip obrambenog jarka.

Prestanak života na gradištu prepoznatljiv je po urušenju drvenog mosta (**Faza Va**) koji je na istočnoj strani premošćivao obrambeni jarak. Most je počivao na čvrstim hrastovim upornjacima, a za gornju građu, osim hrasta, korišten je i brijest, kako je to pokazala analiza vrste drveta. Nalazi iz slojeva Faze V, slojeva koji su nataloženi nakon urušenja mosta, tipološki se ne razlikuju od nalaza iz Faze IVc sa samog dna jarka. Prema tome, može se zaključiti da gornji slojevi zasipa jarka, stvoreni u novom vijeku,²⁹ pripadaju uništenom kasnosrednjovjekovnom sloju sa središnjeg uzvišenja (**Faza Vb**). Toj bi fazi pripadale i zapune ukopa drvenog objekta sa središnjeg uzvišenja³⁰ te zapune paralelnih kanala (od drvene palisade?) na bedemu.³¹

Treba istaknuti da neki nalazi iz tih zasipa jarka i kanala na bedemu možda ne potječu sa samoga lokaliteta jer zasipi, kao i nasipi, u arheološkom smislu predstavljaju kontekst u koji su mogli biti stavljeni nalazi s nekog obližnjeg položaja.

FAZA VI

Zadnju fazu lokaliteta (Faza VI) predstavlja humus - SJ 1 koji se taložio nakon tih događanja do današnjih dana.

ANALIZA POKRETNIH NALAZA

Tijekom arheoloških istraživanja pronađeni su nalazi keramičkih i metalnih predmeta te životinjskih kostiju,³² ostataka drvene građe te sporadično kamena i opeke. Većina tih nalaza pronađena je u slojevima zasipa obrambenog jarka gradišta. Među zoološkim nalazima najzastupljenija je domaća svinja, zatim domaće govedo čije kosti ne odudaraju od nalaza kostiju današnje buše, dok su manje zastupljene kosti malih preživača - ovaca, odnosno koza. Kostii divljih životinja izrazito su malobrojne, utvrđen je samo obični jelen te divlja svinja. Posebno je zanimljiv ulomak najvjerojatnije jelenske bedrene kosti na kojoj su vidljivi tragovi obrade. Pronađeni su tek sporadični nalazi ptica, kao i malobrojni ostaci kostiju pasa.

Izdvojeni su i arheobotanički nalazi metodom flotacije uzoraka zemlje.³³ Iz prapovijesnog sloja (SJ 4, Faza IIa) izdvojene su sjemenke običnog žabočuna. U uzorku zemlje iz sloja s istrunulim drvenim gredama u unutrašnjem bedemu otkrivenim Sondom 2 (SJ 14, Faza IIIb/c) registrirani su ostaci biljaka: puzava ivica, obični žabočun, bijela loboda, crna kupina, abdočina, crna bazga, ljekoviti sporiš i divlja vinova loza. U sloju paljevine na središnjem uzvišenju (SJ 27,

²⁹ Dno jarka - SJ 38 i 39. Gornji slojevi zasipa jarka - SJ 36, 37, 24, 25, 26.

³⁰ SJ 23 i 51.

³¹ SJ 32 i 34.

³² Analizu životinjskih kostiju provele su mr. sc. Snježana Kužir, dr. vet. med. i mr. sc. Tajana Trbojević Vukičević, dr. vet. med., Zavod za anatomiju, histologiju i embriologiju, Veterinarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

³³ Analizu arheobotaničkih nalaza provela je dr. sc. Renata Šoštarić, Botanički zavod Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Faza IIIb) pronađene su sjemenke jasena, uskolisnog trpuca, ljubice i vinove loze, zatim koštice abdovine, crne bazge te pšeno i pljevice trava *Poaceae*. U paljevinskim slojevima SJ 28 i 29 nije bilo arheobotaničkih nalaza. U slojevima Faze IV koji su nataloženi na dnu jarka ispod urušenog mosta tijekom života na gradištu u kasnom srednjem vijeku pronađeni su ostaci kultiviranih i uzgajanih biljaka, i to ječam, pšenica, breskva i vinova loza, zatim ostaci autohtonih biljaka: vodeni papar, pjegava kukuta, abdočina, ljekoviti sporiš te korova: bijela i križana loboda. Najviše uzoraka pripada vodenim biljkama karakterističnim za vode stajačice ili vode koje polako teku: mrijesnjak, obični žabočun, polegnuti petoprst i paskvica. Brojnost nalaza biljaka tipičnih za močvarna stajališta odgovara mjestu njihova nalaza na dnu obrambenog jarka ispunjenog vodom.

PRAPOVIJESNI NALAZI

Iz prapovijesnog sloja na Gradiću, iz Faze IIb, potječu tek sporadični nalazi keramike (T. 1: 1, 3).³⁴ Još je jedan ulomak slične fature pronađen na središnjem uzvišenju u zapuni ukopa jame iz Faze Vb. Fragment pripada šalici s trakastom ručkom koja nadvisuje rub (T. 1: 2).

Jedini metalni nalaz koji pripada prapovijesnim razdobljima pronađen je slučajno na samoj površini gradišta. To je brončana igla s profiliranom glavicom (T. 5. 10).³⁵

Oblikovno najbliže analogije nalazimo u iglama čiji je završetak glavice stožasti - igla iz Pobrežja iz groba 148 (Pahič 1972: Tab. 29., 3) s groblja kulture polja sa žarama (kasnobrončano doba). Slične igle, tzv. tipa Žarošice, pronađene su na visinskom naselju u Blučini te u grobu sa žarom u Ivančicama (Letkovic), Moravska (Říhový 1982: Tab. 64., A-3). Igla iz Ivančica pripada stupnju Blučina-Kopčany, a uz nju je u grobu bila položena žara i posuda arhaičnih oblika koje su prema analogijama iz sjevernog Tirola i sjeverne Italije opredijeljene u najstarije vrijeme kulture polja sa žarama (Říhový 1982: 74.). Daljnje bliže analogije, kako prostorno tako i prema blago stožastom obliku glavice, nalazimo u Mađarskoj u igli iz Lengyela datiranoj u Ha A1 (Patek 1968: T. LXXVII). Igla iz Donje Doline na Savi s naglašenije stožastim završetkom profilirane glavice datirana je u Ha B1 (900. - 850. g. pr. Kr.) (Marić 1964: T. III/8). Vrlo slična igla pronađena je na groblju Budimpešta - Békásmegyér koje je datirano od Ha A do u stupanj Ha B2-3 s težištem na stupanj Ha B1-2. Igla ima višestruko profiliranu glavicu čiji završetak je zaravnat (Kalicz-Schreiber 1991: Abb.12/9).

Nalazi prapovijesne keramike iz prapovijesnog sloja Faze IIa, ali i iz srednjovjekovnih slojeva zasipavanja središnjeg uzvišenja gradišta uklapaju se u razdoblje kasnog brončanog doba. Sporadičnost tih nalaza na gradištu ukazuje na to da se središte tog brončanodobnog naselja ne nalazi na samom lokalitetu, nego u okolici. Široko područje sjeverozapadno od Gradića, zvano Vidak, obiluje antičkim, latenskim i brončanodobnim nalazima s koncentracijom brončanodobnih nalaza na užem području zvanom Grabanice, udaljenom oko 800 m uzvodno uz potok Gliboki. Međutim, brojni površinski nalazi brončanodobne keramike pronađeni su i na prostoru između samoga Gradića i Grabanica.³⁶

³⁴ Crteže nalaza (T.1-5.) izradila je Kristina Jelinčić.

³⁵ Duž. 11,9 cm. Promjer glavice 0,9 cm. Igla je pronađena prije provedenih arheoloških istraživanja, a nalazi se u privatnom vlasništvu kod Ivana Zvijerca iz Torčeca, Podravska 9.

³⁶ Na podacima zahvaljujemo Ivanu Zvijercu iz Torčeca.

SREDNJOVJEKOVNI NALAZI

Na središnjem uzvišenju pronađeno je dno keramičke posude tamnosmeđe boje koje predstavlja usamljeni nalaz iz Faze IIIb gradišta (T. 1: 4). Taj ulomak fakturom i oblikom pripada srednjovjekovnoj keramici, ali nema izrazitih databilnih značajki za točnije tipološko i vremensko opredjeljenje. Međutim, potječe iz sloja koji je precizno datiran analizom C14 ugljena u razdoblje razvijenog srednjeg vijeka oko polovine 13. stoljeća.

Jedini nalazi koji potječu iz vremena korištenja gradišta u kasnom srednjem vijeku (Faza IVc) nalazi su keramike, pećnjaka, stakla i metalnih predmeta sa samoga dna obrambenoga jarka u SJ 38 i 39, koji su u njega odbačeni tijekom samoga korištenja gradišta.

Većina, pak, materijala pronađena je u slojevima Faze V kada je srednjovjekovni život na Gradiću bio napušten. Iako pronađeni u slojevima iz različitih faza (Faza IVc i V), ti keramički nalazi tipološki predstavljaju istodobne nalaze. Riječ je o posudama izrađenim na brzorotirajućem lončarskom kolu, koje se na osnovi oblika i tipične fakture mogu opredijeliti u razdoblje kasnoga srednjeg vijeka.

Od funkcionalnih oblika posuda zastupljeni su lonci koji su ujedno i jedini primjerci kuhinjske keramike. Zasebnu skupinu čine nalazi stolne keramike, i to trbušaste keramičke čaše i lončaste šalice. Čaše su izrađivane iz lošije pročišćene sirove gline s primjesama sitnih granulacija (pijesak, kamenčići). Čaše na nozi većih dimenzija (T. 1: 5, 6), kao i lončasta šalica (T. 1: 12), pečene u redukcijskoj atmosferi (tamnosivi presjek stijenke), pri čemu je u konačnoj fazi hlađenja uspostavljen dotok kisika te je postignuta oker, crvena ili smečkasta površina, razlikuju se od čaša ili lončastih šalica tanjih stijenki (donji dijelovi im nedostaju), pečenih u oksidacijskoj atmosferi, pri čemu je dostignuta oker i ciglasta boja (T. 1: 8) ili su u presjeku i površini stijenke mrljasto sivo-smeđe boje, što ukazuje na neujednačenu atmosferu pri pečenju (T. 1: 9). S druge strane, fakturom, kvalitetom izrade i bojom izdvajaju se čaše ili lončaste šalice tankih stijenki izrađivanih iz fino pročišćene gline. One su vrlo tvrdo oksidacijski pečene te je postignuta svijetla boja slonove kosti (T. 1: 10, 11). Neke čaše ili lončaste šalice ukrašene su jednostavnim plicim ili dubljim vodoravnim žljebovima izvedenim na brzorotirajućem lončarskom kolu. Čaše na nozi većih dimenzija (T. 1:5,6) imaju analogije u sličnim moslavačkim nalazima s Garić grada datiranim u 15. stoljeće (Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003b:31-32, T.2:5,6; T.3:1). Od navedenih oblika izdvaja se kvalitetna zeleno glazirana čaša koničnoga tijela, ukrašena motivima trokuta ispunjenih pravilnim rombovima izvedenim utiskivanjem češljastog predmeta (T. 1: 7). Oblikom i načinom ukrašavanja ta bi čaša pripadala tzv. *celjskom tipu* čaša koji je karakterističan za 15. stoljeće (Guštin 1999.; Guštin 2001.). Značajka celjskog tipa čaša je konični oblik koji podsjeća na oblik pješčanog sata. Bogato su ukrašene pečatima raznih motiva, kotačićem ili valovito urezanim crtama. Nalazi keramičkih čaša iz Hrvatske obrađeni su samo za nekolicinu lokaliteta (Tkalčec 2001.), a u nama susjednoj Sloveniji toj tematici pristupljeno je detaljnije te je učinjena njihova osnovna tipologija od kraja 14. do početka 16. stoljeća (Guštin, 1999., 255., sl. 3). U tom radu naglašava se da čaše celjskog tipa uglavnom nisu glazirane. Glaziranje je tipično za nešto mlađu skupinu čaša, tzv. ljubljanski tip. Prema oblikovnim značajkama i načinu ukrašavanja, čaša iz Gradića bi, usprkos zelenoj glazuri, pripadala celjskom tipu čaša. S obzirom na blizinu Gradića (Torčeca) i Koprivnice koja je sredinom 15. stoljeća bila pod ingerencijom Celjskih (Klaić 1987:122-125), možemo pretpostaviti da je i u ovaj kraj dospjela čaša tipična za područje Celja i okolice.

Najviše ulomaka kuhinjske keramike pripada loncima srednjih dimenzija za pripremu (kuhanje) hrane, a osim njih, pronađeno je i nekoliko ulomaka većih lonaca za čuvanje hrane. Oblici lonaca i profilacije njihovih rubova odgovaraju uobičajenom repertoaru

kasnosrednjovjekovnih posuda. Rubovi su razvijeni, više ili manje raščlanjeni, s uobičajenim unutrašnjim utorom za prihvaćanje poklopca (T. 1: 13; T. 2: 1-5, 10). Faktura lonaca je tipična kasnosrednjovjekovna s primjesama pijeska i kamenčića. Načini pečenja ukazuju na kombinaciju redukcijskog i oksidacijskog pečenja, s time da je uočljiva tendencija da površine lonaca budu oker ili ciglaste boje (završna faza - oksidacijska atmosfera) (T. 1: 13; T. 2: 1-5, 7-10, 12). Na nekim loncima prisutno je pravilno ukrašavanje utiskivanjem tupim predmetom na samome vrhu ruba (T. 2: 2, 3). Tako ukrašeni rubovi lonaca javljaju se od 15. stoljeća (Kárpáti 1979: 189, Tabla V:3,4), poneki su datirani nalazima novca oko 1465. godine (Radoměský-Richter 1974: 121-122, br. 126b), a javljaju se i tijekom samih završnih razdoblja kasnog srednjeg vijeka širom srednje Europe (Ceramics 1963: 31, kat. br. 28). Na drugima se javlja ukras vodoravnim plićim (T. 2: 5) ili dubljim (T. 3: 3) žljebovima te ukras valovnicama na ramenu posuda kako za pripremu (T. 2: 4) tako i za čuvanje hrane (T. 3: 1, 2). Izdvaja se manji broj lonaca pečenih isključivo u neoksidacijskoj atmosferi. Kod takvih lonaca tamnosive do crne boje može se zamijetiti izvedba nešto jednostavnijih rubova, kao i "pobrašnjavanje" unutrašnje stijenke u funkciji nepropusnosti posude (T. 2: 6, 11).

Dna lonaca jednostavno su i ravno izvedena, a na ponekima su prisutni znakovi u obliku križa (T. 3: 4), križa u krugu (T. 3: 5, 6) te križa u kombinaciji s paralelnim linijama (T. 3: 7).

U svim slojevima zasipa jarka, kao i u zapunama na bedemu iz Faze Vb, pronađeni su ulomci pećnjaka od kaljevih peći. Većina pećnjaka nije glazirana. Sporadični su nalazi jednostavnih, tzv. *člašastih* pećnjaka koji, prema njemačkoj i mađarskoj literaturi, predstavljaju najstariji tip pećnjaka (T. 4: 1). Člašasti pećnjaci vrlo su česti nalazi na lokalitetima južne Njemačke i okolnih regija, gdje su pronađeni među materijalom datiranim od 12. do 14. stoljeća, a nisu pogodni za uže vremensko opredjeljenje (Endres 2000: 327, Abb. 1-11). Brojni su ulomci turbanastih pećnjaka (T. 4: 2) i jednostavnih zdjelastih. Kronološki su neopredjeljivi jer se koriste od 13. stoljeća, ali se upotrebljavaju i na seoskim pećima još početkom 20. stoljeća (Tomičić et al. 2001:264-269). Pronađen je i ulomak lončastog ili zdjelastog pećnjaka ukrašenog četverolisno oblikovanim otvorom (T. 4: 4). Zanimljiv je i nalaz keramičkog ulomka debljih stijenki, slične fakture kao i pećnjaci, čija je jedna ploha ispunjena perforiranim i utisnutim dekorativnim elementima (T. 4: 3).

Manji broj pećnjaka bio je zeleno glaziran, a među njima možemo izdvojiti ulomak pećnjaka s prednjom perforiranom dekorativnom pločom na kojoj se nalazio ukras gotičkih arkada (T. 4: 5). Takav tip pećnjaka pripada tzv. *nišastim* pećnjacima (Franz 1981: Fig. 13) koji su omiljeni u vrijeme Žigmundove vladavine (Holl 2002:367.,1. kep: 6a,b; 7a,b, 21), a slični motivi javljaju se kroz cijelo 15. i početkom 16. stoljeća. U istom duhu izrađen je zeleno glazirani pećnjak s punom prednjom dekorativnom pločom ukrašenom vegetabilnim motivima (T. 4: 6) te pećnjak s vjerojatno zoomornim motivom (dio pandže) (T. 4: 7). Taj se tip pećnjaka razvija iz tzv. *konkavnih* i *konveksnih* pećnjaka (Franz 1981: Fig. 12a i Fig. 12b), počinje se javljati već od 14. stoljeća (Franz 1981: 11), a pun procvat bogatstva raznih prikaza i motiva doživljavaju u 15. stoljeću. Dok bi se pećnjak sa zoomornim motivom uklapao u repertoar kasnosrednjovjekovnih motiva, pećnjak s vegetabilnim motivom, zbog načina izvedbe relativno plitkim reljefom, možda predstavlja prijelaznu vrstu od gotičkih prema tzv. *tapetnim* pećnjacima koji su pronalazili ukrasne uzorke u istodobnim talijanskim tekstilima (Guštin-Horvat 1994: 77). Tipični primjerci tapetnih pećnjaka javljaju se oko 1500. godine, traje i u kasnijim razdobljima, a vegetabilna ornamentika općenito se javlja već ranije na gotičkim pećnjacima s prednjom dekorativnom pločom (Franz 1981:99).

Pećnjaci su, osim dekorativne, imali i funkcionalnu ulogu - služili su za povećanje grijaće površine peći. Osim njih, pronađeni su dijelovi peći koji su imali isključivo dekorativnu ulogu, a

krasili su bočni vijenac gornje etaže peći ili vijenac samoga kruništa, i to samostalno ili kao vrhovi zabatnih pećnjaka. Takvi nalazi pronađeni su u zapuni kanala na bedemu iz Faze Vb, i to neglazirani (T. 4: 8, 10) ili zeleno glazirani (T. 4: 9, 11). Kuglasti se primjerci javljaju koso postavljeni na zabatima pećnjaka od kasnog srednjeg vijeka - 15. stoljeće (Ceramics 1963: 30, kat. br. 19). Postoje i nalazi datirani već od samoga kraja 14. stoljeća (Franz 1981: Abb. 43), a u modi su do novog vijeka - 16./17. stoljeće (Franz 1981: Abb.361). Listoliki ukras (T. 4:8) nagibom također upućuje na to da je, poput kuglastih, bio pričvršćen na vrh zabatnog pećnjaka gornje etaže ili vrha peći (Kárpáti 1979: 169, 3.ábra; 182, 18.ábra). Takav ukras zamijećen je na pećima iz sredine 15. stoljeća (Franz 1981: Abb. 47, Abb. 93, Abb. 102).

Od metalnih nalaza³⁷ treba izdvojiti zanimljiv nalaz željezne ostruge s kotačićem koji nedostaje (T. 5: 9). Pronađena je na dnu jarka među nalazima odbačenim tijekom života na gradištu u kasnom srednjem vijeku (Faza IVc), ispod sloja s urušenim drvenim mostom. Ostružni luk u petnom dijelu trokutasto je izveden. Na njega se nadovezuje kratak trn rascijepljen u obliku slova V kojemu jedan krak nedostaje. Očuvani krak trna na vanjskoj strani, na mjestu gdje se treba nalaziti osovina kotačića, završava kvadratnim ispupčenjem. Kvadratno ispupčenje ukrašeno je jednostavnim urezima na bočnim stranama (na jednoj strani je očuvan i ukras riblje kosti), a na vanjskoj prednjoj plohi ukrašeno je pokositrenjem u obliku romba. Ostružni lukovi završavaju kružnim obručima na koji se veže sustav za kopčanje na obuću.³⁸

Pojava ostruga s kotačićem prvobitno se datirala u kraj 13. i početak 14. stoljeća (Zschille-Forrer, 1899: 10.), a novija su istraživanja pomaknula dataciju u prvu polovinu 13. stoljeća. O njihovoj upotrebi u 13. stoljeću svjedoče i originalni prikazi na skulpturama Sv. Mauricija i Sv. Inocenta u koru katedrale u Magdeburgu (datacija - između 1210. i 1220. g.) (Nickel 1961.). Ruttkeyeva grupa C ostruga sa savijenim krakovima i nadalje zakrenutim trnom s kotačićem datira se u drugu polovinu 13. do sredine 14. stoljeća, a podijeljena je na tri varijante prema pločicama za vezivanje remena na krajevima krakova: a) vertikalna ušica (prstenčić za kvačicu); b) plosnata okrugla pločica s okruglom rupom i c) pravokutna pločica s dvije usporedne male rupe za remenje. Takve ostruge, prema podjeli Bloňskoga, opredijeljene su u Tip III s varijantama B-C, a datirane su od zadnje četvrtine 13. do sredine 14. stoljeća (Bloňski 2000: 69-78). Ostruga iz Gradića bi pripadala grupi C/b (Ruttkey 1976: 347, Abb. 72, 350-351), odnosno Tipu IIID (Bloňski 2000: 74, Abb.10). Kroz kasnija razdoblja (15., 16. stoljeće i dalje) dolazi do izduživanja trna s kotačićem te do složenije opreme mehanizma za pričvršćivanje na obuću (Vrsalović 1963: T. X: 35-37; T. XI). U dostupnoj literaturi nije pronađena ostruga čije je kvadratno ispupčenje trna pri osovini za kotačić ukrašeno na isti način poput ostruge iz Gradića, međutim na osnovi svih opisanih značajki ona bi pripadala među starije tipove ostruga s kotačićem. Ipak, ne možemo isključiti uvijek otvorenu mogućnost da se i u 15. stoljeću ukazala potreba za korištenjem takve rustikalnije varijante.

U samome sloju urušenog drvenog mosta (Faza Va) pronađen je željezni nož s očuvanom drvenom drškom³⁹ fiksiranom bakrenim zakovicama te pri vrhu učvršćenom metalnom oplatom

³⁷ Metalne nalaze iz istraživanja 2003. restaurirao je i konzervirao Damir Doračić iz Arheološkog muzeja u Zagrebu.

³⁸ Željezna ostruga (T. 5: 9). Očuvana duž. lučnih krakova s obručima - 8,9 cm. Duž. (visina) trna - 1,7 cm. Šir. kvadratnog ispupčenja - 0,7 cm. Šir. trna u bazi - 0,7 cm. Šir. trna na vrhu - 0,6 cm. Vanjski promjer obruča - 1,3 cm. Tež. - 25,7 g.

³⁹ Analizu vrste drva na drški noža provela je dr. sc. Jelena Trajković iz Zavoda za istraživanja u drvnoj industriji, Šumarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Rezultat analize ukazuje da je drška napravljena od drva četinjače. "...Uzduž gotovo cijelog drvenog dijela drške noža uočljive su pretežito radijalne ravnine drva. Pora nema. Na poprečnom presjeku jedino je vidljiv pravilan radijalni raspored traheida, što nedvojbeno potvrđuje da se radi o drvu četinjače. Zbog male površine poprečnog presjeka nije moguće točnije određenje vrste, odn. roda drva četinjače."

(T. 5:8).⁴⁰ Slični se noževi široko datiraju od 13. do 16. stoljeća (Polla 1986: 258, 268., Obr. 132:8), a učestali su u drugoj polovici 15. stoljeća (Meurers et al. 1999: 361, 363, T.9:14). Na sustavno istraživanome antičkom lokalitetu u Magdalenensbergu u Austriji pronađeni su u mlađim slojevima brojni kasnosrednjovjekovni i novovjekovni noževi. Načinjena je njihova detaljna tipološka razrada prema kojoj bi nož iz Gradića imao najbliže analogije u Tipu B/IIb (Dolenz 1992:129, Taf.9:66) datiranom u drugu polovinu 15. i u 16. stoljeće. Karakteristika tog tipa jest metalna oplata koja učvršćuje drvenu (koštanu) dršku noža, a između nje i željezne baze drške nalazi se nekoliko metalnih listića limova koji ostavljaju slobodan prostor za koštani ili kožni umetak.

U slojevima Faze IV i V pronađeno je više željeznih vrhova strelica za samostrijel (T. 5: 1,⁴¹ 2,⁴² 4,⁴³ 5,⁴⁴ 6,⁴⁵ 7⁴⁶). Te strelice sastoje se od masivno izrađenog vrška romboidnog ili kvadratnog presjeka i tuljca za nasad na drveni prut koji je pri svome vrhu imao drvena krilca (Boeheim 1966: 426, Fig. 504a; Kalmár 1971: 147, 27. kúp.; Hofmann et al. 1997: 37-38). Datiraju se od 12. do 15. stoljeća, a česti su nalazi upravo na kasnosrednjovjekovnim lokalitetima iz 15. stoljeća (Krnčević 1999-2000: 489; Guštin et al. 2001: 240, 241; Bošković 2000: 70-71, 73, kat. br. 112, 113, slika 105). Samostrijeli su u upotrebi u većem broju od I. križarskog pohoda (1096. - 1099.) iako se smatra da su ih poznavali već Feničani ili Kinezi u 12. stoljeću prije Krista, prema zagovornicima teorije istočnog podrijetla samostrijela, odnosno Kelti (?) te Rimljani i Goti prema zagovornicima teorije zapadnog podrijetla. Samostrijeli (*armbrust*) uglavnom su se upotrebljavali u borbama, ali i u lovu. U početku su smatrani neviteškim oružjem te je njihova upotreba čak i zabranjivana, no usprkos tome, ta se vrsta oružja nastavila usavršavati i učestalije primjenjivati u kasnom srednjem vijeku, da bi se od 16. stoljeća uglavnom primjenjivali kao sportsko, streljačko oružje (Bošković 2000: 38-41). Razvoj i primjena samostrijela proučavana je i na osnovi njihovih ilustrativnih prikaza iz 16. stoljeća (Blair 1995.).

U sloju kasnosrednjovjekovnog povišenja bedema pronađena je i plosnata listolika strelica s trnom koji se uglavljuje ili veže na drveni dio strijele (T. 5: 3)⁴⁷ kakve se datiraju u isto razdoblje (Krnčević 1999-2000: 490). Slična strelica pohranjena u Hrvatskom povijesnom muzeju datirana je u 15. stoljeće (Bošković 2000:66-67, kat. br. 88, slika 95).

⁴⁰ Željezni nož (T. 5: 8) analizirao je prof. dr. sc. Darko Tibljas na Minerološko-petrografskom zavodu Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Analizirana je vrsta metala metodom XRD (röntgenskom difrakcijom) i ustanovljeno da je nož napravljen od željeza, kapica krške i zakovice su bakrene, a srednji dio kod oštrice načinjen je od mjedi. Dimenzije: Duž. - 17,5 cm. Tež. - 17,2 g. Šir. oštrice u bazi - 1,1 cm. Duž. sječiva - 9,3 cm. Šir. drške kod sječiva - 0,9 cm. Šir. oplate na vrhu drške - 1,3 cm. Duž. oplate na vrhu drške - 0,9 cm. Duž. metalne oplate kod sječiva - 0,9 cm. Duž. drvene drške bez oplate na vrhu - 7,2 cm. Vis. oplate - 0,6 cm.

⁴¹ Željezni vereton s dugačkim tuljcem za nasad, kratkog vrha romboidnog presjeka (T. 5: 1). U tuljcu se nalazi očuvano drvo. Dužina 7 cm. Težina 33 g. Dužina tuljca - 3,8 cm. Promjer tuljca - 1,3 cm. Romboidni presjek (u najširem dijelu) - 1,5x1,5 cm.

⁴² Željezni masivni vereton s tuljcem za nasad, vrha kvadratnog presjeka (T. 5: 2). Duž. 7,3 cm. Tež. 39,3 g. Duž. tuljca 2,8 cm. Promjer tuljca 1,4 cm. Romboidni presjek (u najširem dijelu) 1,7x1,7 cm.

⁴³ Željezni vereton s oštećenim tuljcem za nasad, kratkog vrha kvadratnog presjeka (T. 5: 4). Očuvana duž. 6,4 cm. Tež. 25,1 g. Očuvana duž. tuljca 2,3 cm. Promjer tuljca 1,2 (?) cm. Romboidni presjek (u najširem dijelu) 1,4x1,4 cm.

⁴⁴ Željezni vereton s oštećenim tuljcem za nasad, izrazito kratkog i širokog vrha romboidnog presjeka (T. 5: 5). Duž. 5,5 cm. Tež. 27,9 g. Duž. tuljca 2,5 cm. Promjer tuljca 1,2 cm. Romboidni presjek (u najširem dijelu) 1,7x1,4 cm.

⁴⁵ Željezni vereton s tuljcem za nasad, izrazito kratkog vrha romboidnog presjeka (T. 5: 6). Duž. 5 cm. Tež. 23,1 g. Duž. 2,5 cm. Promjer tuljca 1,2 cm. Romboidni presjek (u najširem dijelu) 1,3x1,2 cm.

⁴⁶ Željezni vereton s tuljcem za nasad, romboidnog presjeka vrha koji na samom kraju nedostaje (T. 5: 7). Očuvana duž. 6,8 cm. Tež. 31 g. Duž. tuljca 2,5 cm. Promjer tuljca 1,2 cm. Romboidni presjek (u najširem dijelu) 1,4x1,2 cm.

⁴⁷ Željezna listolika plosnata strelica s dugačkim trnom za nasad (T. 5: 3). Duž. 6 cm. Tež. 3,6 g. Duž. trna 3,4 cm. Promjer trna (u najširem dijelu) 0,5 cm. Širina vrška 1,1 cm.

Od ulomaka stakla prisutna su dna čaša na visokim nogama, zatim ulomci okna prozora te razni amorfnih ulomci, a ističe se nalaz gornjeg dijela boce (ili čaše?) od prozirnog bezbojnog stakla ukrašen kosim kanelurama, plavo obojenim plastično izvedenim vodoravnim linijama (T. 5: 11) te ulomak staklene posude od prozirnog blago oker toniranog stakla s apliciranom dekoracijom valovnice (T. 5: 12). Posljednji spomenuti ulomak vjerojatno pripada poznatim tzv. dvokonusnim bocama koje u 15. stoljeću predstavljaju tipičan repertoar staklenog posuđa u Europi s varijantama oblika karakterističnim za rajnsko, panonsko i podunavsko područje (Delonga 1988: 103-105). Koriste se i u 16. stoljeću (Kos-Žvanut 1994: 76., T.6:44; 79., sl.10; Lazar 2001: 72). Staklene boce ukrašene kosim kanelurama te plastičnim vodoravnim linijama koristile su se tijekom 15. stoljeća (Kárpáti 1979: 188, Tabla IV: 4,5) te u 15. i 16. stoljeću (Dumitrache 1988: 156-157, Abb. 109:31). Takvi primjerci kod kojih su vodoravne plastične linije izvedene od plavog kobaltnog stakla potječu s područja Slovenije i datirani su od 1400. do 1450. godine (Lazar 2001: 72). Oblikom i ukrasom modre niti ti su nalazi tipični za 15. stoljeće (Kos 1995: 272, kat. br. 1.1.1).⁴⁸

Osvrnimo se i na podatke koje nam pružaju poznati povijesni izvori.

Prvi pisani podatak o srednjovjekovnom Torčecu, u kojem se mjesto spominje kao *Ketedhel*, donosi nedatirana isprava. Prema zaključcima povjesničara, ona je napisana oko 1225., odnosno između 1225. i 1250. godine (Petrić 2000: 61 i bilj. 170). Pouzdano datiran podatak o nazivu Torčeca i njegovu mađariziranom obliku imena nalazi se u ispravi iz 1394. godine gdje je zabilježen *possessio Kedhel alio nomine Torchech* (Heller 1977: 163; Petrić 2000: 63). Značenje imena izvodi se iz mađarske riječi *kedd*, što znači utorka, te *hely*, što znači mjesto. Postoje i drugačija tumačenja podrijetla naziva Torčec, no jedno od najprihvatljivijih rješenja veže se uz održavanje sajma utorkom u samome mjestu (Petrić 2000: 61). Hrvatska i mađarska varijanta imena sela *Kedhel - Torchech* koristila se tijekom cijelog srednjovjekovlja da bi se tek poslije obnove sela u 17. stoljeću ustalilo hrvatsko ime - Torčec (Petrić 2000: 64).

Na temelju isprava iz mađarskih arhiva u kojima se godina 1353., 1450., 1462. i 1502. spominje *castellanum Kedhel* mađarski povjesničar Dezső Csánki zaključuje da je na području današnjeg Đelekovca i Legrada postojao 1450. godine kaštel i mjesto *Kedhel* koje je okupljalo šest sela (Csánki 1893: 12). Preuzimajući Csánkijeve podatke pri opisivanju rasinjskih posjeda, Juraj Ćuk, istraživač povijesti srednjovjekovne Podravine, naglašava da je *Kedhel* bio jedno od glavnih mjesta koja su pripadala vlastelinstvu Rasinji (Ćuk 1916: 71). Ćuk spominje da su neki plemići koji su imali posjede oko Rasinje i uz Dravu pripadali plemenu Gut - Keled, podrijetlom iz sela Gut kod Stolnog Biograda (Szekesfehervara). Među njima spominje i plemiće *de Rathkakedhel* (Ćuk 1916: 196-197) za koje je, prema dokumentu iz 1353., ustanovljeno da su imali posjede u Torčecu (Petrić 2000: 62).

Pisani povijesni dokumenti od 14. do druge polovine 15. stoljeća ukazuju na gustu naseljenost torčanskoga kraja, a intenzivnim arheološkim rekonosciranjem okolice Torčeca ona je potvrđena i za ranosrednjovjekovno razdoblje (Sekelj Ivančan et al. 2003). Potvrđeni kontinuitet naseljenosti iz ranosrednjovjekovlja ne začuđuje jer je demografski prosperitet i daljnji razvoj ovog kraja u određenom vremenu rezultirao i osnivanjem župe Sv. Stjepana Kralja. Naime, crkve su se podizale ili su postajale središtem župa ako su zadovoljavale zahtjeve iz dekreta Stjepana I., prema kojem je najmanje deset sela moglo podići zajedničku crkvu (Budak 1994:66). Početkom

⁴⁸ Ovi primjerci iz Slovenije, zbog karakteristične kvalitete stakla, prema mišljenju nekih autora možda pripadaju proizvodima ljubljanskih staklarni s početka 16. stoljeća (Kos-Žvanut 1994: 75, T.5:39,42; 78., sl. 8).

14. stoljeća Torčec je očito bio središtem okolnih naselja jer se u njemu nalazilo sjedište crkvene župe koja se u popisu Zagrebačkih župa iz 1334. spominje kao *ecclesia sancti Stephanis regis circa Drauam*, odnosno crkva Sv. Stjepana Kralja blizu Drave, koja je ubicirana na obližnjem položaju Cirkvišće (Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003a). Stoga s pravom možemo potrebu za podizanjem gradišta tražiti u specifičnom geografskom položaju Gradića, ali i u povezanosti s gustoćom naseljenosti toga kraja.

Za točnije opredjeljenje vremena gradnje Gradića od iznimne su važnosti C14 datumi koji, iako dobiveni s određenim postotkom vjerojatnosti, ukazuju na predtatarsko ili vrijeme oko tatarske provale. Stoga bismo podizanje gradišta mogli povezati s potrebom stanovništva za osiguranjem sigurnog pribježišta u nekom vremenu od kraja 12. do sredine 13. stoljeća. Gradić je predstavljao pribježište prije svega stanovništvu mjesta Ketedhel spomenutom u ispravi koju povjesničari datiraju oko 1225. godine. Možda je Gradić stradao u tatarskoj provali, ali svakako se život u njemu nastavljao odvijati i u kasnijim vremenima.

O prvobitnom obliku gradišta u toj njegovoj najranijoj fazi izvorne podatke su nam pružila arheološka iskopavanja, dopunjena saznanjima do kojih je B. Januška došao 70-ih godina. Sondiranja holandskim svrdlom, obavljena na lokalitetu 1974. godine, pokazala su da se u sondama 2, 3, 8 i 11 na granici B i C horizonta pojavljuje tamni sloj drveta debljine 10-20 cm (Januška 2000: 64) (slika 4). Treba naglasiti da u Januškinjoj sondi 9 (dakle otprilike na području na kojem su 2003. g. obavljena arheološka istraživanja)⁴⁹ nisu evidentirani ostaci drveta. Očito je sondom 9 zahvaćen jarak, odnosno područje na kojem nema unutrašnjeg bedema. To su potvrdila i istraživanja iz 2003. kojima je dokazano nepostojanje unutrašnjeg bedema na toj istočnoj strani gradišta. U Januškinim sondama 2, 3, 8 i 11 *pojavljuje se tamnosmeđi do crni sloj drveta u raspadanju... a prosječna debljina tog sloja iznosi 10-15 cm* (Januška 1978: 100). Taj opis situacije odgovara nalazima iz 2002. godine u našoj Sondi 2, odnosno na području otkrivenog unutrašnjeg bedema, datiranog u razvijeni srednji vijek, tj. u vrijeme podizanja prvobitne utvrde. Položaj Januškinih sondi (slika 4), kao i zračni snimak (slika 5) ukazuju na to da je taj unutrašnji bedem opasavao središnje uzvišenje sa svih strana, osim s istočne. Čini se da je unutrašnji bedem stoga bio oblika otvorenog kruga, dakle prekinut na istočnoj strani gdje je nadomješten drvenom ogradom. Razlog tome mogla je biti potreba za učinkovitijim punjenjem unutrašnjeg jarka vodom, a drvena ograda predstavljala je zamjensku dodatnu obranu središnjeg uzvišenja. Tu valja spomenuti da je zapadnije u jarku, u blizini drvene ograde, pronađena kompaktna tvorevina nepravilno isprepletenog negorenog (?) šiblja i blata.⁵⁰ To bi upućivalo na mogućnost da je na mjestu prekida unutarnji bedem bio dodatno učvršćen isprepletenim prućem. Analogije takvim konstrukcijskim elementima nalazimo na gradištu Staré Kouřim (Šolle 1984: Obr. 11, Obr. 12, Obr. 43). S druge strane, kako su ti nalazi isprepletenog pruća i kolja pronađeni ipak dalje od drvene ograde, bliže središnjem uzvišenju, postoji mogućnost da je riječ o nekom drvenom objektu (možda ulaznom?) koji se nakon stradavanja urušio u jarak.

Za očekivati je da je i prvobitni pristup gradištu u razvijenom srednjem vijeku bio na tome mjestu te da se drvenom ogradom dodatno branila najslabije utvrđena točka, no most iz tog razdoblja nije u arheološkim istraživanjima pronađen. Zasad stoga sa sigurnošću možemo

⁴⁹ Nažalost, nije bilo moguće povezati geodetsku mrežu prema kojoj je rađen tlocrt 1974. - 1976. s planom iz 2003. jer mreža iz 70-ih godina nije bila vezana na fiksne geodetske točke. Zbog toga ne možemo sa sigurnošću rekonstruirati položaje sondi B. Januške. Ovom prigodom g. Borisu Januški zahvaljujemo na svim podacima, kao i na korištenju svih nacrti iz istraživanja 70-ih godina.

⁵⁰ Analiza vrste drva iz te mase ukazala je da se radi o pavitini.

zaključiti da se prvobitno gradište sastojalo od središnjeg uzvišenja te dva prstena jarka i bedema, a prilaz gradištu u toj fazi možemo samo pretpostaviti (slika 12). Most koji je arheološkom metodom utvrđen datira u kasni srednji vijek kada je središnje uzvišenje nepravilno prošireno time što su unutrašnji bedem i jarak zatrpani te kada je gradište vjerojatno dodatno utvrđeno pojačavanjem uglova i podizanjem drvene palisade na bedemu (slika 13).

Nakon tatarske provale ovaj je kraj nastavio biti gusto naseljen, stanovništvo se okupljalo i pokopavalo oko župne crkve Sv. Stjepana Kralja na obližnjem Cirkvišću. S Gradića potječe luksuzan nalaz ostruge s kotačićem datirane u vrijeme oko druge polovine 13. do sredine 14. stoljeća. Nalaz tipološki bliske ostruge iste vremenske pripadnosti pronađen je i na groblju na Cirkvišću (Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003a: 19-20, 22-23, slika 34). Sve to svjedoči o prisustvu određenog sloja društva u tom kraju. S vremenom je gradište postalo i plemićki posjed, na što upućuju kasnosrednjovjekovni nalazi odbačeni u jarak i oni pronađeni u gornjim slojevima gradišta te spomen kaštelana Kedhela od druge polovice 14. stoljeća nadalje. O značaju gradišta u kasnom srednjem vijeku svjedoči i podizanje (ili renoviranje?) mosta, za što nalazimo potvrdu u rezultatima C14 analize upornjaka mosta datiranog u drugu polovinu 14. ili prvu polovinu 15. stoljeća. Da se u 15. stoljeću radilo o bogatom posjedniku potvrđuju nalazi stolnog pribora poput keramičkih gotičkih čaša celjskog tipa, staklenih ukrašenih boca i čaša, zatim fino izrađenih noževa te pećnjaka za bogato ukrašene kaljeve peći. Gradić je svakako i u kasnom srednjem vijeku, vremenu u kojem je prijetila opasnost od Turaka, služio kao pribježište okolnom stanovništvu, vjerojatno i onome s obližnjeg položaja Dužine gdje je djelomično istražena otpadna jama koja je, prema nalazima ulomaka keramike i pećnjaka, datirana u 14. i 15. stoljeće (Marković, 1994., 38.,40.; Marković, Zvijerac, 2000., 57-59.). Zapadnije od istraživane površine na Dužinama zamijećeni su brojni površinski nalazi ulomaka keramike koja pripada 13. i 14. stoljeću.

Iz povijesnih izvora ne saznaje se ništa o sudbini utvrde Kedhel, a arheološkim iskopavanjem nisu pronađeni elementi na osnovi kojih bi se moglo reći je li gradište stradalo u požaru ili je napušteno. Na to da je gradište pretrpjelo i neprijateljske napade upućuju i brojni nalazi željeznih strelica.

Prema pokretnim arheološkim nalazima može se zaključiti da je prestalo egzistirati negdje u drugoj polovini 15. ili početkom 16. stoljeća, što potvrđuje i zadnji poznati povijesni spomen kaštelana Kedhela iz 1502. godine.

Važno je istaknuti i važnost arheoloških istraživanja gradišta u Torčecu. Primjenom suvremenih stratigrafskih arheoloških metoda na gradištu su pažljivo razlučivani slojevi, a ujedno su primjenom pomoćnih metoda (u ovom slučaju prvenstveno analizom radioaktivnog ugljika C14) uspješno rekonstruirane faze lokaliteta. Prvi su put u Hrvatskoj učinjene i objelodanjene analize arheobotaničkih i zooloških ostataka s gradišta.⁵¹ Te analize u posljednje se vrijeme u hrvatskoj arheologiji primjenjuju učestalije, iako ne i dovoljno, a njihova je važnost iznimno velika za rekonstrukciju flore, faune pa i klime srednjovjekovnog podneblja. U Hrvatskoj, za razliku od susjednih europskih te zapadno i srednjoeuropskih zemalja, imamo vrlo malo takvih podataka.

Pažljivo i ciljano izabrana površina na kojoj su provedena arheološka istraživanja, kao i spomenute dodatne primijenjene metode, omogućili su uvid u život na torčanskom gradištu i dali

⁵¹ Arheobotaničke i zoološke analize učinjene su, usporedno s Gradićem, i za gradište Gradina u Gudovcu kraj Bjelovara, no rezultati još nisu objavljeni, osim objave zoološkog materijala u magistarskome radu T. Tkalčec: Srednjovjekovna gradišta u Hrvatskoj, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2004., (Gudovac-Gradina, Fauna, str. 40-43).

su takva saznanja o jednom srednjovjekovnome gradištu kakvima se prvi put u Hrvatskoj približavamo bogatim rezultatima istraživanja gradišta srednje i istočne Europe. U budućnosti će opsežnija arheološka istraživanja ovoga, ali i drugih lokaliteta, kao i eventualno otkrivanje zasad nepoznatih srednjovjekovnih pisanih izvora zasigurno proširiti saznanja o gradištima na tlu Hrvatske.

ZUSAMMENFASSUNG

Die mittelalterliche Burg Gradić oder Turski brijeg liegt nördlich des Ortes Torčec bei Koprivnica, in der Nähe des Zusammenflusses benachbarter Bäche, die alle in die Drau einfließen (Bild 1). Der Ort Torčec wird mit dem mittelalterlichen Kethedel verbunden, das in den geschichtlichen Quellen gegen 1225 erwähnt wird, und in den Jahren 1353, 1450, 1462 und 1502 wird auch das Kastell Kethedel erwähnt. Die Burg befindet sich in unmittelbarer Nähe der Fundstelle Crikvišće, wo *ecclesia sancti Stephanis regis circa Drauam* aus dem Jahr 1334 gelegen war. Diese Lokalität stellt eine typische in der Ebene gelegene mittelalterliche Burg dar, mit klar erkennbarer Festungsmauer mit hervorragenden Ecken und einem Burggraben, der mit Wasser aufgefüllt wurde (Bild 2, Bild 3, Bild 4, Bild 5). Die ersten archäologischen Forschungen kleineren Umfangs, die durch Einführung einer Sonde durchgeführt wurden, waren das Ergebnis der Zusammenarbeit zwischen dem Archäologischen Institut und dem Museum der Stadt Koprivnica im Jahr 2002, während die Forschungen größeren Umfangs im nächsten Jahr, 2003, fortgesetzt wurden. Die durchgeführten Forschungen haben die Unterscheidung mehrerer Phasen ermöglicht, und zwar die geologische, die Phase vor der Entstehung der Burg und die Burg-Phase, wobei die Phasen des Baus, des Umbaus, der Behausung und des Lebens in der Burg zu erkennen sind (Bild 6a,b,c).

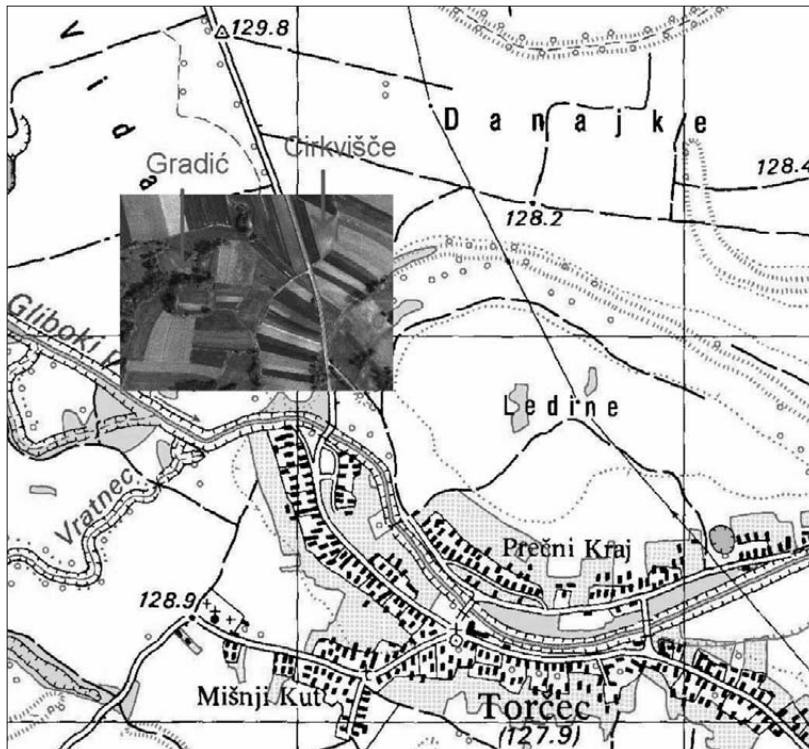
Die Phase I wird durch die geologische Unterlage, d.h. durch die natürlichen Schichten dargestellt, in denen es keine Spuren menschlicher Einwirkung gibt. Die Phase II umfasst die Erdschichten, die sich in der Zeit vor dem Bau der Burg abgelagert haben. Innerhalb dieser Phase wird das bronzezeitliche Horizont abgesondert (T. 1:1-3; T. 5:10). In der Phase III ist es zur ersten mittelalterlichen Intervention auf der Lokalität gekommen, wessen Ziel der Bau und die Errichtung der Erdwälle war. In der Phase IIIa wurde der Graben durchgegraben, die Wälle wurden errichtet und durch Aufschütten der Erde wurde die mittlere Erhöhung errichtet. In der Phase III b wurde die mittlere Erhöhung befestigt, indem am Abhang der Erhöhung gespitzte Eichenbalken tief in die Erde festgedrückt wurden. Auf dieser Stelle wurde Holz gelegt, absichtlich angezündet und mit der Erde aufgeschüttet, die dann durch die Hitze sehr fest wurde (Bild 7, Bild 8).

Im Laufe der Phase III, und jedenfalls nach der Phase IIIa wurde in dem schon durchgegrabenen weiten Graben ein innerer Erdwall in Form eines offenen Kreises errichtet; er war auf der östlichen Seite durchbrochen, wo ein hölzerner Zaun aufgestellt war. Er wurde aus Erde und Holz gebaut (Bild 9, Bild 10, Bild 11, Bild 13). Aus dieser Phase stammt der Fund des Bodens einer Keramikschißel, der sich nicht datieren lässt, aber er stammt aus der Schicht, die durch die Analyse des radioaktiven Kohlenstoffs (C14) datiert wurde (T. 1:4). Sie stammt aus dem hohen Mittelalter (zweite Hälfte des 12. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts).

In der spätmittelalterlichen Phase der Lokalität (Phase IV) wurde durch die Aufschüttung des inneren Grabens und der Wälle die mittlere Erhöhung erweitert (Phase IVa). Zu diesem Zeitpunkt wurde wahrscheinlich auch der Wall mit Erderweiterungen auf vier Ecken befestigt, und auf ihm wurde der Palisadenzaun aufgestellt (Bild 14).

Die Spuren des spätmittelalterlichen Lebens in der Burg wurden durch neuere Interventionen (Phase V und Phase VI) zerstört, als man das ganze Gelände nivelliert hat, so dass die meisten spätmittelalterlichen Funde in die Aufschüttung des Schutzgrabens gelangt sind. Das sind Funde der Tisch- (T. 1:5-12) und Küchenkeramik (T. 1:13; T. 2:1-12; T. 3), der gewöhnlichen und glasierten Ofenkacheln (T. 4), des Glases (T. 5:11,12) und der Gegenstände aus Metall (T. 5: 1-10). Die Unterbrechung des Lebens in der Burg ist ganz deutlich an der Niederreißung der Holzbrücke erkennbar (Phase Va), die auf der östlichen Seite den Schutzgraben überbrückt hat (Bild 12). Für den Bau der Brücke wurde Eichen- und Ulmenholz gebraucht, und die Brücke lag auf festen Eichenbalken.

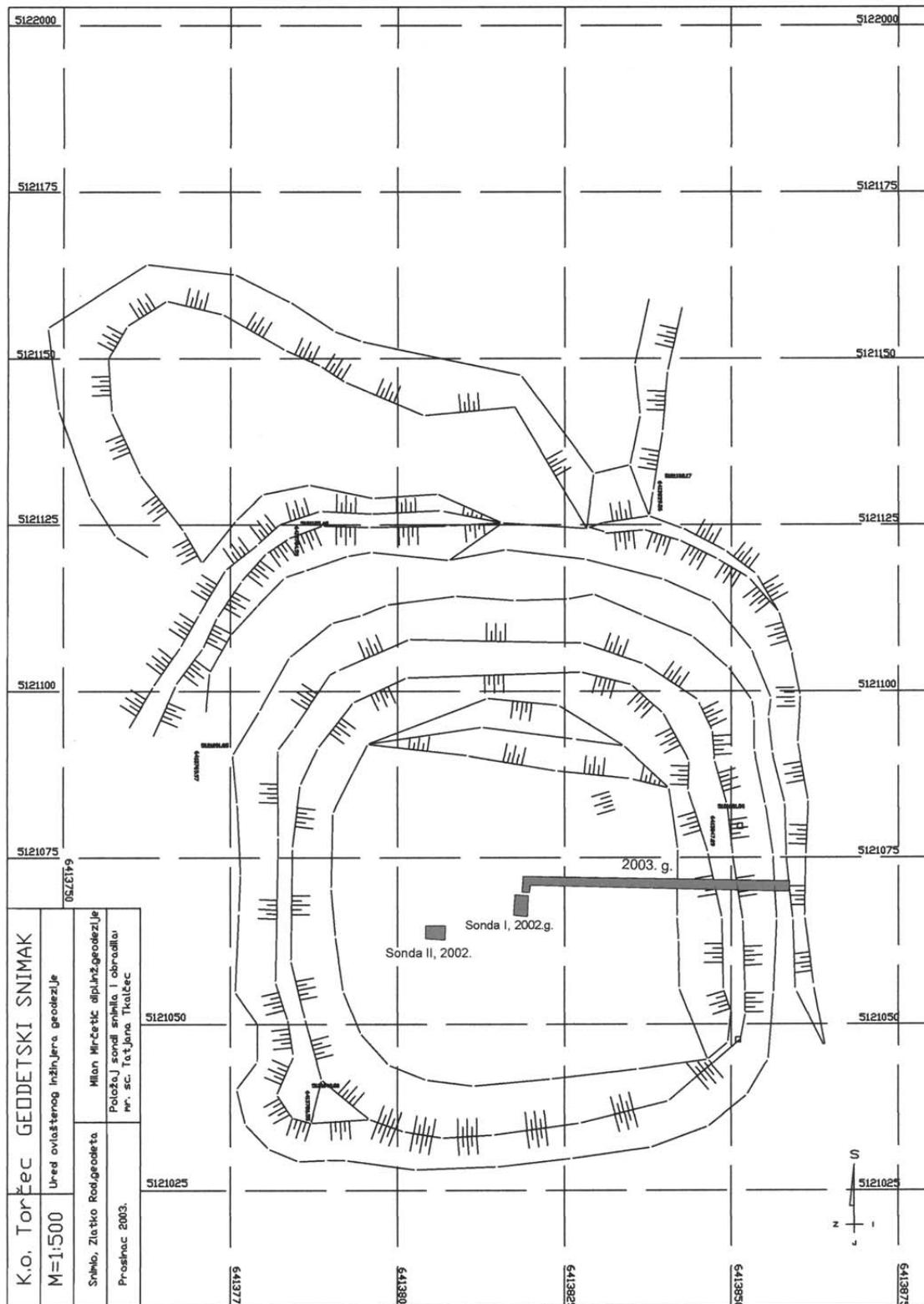
Durch die gewonnenen Erkenntnisse nähern wir uns in Kroatien zum ersten Mal den befriedigenden Forschungsergebnissen der Burgen in Mittel- und Osteuropa.

Slika 1. Položaj lokaliteta Gradić ili Turski brijeg u Torčecu (TK 1: 25000)

Slika 2. Torčec - Gradić (snimila T. Tkalčec, siječanj 2003.)

Slika 3. Geodetski snimak lokaliteta Gradac s ucrtanim arheološki istraženim površinama 2002. i 2003. godine

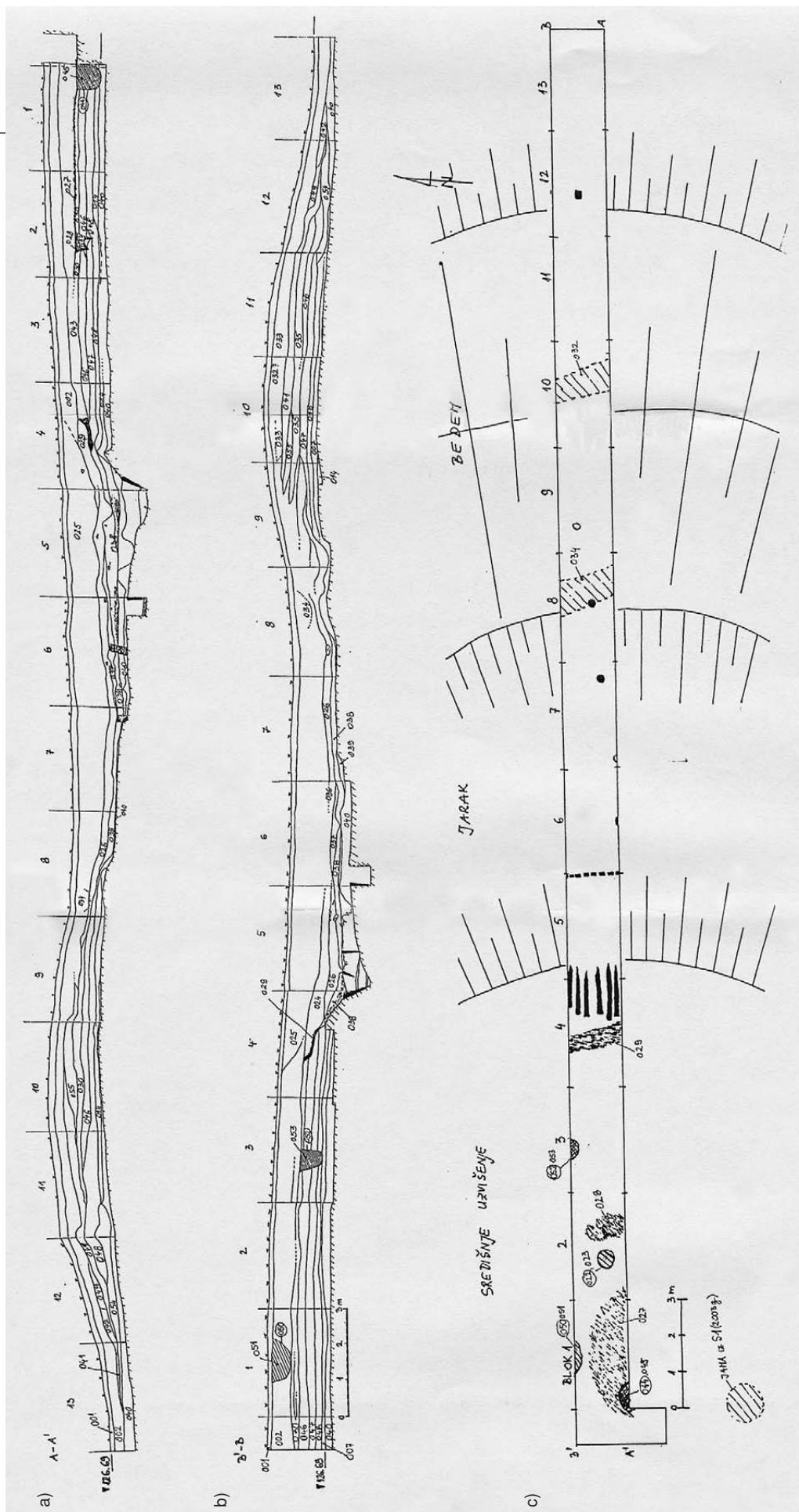
K.o. Torčec GEODETSKI SNIMAK	
M=1:500	
Ured ovlaštenog inženjera geodezije	
Milan Mirčić dipl.inž.geodezije	
Položaj sondi snimka i obradila	
nr. sc. Torčana Tkalcčec	
Prosinac 2003.	

Slika 4. Geodetski snimak lokaliteta iz 70-ih godina 20. stoljeća s označenim položajima probnih sondi holandskim svrdlom

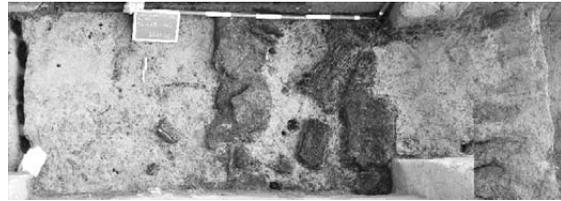
Slika 5. Zračni snimak (bijelo označen obruč unutrašnjeg bedema) (snimio B. Šiljeg, 2000.)

Slika 6. Arheološko istraživanje 2003. godine: a) južni profil, b) sjeverni profil, c) tlocrt s označenim svim glavnim otkrivenim elementima iz različitih faza lokaliteta (crtež: T. Tkalčec, T. Sekelj Ivančan)

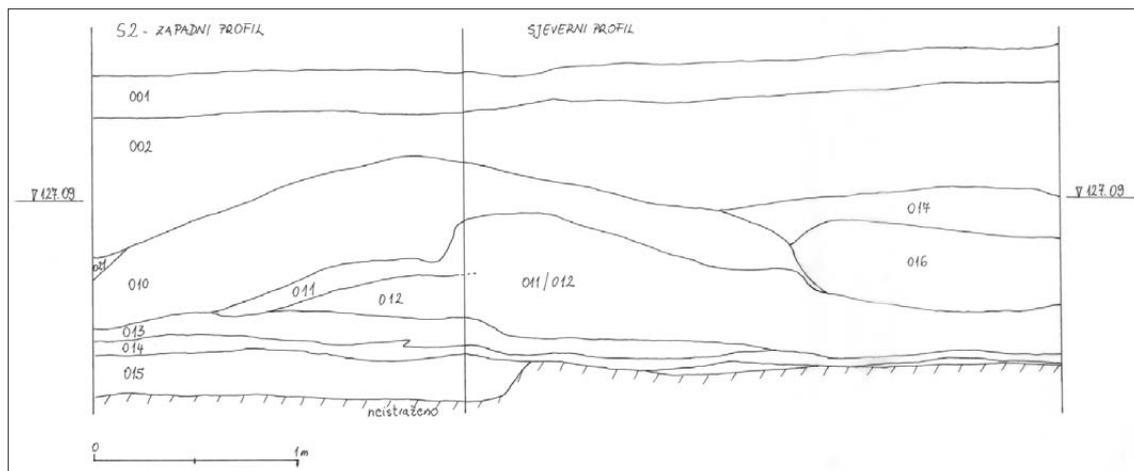
Slika 7. Faza III - kosnici na padini središnjeg uzvišenja (blok 4) i drvena ograda u obrambenom jarku (blok 5/6) (snimila: T. Tkalčec)

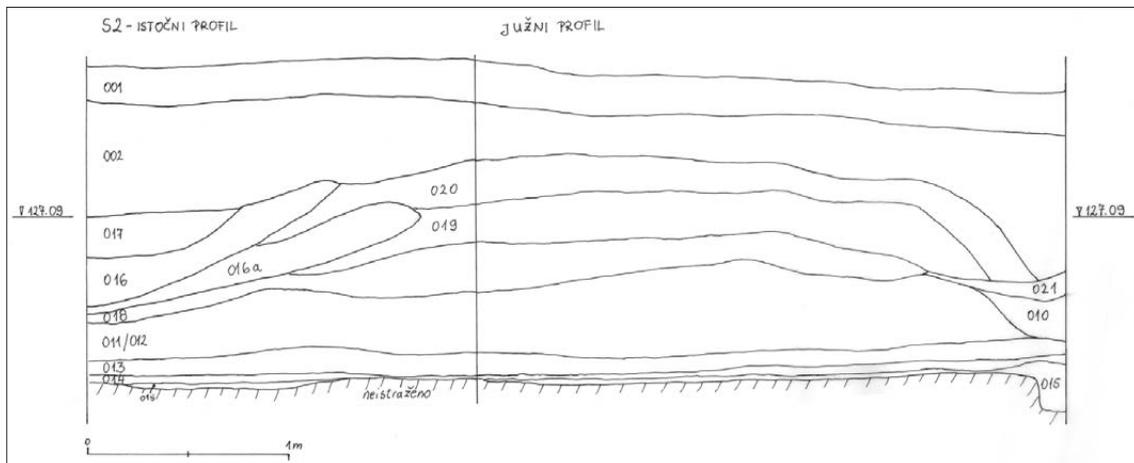
Slika 8. Blok 5 i 4, nalazi tvorevine od blata i pruča te spaljenih dasaka između drvene ograde i kosnika (snimila: T. Tkalčec)

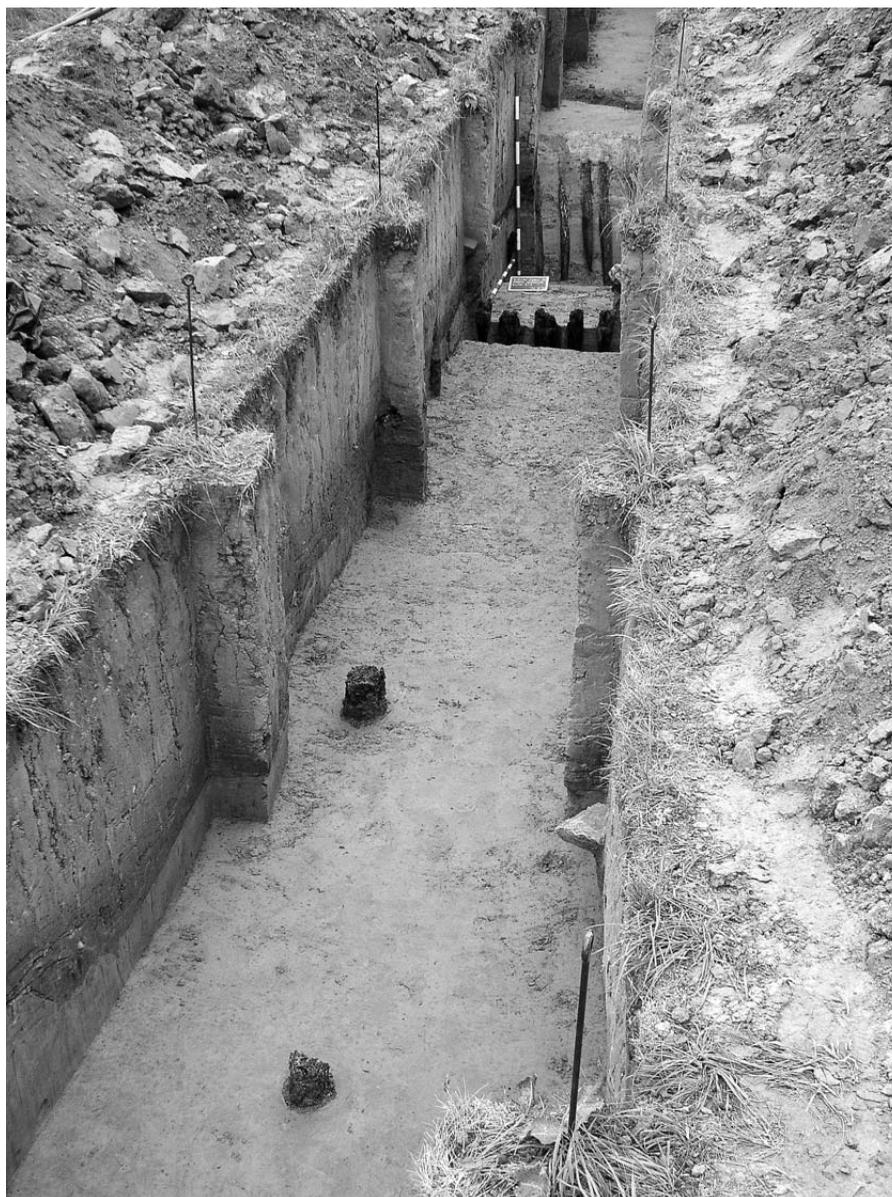
Slika 9. Sonda 2, ostaci drveta u unutrašnjem bedemu (snimila: T. Tkalčec)

Slika 10. Sonda 2, zapadni i sjeverni profil (crtež: T. Tkalčec)

Slika 11. Sonda 2, istočni i južni profil (crtež: T. Tkalčec)

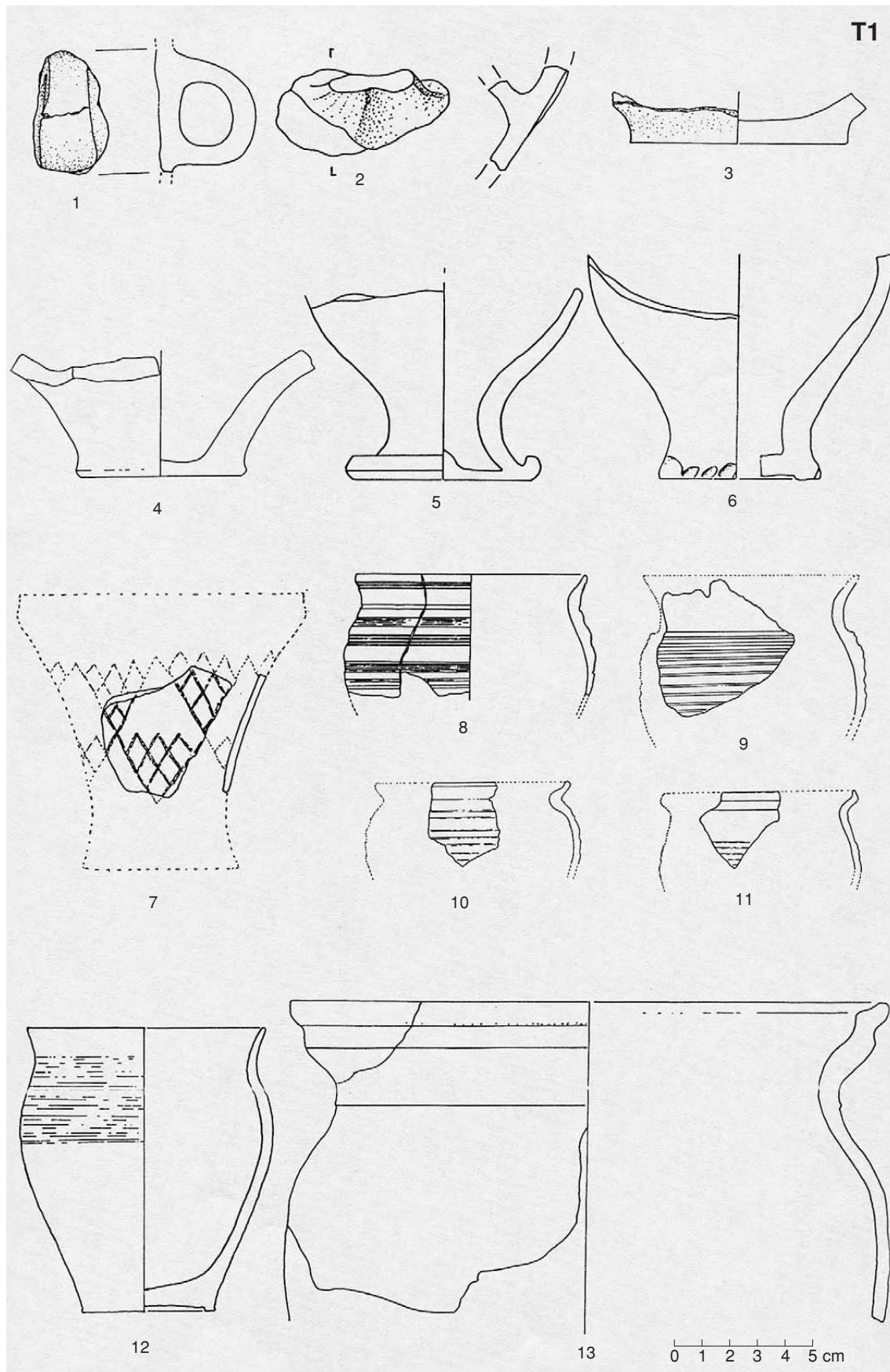
Slika 12. Pogled od istoka na istraženu površinu 2003. godine (snimila: T. Tkalčec)

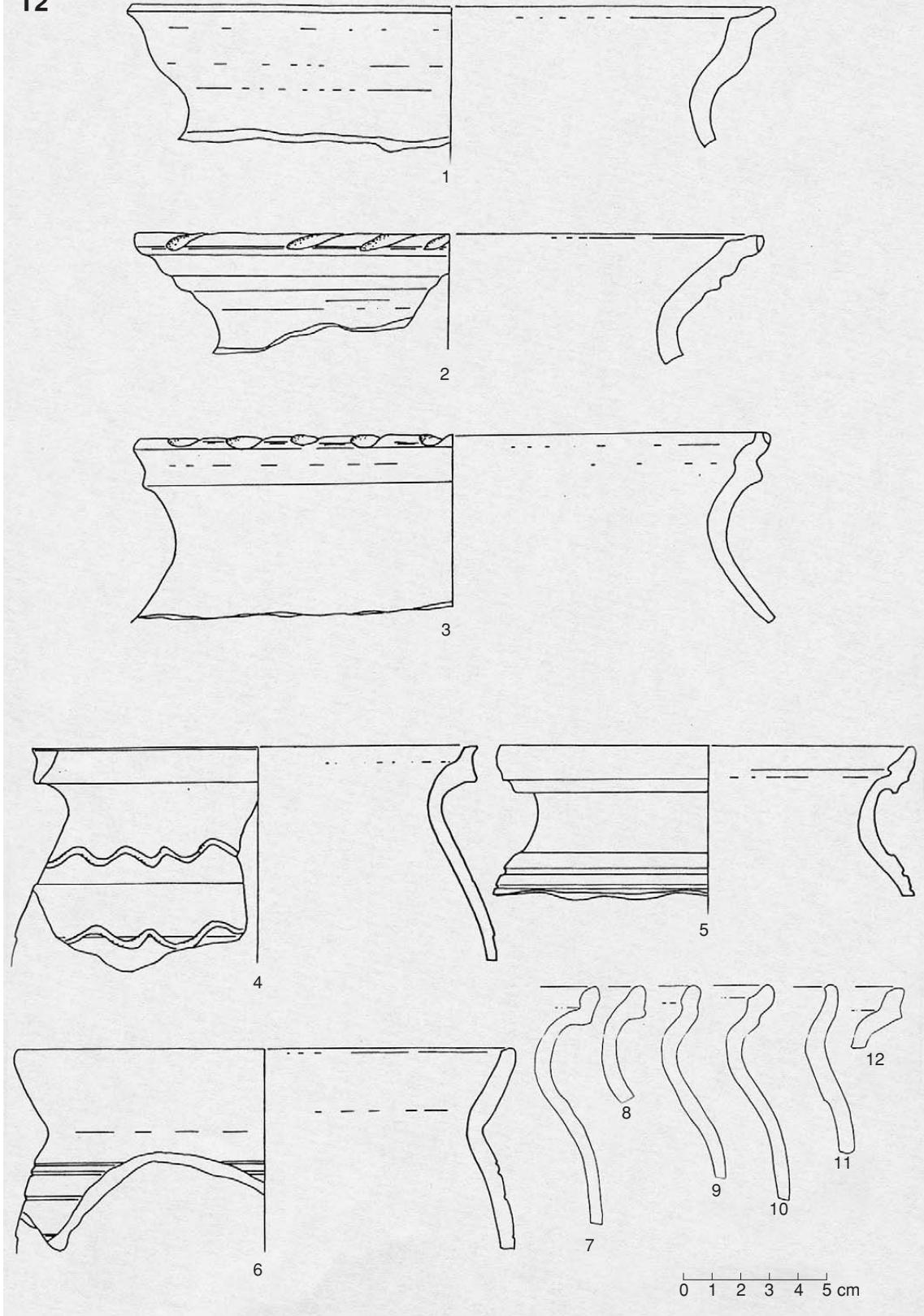
Slika 13. Prijedlog idealne rekonstrukcije prvobitnoga gradišta iz razvijenog srednjeg vijeka (crtež: Miljenko Gregl)

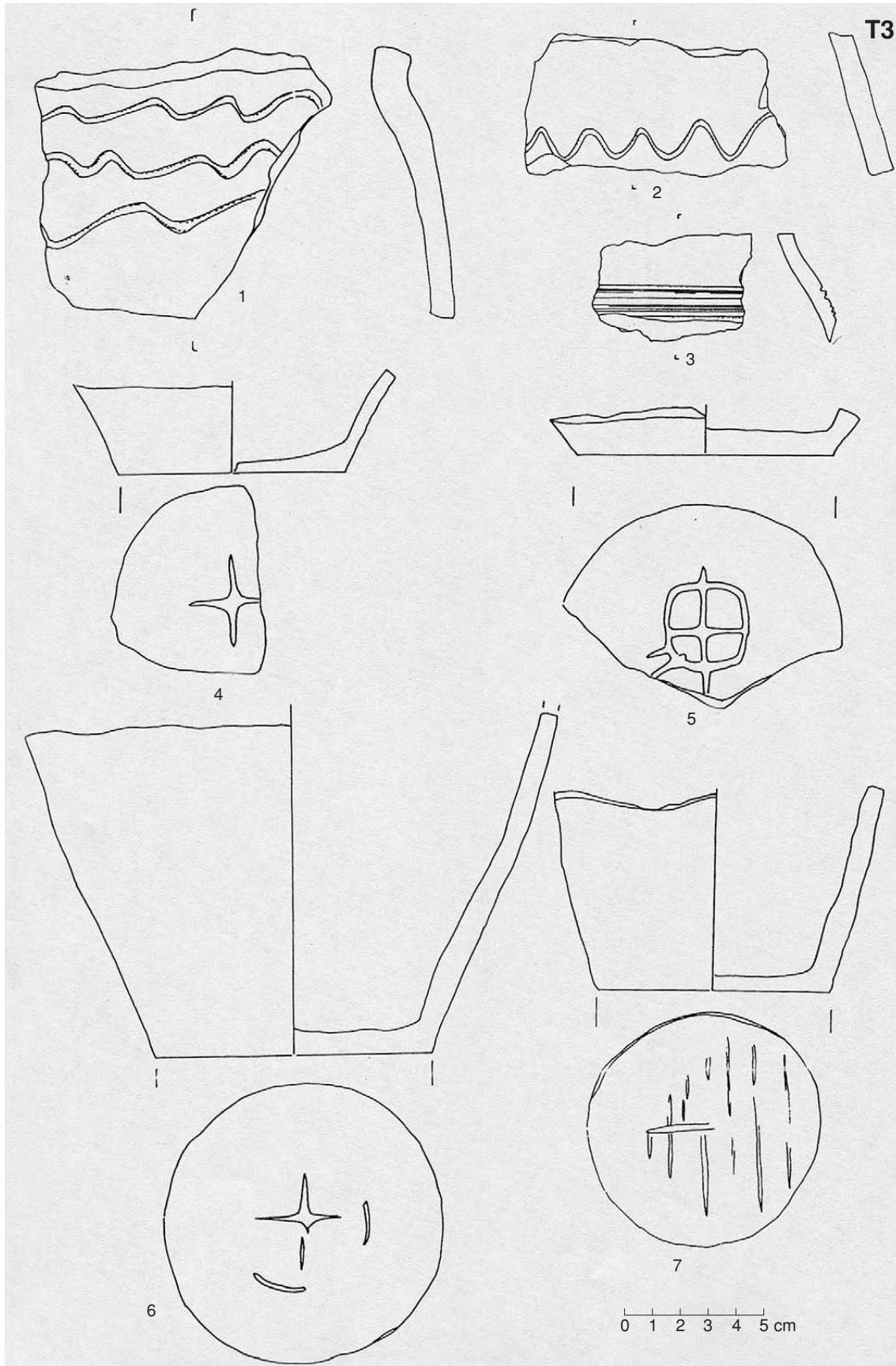

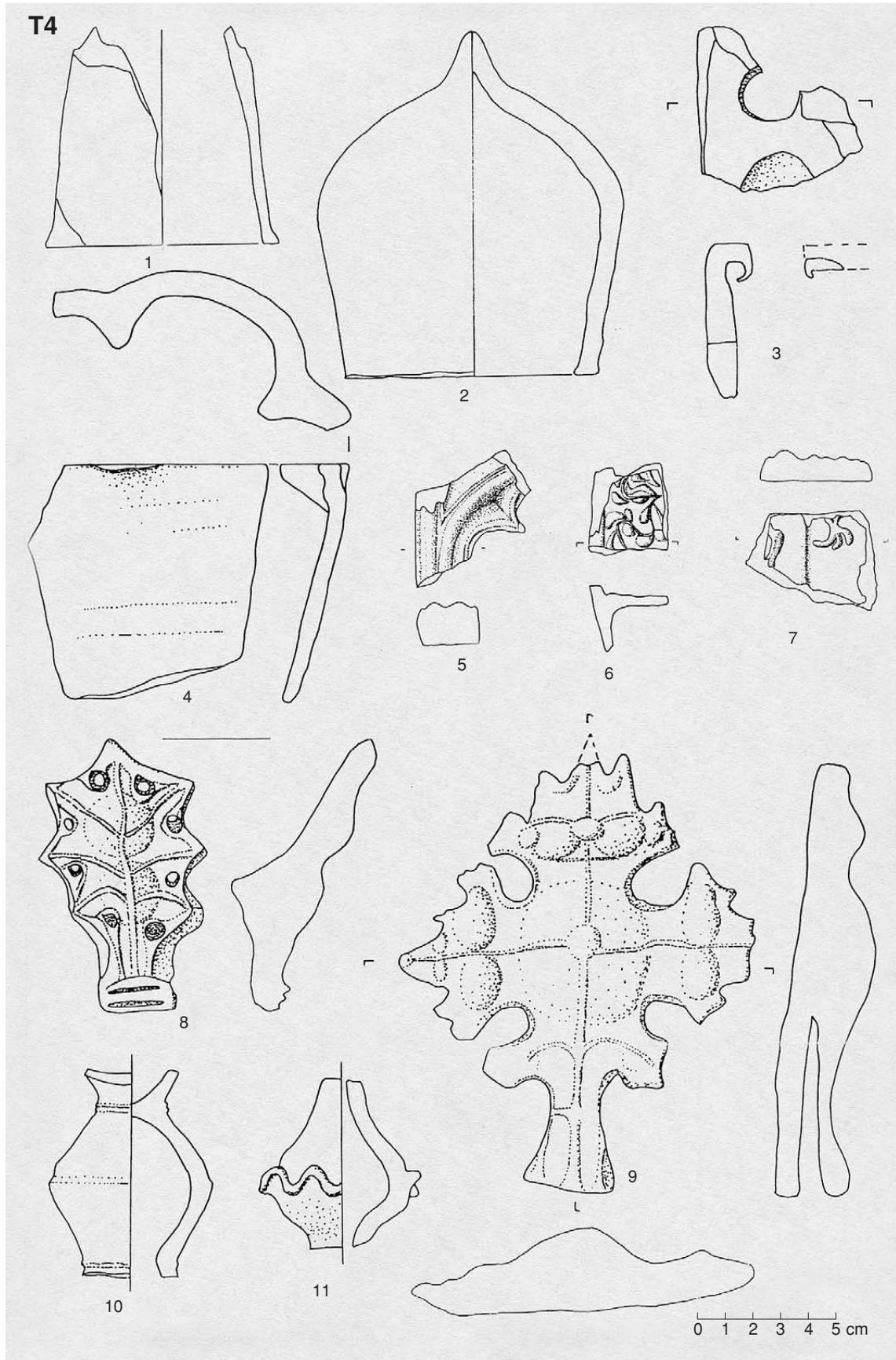
Slika 14. Prijedlog idealne rekonstrukcije kasnosrednjovjekovne faze gradišta (crtež: Miljenko Gregl)

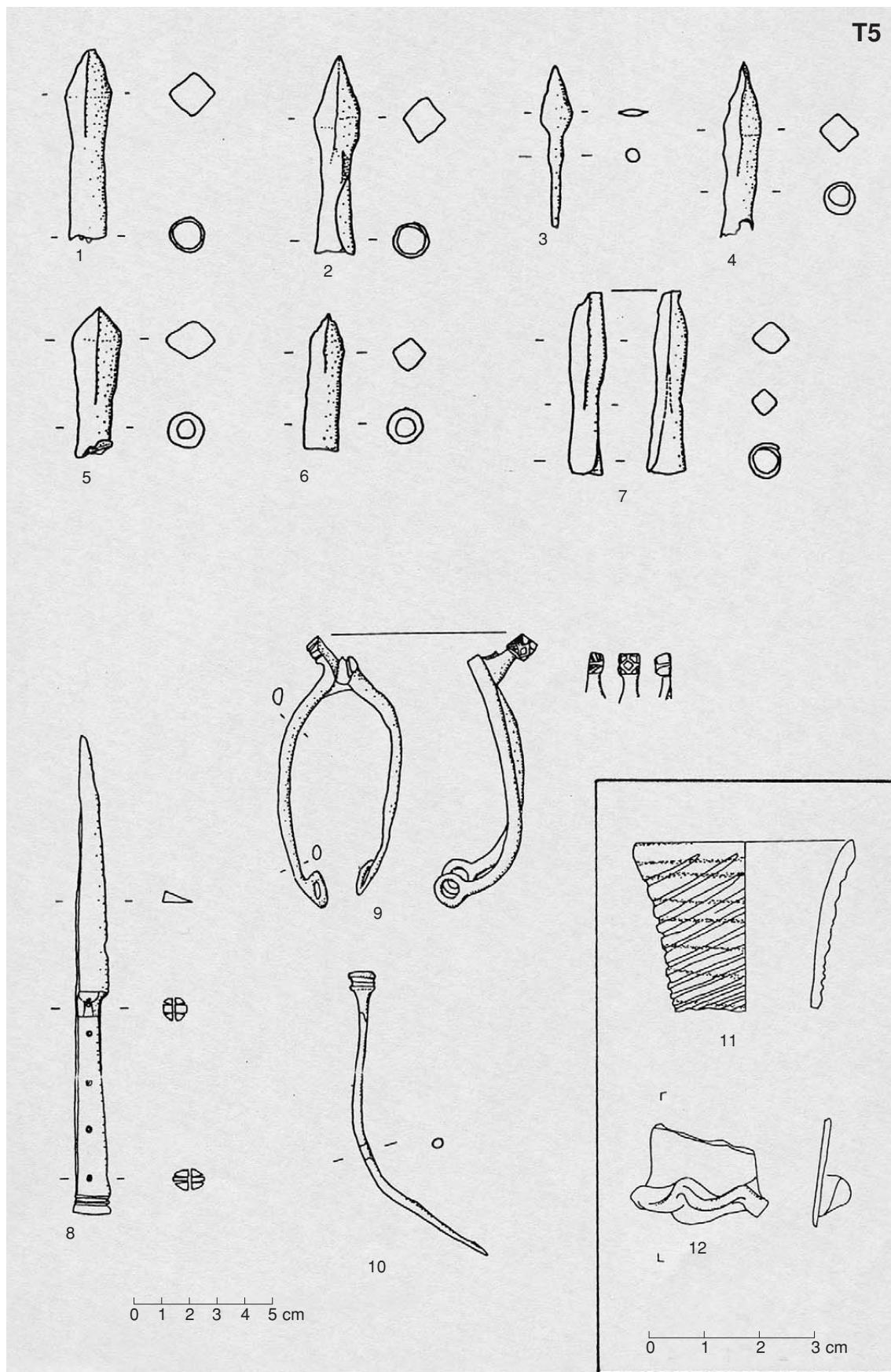

T2

LITERATURA

- Biermann-Frey 2001** - F. Biermann-K. Frey, Ringwall und Macht. Über die Burgen des 9./10. Jh am Teltow und Berliner Raum, *Przeglad Archeologiczny*, vol. 49, Wroclaw 2001., 59-83.
- Blair 1995** - C. Blair, New Light on the Early History of the Wheellock in Italy, *Waffen und Kostümfunde, Zeitschrift der Gesellschaft für historische Waffen und Kostümkunde*, 37. Band, Heft 1 und 2, Göttingen 1995., 27-52.
- Bloński 2000** - M. Bloński, Sredniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu, *Archeologia Polski*, XLV(2000)1-2, Warszawa 2000., 53-91.
- Beoheim 1966** - W. Beoheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Graz 1966.
- Bošković 2000** - D. Bošković, *Hladno lovačko oružje Hrvatskoga povijesnog muzeja*, Zagreb 2000.
- Budak 1994** - N. Budak, *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku (Urbanizacija Varaždinske županije do kraja 16. stoljeća)*, Zagreb-Koprivnica 1994., 409-454.
- Ceramics 1963** - MEDIAEVAL CERAMICS IN CZECHOSLOVAKIA, Guide to the Exhibition, Prag 1963.
- Csánki 1893** - D. Csánki, *Körösmegye a XV.-ik században*, Budapest 1893.
- Ćuk 1916** - J. Ćuk, Podravina od Bednje do Vočinke i susjedna područja do polovine 14. vijeka, *Vijesnik hrvatsko-slavonsko dalmatinskoga zemaljskog arhiva god. XVIII*, Zagreb 1916., 169-232.
- Delonga 1988** - V. Delonga, Staklo srednjovjekovnog Bribira, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, svez. 17., Split 1988., 87-110.
- Dolenz 1992** - H. T. Dolenz, Studien zu den Eisenmessern von Magdalensberg in Kärnten, *Carinthia I*, 182. Jahrgang, Klagenfurt 1992., 93-134.
- Dumitrache 1998** - M. Dumitrache, Glasfunde aus der Lübecker Innenstadt, u: *25 Jahre Archäologie in Lübeck, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Band 17*, Bonn 1998., 155-158.
- Endres 2000** - W. Endres, Ein Kachelofen aus Straubings früher Zeit, *Jahresbericht des historischen Vereins für Straubing und Umgebung*, 100. Jahrgang (I) 1998, Straubing 2000., 325-352.
- Franz 1981** - *Der Kachelofen*, Graz 1981.
- Guštin 1999** - M. Guštin, Srednjeveške keramične čaše iz iskopavanj v mestu Celje, u: *Celjski grofje, stara tema - nova spoznanja. Zbornik mednarodnega simpozija Celje, 27.-29. maj 1998*, Celje 1999., 249-260.
- Guštin 2001** - M. Guštin, Celjske čaše. Srednjeveške in zgodnjenovoveške lončene čaše na Slovenskem, u: *Srednjeveško Celje, Archaeologia Historica Slovenica III*, Ljubljana 2001., 139-193.
- Guštin et al. 2001** - M. Guštin, F. Bressan, B. Komplet, Kovinske najdbe iz Celja, u: *Srednjeveško Celje, Archaeologia Historica Slovenica III*, Ljubljana 2001., 239-287.
- Guštin-Horvat 1994** - Grupa autora, (ur. M. Guštin, M. Horvat), *Ljubljanski grad, Archaeologia Historica Slovenica I*, Ljubljana 1994.
- Heller 1977** - G. Heller, *Comitatus Varasdiensis*, München 1977.
- Holl 2002** - I. Holl, Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori I. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez. (Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VIII. Kachelgruppe der Sigismundzeit, Motivschatz und Chronologie), *Budapest Régiségei XXXV*, Budapest 2002., 357-380.
- Hofmann et al. 1997** - R. Hofmann et al., *Ritter, Burgen und Dörfer. Mittelalterlichen Leben in Stadt und Land*, Ausstellungskatalog, Fränkische Schweiz-Museum Tüchersfeld, Tüchersfeld 1997.
- Januška 1978** - B. Januška, Gradište kod Torčeca, *Podravski Zbornik*, Koprivnica 1978., 97-103.
- Januška 2000** - B. Januška, Gradište kod Torčeca, u: *Povijest Torčeca*, Torčec 2000., 60-65.
- Kalicz-Schreiber 1991** - R. Kalicz-Schreiber, Das spätbronzezeitliche Gräberfeld von Budapest (Ungarn), *Præhistorische Zeitschrift* 66/2, Berlin 1991., 161-196.
- Kalmár 1971** - J. Kalmár, *Régi magyar fegyverek*, Budapest 1971.
- Kárpáti 1979** - G. Kárpáti, Középkori kutak Pécsset - I (Mittelalterliche Brunnen in Pecs I), *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1978.) 23, Pécs 1979., 165-192.
- Klaić 1987** - N. Klaić, *Koprivnica u srednjem vijeku*, Biblioteka Podravskog zbornika 19, Koprivnica 1987.
- Klíma 1993** - B. Klíma Jr., Die Anfänge und Entwicklung des grossmährischen Burgwalles Pöltenberg (Znojmo) - ČSFR, *Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1-7 septembre 1991*, Bratislava 1993., 91-96.
- Kolar 1976** - S. Kolar, Arheološki lokaliteti u općini Koprivnica, *Podravski zbornik '76*, Koprivnica 1976., 103-116.

- Kos 1995** - Steklo v obdobju gotike, u: *Gotika v Sloveniji. Svet predmetov*, Narodni muzej, Ljubljana 1995., 187-201. i pripadajuće kataloške jedinice
- Kos-Žvanut 1994** - M. Kos - M. Žvanut, *Ljubljanske steklarne v 16. stoletju in njihovi izdelki*, Ljubljana 1994.
- Krauskopf 1998** - Ch. Krauskopf, Der Teufelsberg - Germanische und spätmittelalterliche Siedlungsspuren in einer Binnendüne in der östlichen Niederlausitz, *Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte*, Band 32, Wünsdorf 1998., 87-131.
- Krnčević 1999-2000** - Ž. Krnčević, Strelce iz Podumaca kod Unešića. Prilog poznavanju srednjovjekovnog oružja, *Opuscula Archaeologica*, vol. 23-24/1999-2000, Zagreb 1999.-2000., 487-501.
- Kudrnáč 1970** - J. Kudrnáč, *Ključov, starslovanské hradište ve stredních Čechách*, Prag 1970.
- Lazar 2001** - I. Lazar, Srednjeveško steklo iz Celja, u: *Srednjeveško Celje, Archaeologia Historica Slovenica III* (ur. M. Guštin), Ljubljana 2001., 69-96.
- Lolić 2003/2004** - T. Lolić, Lukoavec. Zaštitna arheološka istraživanja, Katalog izložbe, Muzej Turopolje, Velika Gorica 2003./04.
- Marković 1994** - Z. Marković, Nekoliko neobjavljenih arheoloških nalazišta iz Torčeca i Štjunčare, *Muzejski vjesnik* 17, 37-41.
- Marković-Zvijerac 2000** - Z. Marković, I. Zvijerac, Arheološko-povijesni slijed naseljavanja Torčeca i okolice, U: *Torčec. Povijest Torčeca*, Bibliotheka Historia Croatica, knjiga 21, Bjelovar 2000., 44-59.
- Meurers et. al 1999** - J. Meurers-Balke, K.-H. Knörzer, H.-A. Glasmacher, H. Berke, R. Gerlach, U. Tegtmeier, Ein spätmittelalterlicher Brunnen in der Duisburger Niederstraße, *Bonner Jahrbücher*, Band 199, Köln-Wien 1999., 347-396.
- Minichreiter 1970** - K. Minichreiter, Virgrad, Županja - srednjovjekovno gradište, *Arheološki pregled*, 12, , Beograd, Ljubljana 1970., 173-176.
- Minichreiter 1971** - K. Minichreiter, *Županja - Virgrad*, rukopis izvještaja s iskopavanja, 1-47., T. 1-18, Prilozi
- Nickel 1961** - E. Nickel, Zur zeitlichen Ansetzung des Radsporns, *Praehistorische Zeitschrift XXXIX*, Berlin 1961., 288-293.
- Patek 1968** - E. Patek, *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.
- Petrić 2000** - H. Petrić, *Općina i župa Drnje*, Drnje 2000.
- Pahič 1972** - S. Pahič, *Pobrežje*, Ljubljana 1972.
- Poláček 1996** - L. Poláček, Zum Stand der siedlungsarchäologischen Forschung in Mikulčice, U: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa-Mehrfährige Grabungen und ihre Auswertung. Internationale Tagungen in Mikulčice*, Band III, Brno 1996., 213-260.
- Poleski 1996** - J. Poleski, Zawada Lanckorońska und Naszacowice - zwei frühmittelalterliche Burgwälle im Zuflussgebiet des Dunajec in Kleinpolen, U: *Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa-Mehrfährige Grabungen und ihre Auswertung. Internationale Tagungen in Mikulčice*, Band III, Brno 1996., 85-98.
- Polla 1986** - B. Polla, Košice Krásna. *K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom*, Bratislava 1986.
- Radoměský-Richter 1974** - P. Radoměský-M. Richter, Korpus české středověké keramiky datované mincemi, *Sborník Národního Muzea v Praze*, Praha 1974.
- Říhovský 1982** - J. Říhovský, Základy stredodunajských popelnicových polí na Morave, Praha 1982.
- Ruttikay 1976** - A. Ruttikay, Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis zur ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei (II), *Slovenská Archeológia*, XXIV-2, Bratislava 1976., 245-395.
- Sawicki 2002** - T. Sawicki, Hipotetyczna trasa wjazdu cesara Ottona do Gniezna na podstawie najnowszych badań archeologicznych, u: *Trakt cesarski. Ilawa - Gniezno - Magdeburg*, Poznań 2002., 318-348.
- Sekelj Ivančan-Tkalčec 2002** - T. Sekelj Ivančan-T. Tkalčec, Probna arheološka istraživanja u okolici Torčeca, *Podravski zbornik*, Koprivnica 2002., 308-315.
- Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003** - T. Sekelj Ivančan-T. Tkalčec, Istraživanje srednjovjekovnog gradišta Torčec - Gradić 2002., *Obavijesti HAD-a*, 35/1, Zagreb 2003., 143-145.
- Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003a** - T. Sekelj Ivančan-T. Tkalčec, Arheološko nalazište Torčec - Cirkvišće, *Podravina*, br. 4., vol. II, Koprivnica 2003., 5-36.
- Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003b** - T. Sekelj Ivančan-T. Tkalčec, Kasnosrednjovjekovni lokaliteti okolice Kutine i Garešnice s posebnim obzirom na neke primjerke stolne keramike iz Garić-grada i Popovače, *Zbornik Moslavine V-VI (2002/2003.)*, Kutina 2003., 25-44.
- Sekelj Ivančan et al. 2003** - T. Sekelj Ivančan-T. Tkalčec-B. Šiljeg, Rezultati analize ranosrednjovjekovnih nalaza i nalazišta u okolici Torčeca, *Prilozi Instituta za arheologiju*, vol. 20./2003., Zagreb 2003., 113-130.

- Šolle 1984** - M. Šolle, *Staroslovanské hradisko, Charakteristika, funkce, vývoj a význam*, Vyšehrad - Praha 1984.
- Tkalčec 2001** - T. Tkalčec, Gotičke keramičke čaše iz Glogovnice i Ivanca Križevačkog kraj Križevaca i Gudovca kraj Bjelovara, *Prilozi Instituta za arheologiju*, vol. 18./2001., Zagreb 2001., 213-234.
- Tkalčec 2003** - T. Tkalčec, Nastavak istraživanja srednjovjekovnog gradišta Torčec-Gradić u 2003. g., *Obavijesti HAD-a*, 35/3, Zagreb 2003., 117-121.
- Tomičić et al. 2001** - Ž. Tomičić, T. Tkalčec, M. Dizdar, D. Ložnjak, Veliki Gradiš, Veliko Gradišće - Plemički grad Vrbovec kraj Huma na Sutli, *Prilozi Instituta za arheologiju*, vol. 18., Zagreb 2001., 253-274.
- Vinski Gasparini 1958** - K. Vinski Gasparini, Noviji arheološki nalazi s područja grada Zagreb. Arheološka istraživanja na položaju "Gamula" u perivoju Ribnjaka u Zagrebu, *Tkalčićev zbornik II*, Zagreb 1958., 35-48., Slike 1-8.
- Vrsalović 1963** - D. Vrsalović, Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, *Starohrvatska prosvjeta*, serija III, sv. 8-9, Zagreb 1963., 151-169.
- Wawrzyniak 2002** - P. Wawrzyniak, Badania południowego członu grodu poznańskiego - strefa Zagórze, w latach 1998 - 2000, u: *Trakt cesarski. Ilawa - Gniezno - Magdeburg*, Poznań 2002., 261-274.
- Wolf 2001** - M. Wolf, Északkelet-magyarország ispáni várai, *A Herman Ottó múzeum évkönyve XL*, Miskolcz 2001., 179-198.
- Wrzesiński 2002** - J. Wrzesiński, Srodki i urz szenia komunikacyjne Polski wczesnopiastowskiej na podstawie dotychczasowych znalezisk archeologicznych, u: *Trakt cesarski. Ilawa - Gniezno - Magdeburg*, Poznań 2002., 218-246.
- Zschille-Forrer 1899** - R. Zschille-R. Forrer, *Der sporn und seiner Formentwicklung*, II, Berlin 1899.
- Žaki 1974** - A. Žaki, *Archeologia Malopolski wczesnosredniowiecznej*, Varšava 1974.

ARHEOBOTANIČKA ANALIZA UZORAKA S LOKALITETA TORČEC - GRADIĆ

ARCHEOBOTANICAL ANALYSIS OF FINDINGS FROM TORČEC-GRADIĆ ARCHEOLOGICAL SITE

Renata Šoštaric

Botanički zavod Biološkog
odsjeka PMF-a, Zagreb

Primljeno: 27. 8. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Stručni rad

Professional paper

SAŽETAK

*Predočeni su rezultati arheobotaničke analize uzoraka s lokaliteta Torčec - Gradić kraj Koprivnice iz slojeva iz brončanog doba te razvijenog (13. st.) i kasnog (15. st.) srednjeg vijeka. Biljni ostaci najvećim dijelom pripadaju samoniklim biljkama koje odražavaju prisustvo i utjecaj čovjeka te veliku vlažnost područja na kojem se nalazi lokalitet. U manjem broju nađene su i kultivirane vrste koje indiciraju bavljenje poljodjelstvom (ječam, *Hordeum vulgare* i pravi pir, *Triticum spelta*) te vinogradarstvom (vinova loza, *Vitis vinifera*) i voćarstvom (breskva, *Prunus persica*).*

KLJUČNE RIJEČI: biljni ostaci, razvijeni (13. st.) i kasni (15. st.) srednji vijek, Torčec - Gradić, Hrvatska

KEY WORDS: botanical remains, Advanced (13th century) and late Middle Ages (15th century), Torčec - Gradić, Croatia

UVOD

Arheološki lokalitet Torčec - Gradić primjer je tipičnog nizinskog srednjovjekovnoga gradišta opasanog moćnim bedemom i opkopom koji se punio vodom (za detaljan opis lokaliteta i arheoloških nalaza pogledati rad Sekelj Ivančan i Tkalčec: Arheološko nalazište Torčec - Gradić u ovom broju "Podravine").

MATERIJAL I METODE

Tijekom arheoloških iskopavanja 2002. i 2003. godine arheolozi su uzorkovali i flotirali ukupno 11 arheobotaničkih uzoraka iz različitih kulturnih slojeva lokaliteta (tab.1). Svaki uzorak flotiran je kroz sita veličine mreža 0,5 i 1 mm u dvije frakcije. Sjemenke, plodovi i drugi biljni ostaci izdvojeni su, sortirani i determinirani pomoću binokularne lupe i povećanja od 10 do 40 puta. Biljni ostaci determinirani su uz pomoć komparativne zbirke i odgovarajuće literature

(Beijerinck 1947., Hanf 1999., Renfrew 1973.). Nomenklatura je usklađena prema Domcu (1994.). Determinirane biljne svojte poredane su u tablici abecednim redom i prezentirane po uzorcima iz kojih potječu (tab. 2). Uz pojedine svojte stoji oznaka cf. (lat. confer = usporedi, izjednači, napravi sličnim), a označava taksone koji nisu mogli biti determinirani sa sigurnošću. U ekološko-etnološkoj analizi determiniranih vrsta najprije su izdvojene kultivirane i autohtone vrste jestivih plodova prema Körber-Grohne (1987.), Renfrew (1973.) i Zohary et Hopf (1988.). Pojedine grupe u sklopu indikatora staništa izdvojene su na temelju njihove fitocenološke pripadnosti, prema Horvat i sur. (1974.).

REZULTATI I DISKUSIJA

Od ukupno 11 analiziranih uzoraka četiri nisu sadržavala biljne ostatke (tab. 1). U preostalim sedam uzoraka nađeno je ukupno 185 biljnih makrofosila i determinirano 26 biljnih taksona, najvećim dijelom do razine vrste (tab. 2). Najveći dio biljnih ostataka ostao je sačuvan u "pseudosvježem" stanju, samo manji dio bio je karboniziran (tab. 2).

Uzorci potječu iz slojeva različite starosti (tab. 1). Od sedam uzoraka u kojima su nađeni biljni ostaci jedan uzorak potječe iz brončanog doba, dva uzorka iz razvijenog srednjeg vijeka - 13. stoljeće i četiri uzorka iz kasnog srednjeg vijeka - 15. stoljeće (tab. 2).

U uzorku iz brončanog doba nađeni su samo ostaci običnog žabočuna (*Alisma plantago-aquatica*) koji dolazi u plitkim eutrofnim stajaćicama s muljevitim dnom. Njegovi ostaci prisutni su i u uzorcima iz 13. i 15. stoljeća (tab. 2), što potvrđuje da je ovo područje kontinuirano bilo vrlo vlažno. U uzorcima iz 15. stoljeća nađeni su ostaci i drugih biljaka vodenih i vlažnih staništa (tab. 2 i 3). Mrijesnjak (*Potamogeton sp.*) je vodena biljka koja dolazi u vodama stajaćicama i u vodama koje polako teku, a polegli petoprst (*Potentilla supina*) i paskvica (*Solanum dulcamara*) dolaze na vlažnim obalnim mjestima. Sve te biljke odraz su tipičnog nizinskog položaja lokaliteta, vrlo vlažnog i vjerojatno ispresijecanog brojnim barama te trajnim i povremenim vodenim tokovima.

U uzorcima iz 13. stoljeća ističu se travnjačke vrste koje ne nalazimo u kasnijim slojevima iz 15. stoljeća (tab. 2 i 3). Zastupljene su i ruderalne biljke, ostacima najbrojnija abdočina (*Sambucus ebulus*), korovi i biljke jestivih plodova (tab. 3), a za sve njih karakteristično je da dolaze na više-manje vlažnim tlima, bogatim dušikovim spojevima te odražavaju prisustvo i utjecaj čovjeka. Crna kupina (*Rubus fruticosus*), crna bazga (*Sambucus nigra*) i abdočina (*Sambucus ebulus*) indiciraju i sječu šuma (usp. Gyulai 1995.) radi dobivanja otvorenog prostora za naselje, pašnjake ili poljoprivredne površine. Kultivirane vrste nisu ostale sačuvane u uzorcima iz 13. stoljeća. To nužno ne znači da poljodjelstvo nije bilo razvijeno. Usporedba s nalazima drugih europskih lokaliteta pokazuje da se u razvijenom srednjem vijeku (približno 13. st.) uzgajalo više različitih kultura (usp. Gyulai 1995.; Oeggl 1998.; Skoflek i Hortobágyi 1973.; Wiethold 1993., 2000.; Zeist van i sur. 1987.). Najčešće je i u najvećim količinama prisutna raž (*Secale cereale*), zatim ječam (*Hordeum vulgare*) i pšenica (*Triticum vulgare*) te povremeno zob (*Avena sativa*), proso (*Panicum miliaceum*) i pravi pir (*Triticum spelta*). Od voćnih kultura redovito je zastupljena vinova loza (*Vitis vinifera*) te vrlo često jabuka (*Malus domestica*), kruška (*Pyrus communis*), trešnja (*Prunus avium*), šljiva (*Prunus domestica*), crni dud (*Morus nigra*) i drugo. Vjerojatno je određeni broj tih kultura bio uzgajan i na širem području istraživanog lokaliteta. Ipak, s obzirom na gore spomenuto prisustvo travnjačkih vrsta, a odsustvo kultura i većeg broja korovnih vrsta, moguće je da je na području lokaliteta Torčec - Gradić u fazi razvijenog srednjeg vijeka i dalje bilo zastupljenije stočarstvo u odnosu na poljodjelstvo.

Kultivirane biljke, koje su ili uzgajane na širem području lokaliteta ili su bile predmetom trgovine, pojavljuju se u uzorcima iz 15. stoljeća. Od žitarica su nađeni ječam (*Hordeum vulgare*) i pravi pir (*Triticum spelta*). Obje vrste pripadaju "izdržljivim" kulturama i prilagođavaju se raznim uvjetima kvalitete tla i vlažnosti (Korber-Gröhne 1987.) pa su vjerojatno uzgajane na širem području lokaliteta. Osim žitarica, od kultiviranih biljaka u uzorcima iz 15. stoljeća nađeni su ostaci vinove loze (*Vitis vinifera*) i breskve (*Prunus persica*). Nađene koštice breskve oblikom i dimenzijom odgovaraju tzv. vinogradarskoj breskvi, kakve se i danas uzgajaju u tradicionalnim vinogradima zajedno s vinovom lozom. Moguće je da su i u 15. stoljeću te dvije kulture uzgajane zajedno. Nađeni korovi prate okopavine i/ili ljetne usjeve i moguće je da potječu iz gore spominjanih vinograda, ali mogu se javljati i kao ruderalne vrste. Prisutan je i određeni broj ruderalnih biljaka (tab. 3) koje dolaze na vlažnim mjestima bogatim dušikom. Naročito je indikativan vodeni papar (*Polygonum hydropiper*) koji se često javlja na rubovima gnojnih graba, jaraka i lokava koje koristi stoka i vodena perad (Marković 1984., 2000.). Ipak, kako je riječ o vlažnom, nizinskom području i u uzorcima su prisutni tragovi poljodjelstva, moguće je da te ruderalne vrste, poput vodenog papra, predstavljaju dio korovnih zajednica na vlažnim poljima ljetnih usjeva (usp. Willerding 1979.).

Na lokalitetu Torčec - Gradić nađeno je malo kultiviranih biljaka. Usporedba s drugim europskim lokalitetima slične starosti (približno 15. st.) pokazuje da asortiman kultivara može biti mnogo bogatiji (usp. Bandini Mazzanti i sur. 1992.; Barbi i sur. 1998.; Gyulai 1995.; Hartyányi 1977.; Küster 1988.; Oeggl 1998.; Rösch 1993.; Wiethold 1993., 2000.). Moguće je da je na širem području istraživanog lokaliteta uzgajano više različitih kultura nego što to nalazi pokazuju, ali koje naprosto nisu ostale sačuvane u slojevima. Ipak, valja uzeti u obzir i položaj lokaliteta na vrlo vlažnom području, kakvo ne pogoduje osobito uzgoju žitarica i drugih kultura, pa bi to mogao biti ograničavajući faktor za poljodjelstvo u neposrednoj blizini lokaliteta. Vezano za kultivare nađene na istraživanom području zanimljivo je spomenuti da je ječam (*Hordeum vulgare*) redovito prisutan na gotovo svim gore citiranim lokalitetima, a pravi pir (*Triticum spelta*) prisutan je samo na njih nekoliko iz područja Njemačke (usp. Rösch 1993.; Wiethold 1993.). U kasnosrednjovjekovnim nalazima europskih lokaliteta mnogo je više prisutna raž (*Secale cereale*), i to najčešće u velikim količinama (usp. Gyulai 1995.; Oeggl 1998.; Rösch 1993.; Wiethold 1993., 2000.). Od kultiviranog voća nađenog u Torčec - Gradiću, vinova loza (*Vitis vinifera*) prisutna je na svim citiranim lokalitetima kasnog srednjeg vijeka, dok je breskva (*Prunus persica*) zastupljena mnogo manje, samo na jednom mađarskom (usp. Gyulai 1995.) i na nekoliko talijanskih lokaliteta (usp. Bandini Mazzanti 1992.; Oeggl 1998.).

ZAKLJUČAK

Arheobotanička analiza pokazuje da istraživani lokalitet Torčec - Gradić leži na području koje je u brončano doba, ali i u srednjem vijeku bilo vrlo vlažno i vjerojatno ispresijecano brojnim barama te trajnim i povremenim vodenim tokovima koje su vjerojatno koristili stoka i vodena perad.

U razvijenom srednjem vijeku (13. st.) na tom je području vjerojatno još bilo značajnije stočarstvo, na što ukazuju nalazi travnjačkih vrsta te nedostatak kultivara i većeg broja korova.

U uzorcima iz kasnog srednjeg vijeka (15. st.) nađeni su ostaci kultiviranih biljaka: ječma (*Hordeum vulgare*) i pravog pira (*Triticum spelta*) te vinove loze (*Vitis vinifera*) i breskve (*Prunus persica*), koji pokazuju da se u tom razdoblju, uz stočarstvo, intenzivnije razvija poljodjelstvo i voćarstvo, napose vinogradarstvo. Nađeni ostaci breskve odgovaraju tzv.

vinogradarskoj breskvi pa je moguće da su se breskve uzgajale u vinogradima zajedno s vinovom lozom, kako se to još i danas običava u tradicionalnim vinogradima.

SUMMARY

The article deals with analysis results from samples found at archeological site Torčec - Gradić, nearby Koprivnica.

The samples originate from earth layers of the Bronze Era, Advanced (13th century) and late Middle Ages (15th century). Botanical remains are mostly from wild-growing plants, which show presence and influence of man, as well as high humidity of the region, where this locality is situated. To a smaller extent we found cultivated species, which indicate population in agriculture (barley, *Hordeum vulgare* and *Triticum spelta*), vineyard growing (vineyard, *Vitis vinifera*) and fruit orchards (peach, *Prunus persica*).

Tablica 1. Torčec - Gradić. Popis uzoraka s podacima o mjestu uzorkovanja i starosti slojeva.

Broj uzorka	Podaci o mjestu uzorkovanja
U-6 Faza IV	BLOK S-1, SJ 002, 11. 8. 2002. kasni srednji vijek, 15. st. bez biljnih ostataka
U-7 Faza III	BLOK S-1, SJ 003, 11. 8. 2002. razvijeni srednji vijek, 13. st. bez biljnih ostataka
U-10 Faza IIa	BLOK S-1, SJ 004, 11. 8. 2002. brončano doba
U-15 Faza III	BLOK S-2, SJ 014, 11. 8. 2002. razvijeni srednji vijek, 13. st.
U-52 Faza III	BLOK 1, SJ 027, 24. 7. 2003. razvijeni srednji vijek, 13. st.
U-54 Faza III	BLOK 2, SJ 028, 24. 7. 2003. velika količina karboniziranih komadića drva, razvijeni srednji vijek, 13. st. bez biljnih ostataka
U-58 Faza III	BLOK 4, SJ 029, 24. 7. 2003. velika količina karboniziranih komadića drva, razvijeni srednji vijek, 13. st. bez biljnih ostataka
U-75 Faza IV	BLOK 7, SJ 038, 25. 7. 2003. kasni srednji vijek, 15. st.
U-79 Faza IV	BLOK 6, SJ 038/040, 28. 7. 2003. kasni srednji vijek, 15. st.
U-81 Faza IV	BLOK 6, SJ 039, 28. 7. 2003. kasni srednji vijek, 15. st.
U-94 Faza IV	BLOK 5, SJ 038/DNO, 29. 7. 2003. kasni srednji vijek, 15. st.

Tablica 2. Torčec - Gradić. Popis determiniranih svojti s brojem, starošću i tipom nadenih biljnih ostataka. BD - brončano doba, RSV - razvijeni srednji vijek (13. st.), KSV - kasni srednji vijek (15. st.); PS - "pseudosvježi" materijal, K - karbonizirani materijal.

Svojta: / Broj i starost uzorka:	U-10 BD	U-15 RSV	U-52 RSV	U-75 KSV	U-79 KSV	U-81 KSV	U-94 KSV	UK.
<i>Ajuga reptans</i> L. (puzava ivica) merikarp, PS		1						1
<i>Alisma plantago-aquatica</i> L. (obični žabočun) sjemenka, PS	2	5				42		49
<i>Apiaceae</i> (štitarke) merikarp, PS						4		4
<i>Chenopodium album</i> L. (bijela loboda) oraščić, PS		2		4	35	7		48
<i>Chenopodium hybridum</i> L. (križana loboda) oraščić, PS					1			1
<i>Conium maculatum</i> L. (pjegava kukuta) merikarp, PS						2		2
<i>Fraxinus</i> sp. (jasen) sjemenka, PS			1					1
<i>Hordeum vulgare</i> L. (ječam) pšeno, K					2			2
<i>Plantago lanceolata</i> L. (uskolisni trputac) sjemenka, PS			1					1
Poaceae (trave) pšeno + pljevice, PS			9+3					12
<i>Polygonum hydropiper</i> L. (vodeni papar) oraščić, PS						1		1
<i>Potamogeton</i> sp. (mrijesnjak) sjemenka, PS					1			1
<i>Potentilla supina</i> L. (polegnuti petoprst) oraščić, PS						9		9
<i>Prunus persica</i> (L.) Batsch (breskva) koštica, PS				2			1	3

Svojta: / Broj i starost uzorka:	U-10 BD	U-15 RSV	U-52 RSV	U-75 KSV	U-79 KSV	U-81 KSV	U-94 KSV	UK.
<i>Rubus fruticosus</i> L. agg. (crna kupina) koštica, PS		1						1
<i>Sambucus ebulus</i> L. (abdovina) "koštica", PS		14	1	2	7			24
<i>Sambucus nigra</i> L. (crna bazga) "koštica", PS		1	1		1			3
<i>Sambucus cf. nigra</i> "koštica", PS				1				1
<i>Sambucus</i> sp. fragm. "koštice", PS		1			1			2
<i>Solanum dulcamara</i> L. (paskvica) sjemenka, PS					1			1
<i>Triticum spelta</i> L. (pravi pir) pšeno, K					1			1
<i>Verbena officinalis</i> L. (ljekoviti sporiš) merikarp, PS		1			1			2
<i>Viola</i> sp. (ljubica) sjemenka, PS+K			1+1					2
<i>Vitis sylvestris</i> C.C. Gmel. (divlja vinova loza) sjemenka, PS		2						2
<i>Vitis vinifera</i> L. (kultivirana vinova loza) sjemenka, K					2			2
<i>Vitis</i> sp. fragm. sjemenke, K			1					1
INDET., PS+K		2	3+1		1	1		8
UKUPNO:	2	30	23	9	54	66	1	185

Tablica 3. Torčec - Gradić. Determinirane biljne svojte grupirane u različite kategorije.

1. KULTIVIRANE I SAMONIKLE KORISNE BILJKE

1.1. ŽITARICE

Hordeum vulgare (ječam), 15. st.

Triticum spelta (pravi pir), 15. st.

1.2. KULTIVIRANO VOĆE I SL.

Prunus persica (breskva), 15. st.

Vitis vinifera (kult. vin. loza), 15. st.

1.3. SAMONIKLO VOĆE I SL.

Rubus fruticosus agg. (crna kupina), 13. st.

Sambucus nigra (crna bazga), 13./15. st.

Vitis sylvestris (div. vin. loza), 13. st.

2. INDIKATORI STANIŠTA

2.1. KOROVI OKOPAVINA I LJETNIH USJEVA

Chenopodium album (bijela loboda), 13./15. st.

Chenopodium hybridum (križana loboda), 15. st.

Verbena officinalis (ljekoviti sporiš), 13./15. st.

2.2. RUDERALNE BILJKE

Conium maculatum (pjejava kukuta), 15. st.

Polygonum hydropiper (vodeni papar), 15. st.

Sambucus ebulus (abdovina), 13./15. st.

Verbena officinalis (ljekoviti sporiš), 13./15. st.

2.3. TRAVNJJAČKE BILJKE

Ajuga reptans (puzava ivica), 13. st.

Plantago lanceolata (uskoliski trputac), 13. st.

Poaceae (trave), 13. st.

2.4. BILJKE VODENIH I VLAŽNIH STANIŠTA

Alisma plantago-aquatica (obični žabočun), brončano doba 13./15. st.

Potamogeton sp. (mrijesnjak), 15. st.

Potentilla supina (polegnuti petoprst), 15. st.

Solanum dulcamara (paskvica), 15. st.

LITERATURA

- Bandini Mazzanti M., Accorsi C.A., Forlani L., Marchesini M., Torri P. (1992): Semi e frutti della Ferrara basso medioevale (Emiglia Romagna, nord Italia) - In: Gelichi S. (ed.): Ferrara Prima e dopo Castello. Testimonianze archeologiche per la storia della città. Ferrara, pp 118-137.
- Barbi M., Mercuri A.M., Bandini Mazzanti M., Guarnieri C. (1998): Semi e frutti dalla latrina di un monastero rinascimentale (15-16 sec. D.C.) ad Argenta (4m s.l.m., 44°37' N 11°50' E - Ferrara, Nord Italia). - In: Accorsi C.A. (ed.): Studi in ricordo di Daria Bertolani Marchetti. Atti della giornata di studi, Formigine, 18 maggio 1996, Modena, pp 225-230.
- Beijerinck W. (1947): Zadenatlas der nederlandsche flora. Ten behoeve van de botanie, palaeontologie, bodemcultuur en warenkennis. Backhuys & Meesters, Amsterdam.
- Domac R. (1994): Flora Hrvatske, Priručnik za određivanje bilja. Školska knjiga, Zagreb.
- Gyulai F. (1995): Plant exploitation and agriculture. - In: Bartosiewicz L. (ed.): Animals in the Urban Landscape in the Wake of the Middle Ages. A case study from Vác, Hungary. BAR International Series 609: 93-110.
- Hanf M. (1999): Acherunkräuter Europas mit ihren Keimlingen und Samen (4. Aufl.). BLV Verlagsgesellschaft mbH, München.
- Hartyányi B.P. (1977): In der Nebengrube eines Mittelalterlichen Wohnhauses in Buda vorgefundene Pflanzenreste. Különlenyomat a Magyar Mez gazdasági Múzeum Közleményei 1975-1977. évi kötetéb I, pp 15-51.
- Horvat I, Glavač V., Ellenberg H. (1974): Vegetation Südosteuropas. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart.
- Körber-Grohne U. (1987): Nutzpflanzen in Deutschland, Kulturgeschichte und Biologie. Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.
- Küster H. (1988): Spätmittelalterliche Pflanzenreste aus einem Brunnen von Deggendorf (Niederbayern). Vortr. Niederbay. Archäologentag A 6/1: 175-199.
- Marković Lj. (1984): Die Ruderalvegetation im dinarischen und vordinarischen Gebiet Sloweniens. Razprave IV. razreda SAZU XXV/2:67-120.
- Marković Lj. (2000): Die Ruderalvegetation im supannonischen Gebiet Sloweniens. Razprave IV. razreda SAZU XLI-2: 95-178.
- Oeggli K. (1998): Rekonstruierte Flora des 13./14. Jahrhunderts um Schloss Tirol. - In: Spindler K. (ed.): Das Geheimnis der Turris Parva. Spuren hochmittelalterlicher Vergangenheit in Schloss Tirol. Nearchos. Sonderheft 1: 107-127.
- Renfrew J.M. (1973): Palaeoethnobotany, The prehistoric food plants of the Near East and Europe. Methuen & Co Ltd, London.
- Rösch M. (1993): 7.2. Pflanzenreste aus einer spätmittelalterlichen Latrine und einem Keller der frühen Neuzeit im Bereich des ehemaligen Augustinerklosters in Heidelberg. - In: Carroll-Spillecke M. (ed.): Die Untersuchungen im Hof der Neuen Universität in Heidelberg. Materialhefte zur Archäologie in Baden-Württemberg 20: 101-173.
- Skoflek I., Hortobágyi I. (1973): Medieval seed and fruit finds from the Castle Hill of Buda. Mitt. Arch. Inst. 4: 135-156.
- Wiethold J. (1993): Botanische Grossreste des hohen und späten Mittelalters der Grabung Ulm, Donaustrasse. Erste Ergebnisse zur Ernährung und Umwelt im hoch- und spätmittelalterlichen Ulm. Fundberichte aus Baden-Württemberg 18: 491-599.
- Wiethold J. (2000): Ernährung und Umwelt im spätmittelalterlichen Rostock. Archäobotanische Ergebnisse der Analyse zweier Kloaken in der Kröpeliner Strasse 55-56/Kuhstrasse. Bodenkmalpflege in Mecklenburg-Vorpommern, Jahrbuch 1999 - 47: 351-378.
- Willerding U. (1979): Paläo-ethnobotanische Untersuchungen über die Entwicklung von Pflanzengesellschaften. - In: Tüxen R. (ed.) Werden und Vergehen von Pflanzengesellschaften. Berichte der Internationalen Symposien der Internationalen Vereinigung für Vegetationskunde (Rinteln, 20.-23. 03. 1978). J. Kramer, Vaduz. pp 61-109.
- Zeist van W., Cappers R., Neef R., During H. (1987): A paleobotanical investigation of medieval occupation deposits in Leeuwarden, the Netherlands. Proceedings B 90 (4): 371-426.
- Zohary D., Hopf M. (1988): Domestication of Plants in the Old World, The origin and spread of cultivated plants in West Asia, Europe, and Nile Valley. Clarendon Press, Oxford.

ŽIVOTINJSKI NALAZI S ARHEOLOŠKOG LOKALITETA TORČEC - GRADIĆ

ANIMALS FINDS FROM TORČEC - GRADIĆ ARCHAEOLOGICAL SITE

Mr. sc. Snježana Kužir

Mr. sc. Tajana Trbojević Vukičević

Zavod za anatomiju, histologiju i embriologiju

Veterinarski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Heinzlova 55, Zagreb

Primljeno: 15. 8. 2004.

Prihvaćeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Stručni rad

Professional paper

SAŽETAK

*Arheozoološkom analizom obuhvaćeno je 22 (2002. g.) te 611 (2003. g.) kostiju, odlomaka kostiju i pojedinačnih zuba s arheološkog nalazišta Torčec - Gradić, Koprivničko-križevačka županija, Hrvatska. Taksonomski su određena dva nalaza (phalanx proximalis i os tarsi centroquartale, domaćeg goveda, *Bos taurus* L. 1758) iz prve godine istraživanja (2002.; SJ 001, 002, 003; IV i V stratigrafska faza). Iz druge godine istraživanja (2003.; SJ 002, 023, 024, 025, 026, 029, 032, 033, 034, 035, 038, 040, 041; stratigrafske faze lokaliteta IV i V) taksonomski je određena pripadnost za 164 nalaza. Prevladavaju nalazi iz skupine *Sus* sp. (domaća i divlja svinja) te domaće govedo, a malobrojni su nalazi ptica, pasa i ostale divljači.*

Ključne riječi: arheozoologija, taksonomija, tafonomija, srednji vijek, Torčec - Gradić

Key words: archaeozoology, taxonomy, taphonomy, Middle ages, Torčec - Gradić

UVOD

Arheozoologija je posebna znanstvena disciplina čije područje djelovanja podrazumijeva otkrivanje, identifikaciju i analizu životinjskih ostataka s arheoloških lokaliteta te interpretaciju tako dobivenih podataka. Ovisno o lokalitetu te osobitostima materijala, obuhvaćeno je istraživanje mikro i makrofaune. Objedinjeni rezultati arheologa, antropologa, botaničara te arheozoologa (najčešće doktora veterinarske medicine) daju cjelovitu sliku istraženog lokaliteta, kao i života čovjeka na njemu. Iz svega navedenog proizlazi prvotna namjena arheozoologije (Bartosievicz 1988.), a to je rekonstrukcija životinjskog i opće prirodnog okoliša s drevnih naselja i lokaliteta.

Pri arheozoološkoj analizi važno je ne zanemariti podatak da dio materijala iz proteklih vremena nije nikad iskopan, da je veći dio nepovratno uništen tijekom vremena te da dio životinja koje su nekad živjele nisu nikad ni pokopane. Upravo tim procesima prijelaza organske tvari iz biosfere u litosferu bavi se posebna znanstvena disciplina: tafonomija (grč. taphos = pokop,

nomos = pravilo, zakon). Začeci te discipline su u paleontologiji, no i u sklopu arheozoologije ima veliku važnost kroz fokusiranje prije i poslije pokopnih podataka o životinjama, odnosno u razmatranju jesu li nalazi kojima raspolažemo pohranjeni kao rezultat djelovanja čovjeka ili rezultat djelovanja različitih prirodnih procesa. Nadalje, mehaničke alteracije koje uključuju strukturne i/ili morfološke promjene originalne kosti mehaničkim ili fizikalnim procesima jedan su od osnovnih tafonomskih učinaka kojima se pridaje velik značaj pri arheozoološkoj analizi. Kod velikih lokaliteta i brojnih koštanih nalaza istražuje se i proces disartikulacije, odnosno gubitak anatomskog integriteta koštanih dijelova. Rasprostranjenost elemenata po nalazištu, a koja nastaje kao posljedica djelovanja čovjeka ili životinja, kao i procesi fosilizacije u smislu promjene kemijskog sastava kostiju ovisno o sedimentu, vremenskim prilikama i porozitetu same kosti također su važni tafonomski učinci.

Cilj ovog rada, odnosno arheozoološke analize je u pokušaju popunjavanja rekonstrukcije života na srednjovjekovnom (od 13. do 15. stoljeća) lokalitetu Torčec - Gradić, smještenom sjeverno od mjesta Torčec, Koprivničko-križevačka županija. Terenska istraživanja počela su 2002. pod vodstvom dr. Tajane Sekelj Ivančan, a u suradnji s Muzejom grada Koprivnice (Sekelj, Ivančan-Tkalčec, 2003.).

Srednjovjekovni lokaliteti obiluju nalazima domaćih životinja, prije svega goveda, svinja i malih preživača. Prevaga u brojnosti ovisi o prirodnim osobitostima kraja u kojem se lokalitet nalazi. Od divljači uglavnom se nalaze kosti, koštani odlomci i zubi jelena običnog te divlje svinje (Tkalčec, 2004.; Štilinović, 2004.).

Prema Bokonyi (1988.), srednjovjekovna goveda u Europi (od Urala do Engleske) uglavnom su uniformne manje životinje (visina grebena oko 100 cm), a prema osobitostima lubanje pripadaju tipu kratkorožnih goveda, uz povremeno pojavljivanje tzv. bezrogih. Isti autor za domaće svinje navodi da su iznimno različite mase, što ovisi o području iz kojeg nalazi potječu, odnosno o držanju i prehrani karakterističnim za određeno područje.

MATERIJAL I METODE

Materijal istraživanja, cjelovite kosti životinja ili u najvećem dijelu odlomci životinjskih kostiju i pojedinačni zubi, potječe s arheološkog nalazišta Torčec - Gradić. Prva skupina uzoraka prikupljena je pri terenskim istraživanjima 2002. godine (SJ 001, 002, 003; IV i V stratigrafska faza).

Sljedeću godinu istraživanja su nastavljena u sklopu znanstveno-istraživačkog projekta "Arheološka slika srednjovjekovnih naselja Podravine". Rezultirala su brojnim nalazom životinjskih ostataka (SJ 002, 023, 024, 025, 026, 029, 032, 033, 034, 035, 038, 040, 041; stratigrafske faze lokaliteta IV i V). Kontrolna prosijavanja tla sitima različitih promjera nisu provedena.

Mehanička obrada nalaza (pranje, sušenje, prikladno označavanje i pohrana u vrećice), s izuzetkom signiranja svakog pojedinog nalaza, izvedena je tijekom samog iskopavanja. Signiranje uzoraka uslijedit će u Muzeju grada Koprivnice pri konačnom uključivanju nalaza u postav zbirki.

Nalazi su većim dijelom oštećeni, neki dijelovi sve do neprepoznatljivosti koštanih elemenata, što je znatno otežalo arheozoološku analizu izvedenu u Zavodu za anatomiju, histologiju i embriologiju Veterinarskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2003./04. godine.

Laboratorijska analiza uključila je makromorfološko razmatranje materijala uz pomoć nekoliko anatomskih atlasa i udžbenika (Popesko 1988.; Getty 1975.; Nickel i sur. 1986.; Schmid

1972.) te znanstvenih radova s tematikom morfoloških razlika između životinjskih vrsta (Hildesrand 1955.; Prummel-Frisch 1986.), usporedbu s recentnim poredbenim materijalom iz osteološke zbirke spomenutog Zavoda te (zaključno) determinaciju na razini osteološkog elementa i životinjske vrste ili veće taksonomske jedinice. Svi nazivi usklađeni su s Nomina Anatomica Veterinaria (1994.).

Tragovi na kostima i koštanim odlomcima (mehaničke alteracije) proučavani su stereolupom Nikon te snimljeni fotokamerom i razvrstani prema vremenu nastanka u dvije osnovne skupine.

REZULTATI I RASPRAVA

Istraživanje 2002. godine rezultiralo je s četiri vrećice odvojene za arheozoološku analizu s ukupno 22 koštana odlomka. Nalazi potječu iz SJ 001, 002 i 003 (Sekelj, Ivančan-Tkalčec 2004.). Budući da materijal potječe s jednog od rijetkih nalazišta tog doba s točno raspoznatim stratigrafskim fazama, važno je istaknuti da te nalaze ubrajamo u fazu IV. i V. stratigrafskog slijeda. Nažalost, premalo ih je za bilo kakvu daljnju usporedbu životinjskog svijeta po stratigrafskim fazama. Nalazi su jako oštećeni, i to uglavnom koštani odlomci bez mogućnosti prepoznavanja anatomske elementa, a samim tim ni vrstne pripadnosti. Utvrđeni su sljedeći anatomske elementi:

- 1 phalanx proximalis,*
- 1 os tarsi centroquartale,*
- 1 ulna,*
- 1 costa,*

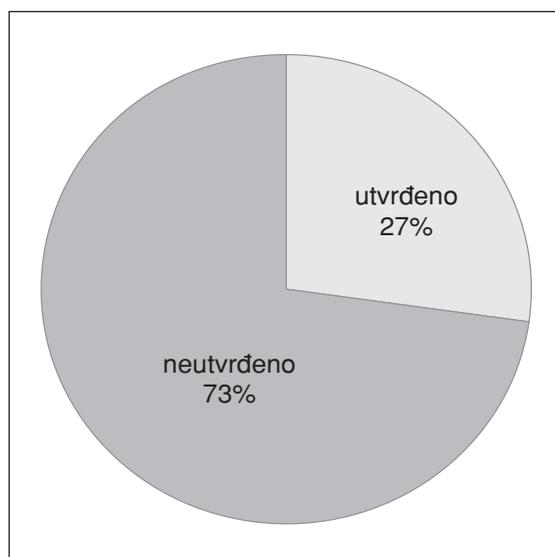
18 elemenata bez ikakvih morfoloških karakteristika.

Najbolje očuvan (gotovo u cijelosti) je *phalanx proximalis* za koji se s velikom sigurnošću može reći da potječe od domaćeg goveda *Bos taurus* L. 1758., kao i *os tarsi centroquartale*.

Potpuniju sliku životinjskog svijeta dobivamo analizom nalaza dobivenih iskopavanjem 2003. godine. Analizirano je 611 nalaza, uglavnom faza IV i V stratigrafskog slijeda (SJ 002, 023, 024, 025, 026, 029, 032, 033, 034, 035, 038, 040, 041).

Od toga je 598 nalaza utvrđeno kao kosti i koštani odlomci sisavaca, a samo 13 nalaza prepoznato je kao kosti i koštani odlomci ptica.

Od 598 nalaza sisavaca 294 su oštećena u tolikoj mjeri da nije bilo moguće utvrditi njihov anatomske položaj, odnosno pripadnost koštanom elementu. Utvrđena su 57 pojedinačna zuba, 43 odlomka donje (*mandibula*) i 4 gornje čeljusti (*maxilla*) te po 1 odlomak čeone (*os frontale*) i 1 zatiljne (*os occipitale*) kosti. Od kostiju trupa utvrđena su 72 odlomka rebra (*costae*) te 15 odlomaka kralješaka (*vertebrae*). Ostale utvrđene elemente čine kosti ekstremiteta, i to 21 odlomak determiniran samo kao odlomci dugih kostiju, a zatim su najbrojniji odlomci lopatice (*scapula*, 16), nadlaktične kosti (*humerus*, 10), palčane kosti (*radius*, 8), zdjelice (*pelvis*, 8), proksimalnog članka prsta

Dijagram 1: Stupanj determiniranosti taksonomske pripadnosti koštanih ulomaka s lokaliteta Torčec - Gradić

(*phalanx proximalis*, 7), bedrena kost (*femur*, 6) te lakatne kosti (*ulna*, 6). Utvrđene su i goljenična kost (*tibia*, 5), gležnjača (*talus*, 5), petna kost (*calcaneus*, 4), 8 kostiju metapodija, 3 *phalanx media*, 2 *ossa carpi*, 1 *patella*. Jedna palčana i lakatna kost su spojene i čine jedan nalaz.

Nakon utvrđivanja anatomske položaja nalazi su dalje razmatrani s ciljem utvrđivanja taksonomske pripadnosti. Determinirano je 164 nalaza, odnosno 27 posto cjelokupno iskopanih elemenata u 2003. godini (dijagram 1).

Utvrđene su sljedeće životinjske vrste i skupine (dijagram 2):

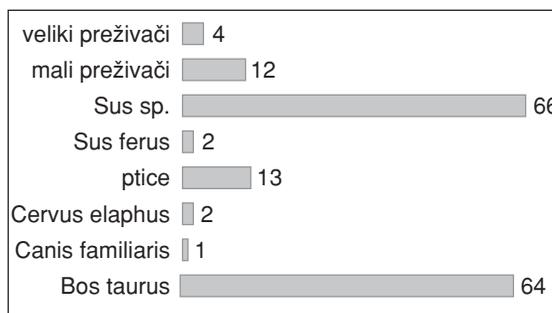
Bos taurus L. 1758, (64 nalaza),

Sus scrofa L. 1758, (zasigurno samo 2 nalaza),

Sus sp. (uključuje najvjerojatnije kosti domaće svinje: *Sus domesticus*, no nije moguće isključiti i divlju svinju, 66 nalaza),

Cervus elaphus L. 1758, (2 nalaza),

Canis familiaris L. 1758, (1 nalaz).

Dijagram 2: Taksonomska pripadnost koštanih nalaza lokaliteta Torčec - Gradić

S obzirom na veliku sličnost, ali i oštećenost koštanih odlomaka, odnosno nedostatak osnovnih dijelova nužnih za vrsnu determinaciju, neki su odlomci uvršteni u veće skupine:

- veliki preživač (uključuje i jelena običnog i govedo), 4 nalaza,
- mali preživači (uključuje ovcu, *Ovis aries* L. 1758., kozu, *Capra hircus*, L. 1758., pa čak i kosti srne *Capreolus capreolus* L. 1758., iako posljednja nije sigurno utvrđena na lokalitetu) 12 nalaza.

Utvrđene su i kosti ptica (13 nalaza), od kojih je jedna potpuno izbijeljena, što u uvjetima ovakvog nalazišta ukazuje na obradu kuhanjem.

Možemo zaključiti da su u najvećem broju zastupljene kosti, koštani odlomci i zubi svinje, a neposredno iza njih po zastupljenosti su koštani nalazi domaćeg goveda. Kostii divljih životinja su izrazito malobrojne, sa sigurnošću je utvrđen samo jelen obični i divlja svinja. Koštani nalazi pasa su također malobrojni, no u korist njihovu prisustvu na lokalitetu govore i brojni tragovi zuba na ostalim kostima. Posebno je zanimljiv izostanak kostiju kopitara s obzirom na pretpostavljeno povremeno nastanjivanje lokaliteta ili korištenje u smislu zbjega, što otvara mogućnost postojanja grobova za konje ili pokapanje konja s konjanikom, ali ne i značajnije korištenje konjskog mesa u prehrani stanovništva.

Prema dijelu *os frontale* (*proc. cornualis*), domaćeg goveda, može se pretpostaviti da je riječ o kratkorožnim govedima o kojima piše Bokonyi (1988.), a za eventualnu pojavu bezrogih goveda nema dokaza.

Nalaz kostiju i koštanih odlomaka determiniranih kao *Sus sp.*, iako je najbrojniji, nedovoljan je za utvrditi masu životinja od kojih kosti potječu, ali dopušta zaključak o važnosti i zastupljenosti mesa svinja u prehrani ljudi na lokalitetu Torčec - Gradić. S obzirom na oštećenost nalaza, utvrđivanje točne pripadnosti domaćoj ili divljoj svinji bilo je uglavnom neizvedivo.

Nalaz kostiju divljih životinja, jelena običnog i divlje svinje svakako ukazuje na potrebu upotunjavanja mesnih zaliha mesom divljači iako ne u većoj mjeri, a s obzirom na nalaze lovnog pribora, navodimo ih i kao dokaz uspješnosti u lovu.

U skladu s tvrdnjom o najčešćoj zastupljenosti životinjskih vrsta na srednjovjekovnom lokalitetu iz uvodnog dijela uočljivo je da su sve očekivane vrste utvrđene na lokalitetu Torčec - Gradić. No, ako nalaze usporedimo s istodobnim lokalitetom s područja Knina (Štilinović 2004.), vidimo kolika je razlika u zastupljenosti. Naime, u približno jednakom uzorku, kako po brojnosti (645 nalaza) tako i po oštećenosti nalaza, na kninskom području značajna je prevaga brojnosti u korist goveda i malih preživača u odnosu na svinju, a utvrđeni su i nalazi konja i magarca, kojih na Torčec - Gradiću nismo determinirali. Jednako je mali nalaz kostiju pasa te ptica. Patološke promjene u smislu škripca (*Arthritis et periarthritis tarsi deformans*) utvrđenog u Kninu ovdje nisu uočene.

Koštani odlomci iz nekih SJ iznimno su crveno pigmentirani (slika 1), npr. iz SJ 038, IVc faze. Uočeni su tragovi vatre na odlomcima iz vrećice 41 (SJ 026, faza V) te tragovi rezanja kostiju, odnosno struganja mesa najvjerojatnije oštrim metalnim predmetima (slika 2). Posebno je zanimljiv odlomak najvjerojatnije jelenske bedrene kosti koji ima bušeni kanal po dužini, što bi se moglo postići današnjim glatkim svrdlima (slika 3), a slična su i tri traga na *phalanx proximalis* goveda iz SJ 038/040, faza IVc (slika 4).

SUMMARY

Archaeozoology (AZ) is multidisciplinary science, which integrate knowledge from biology, veterinary medicine and archaeology. AZ analysis usually includes research on archaeological site and in the AZ laboratory.

In this paper, 633 specimens of bones, bone fragments and teeth of domestic and wild animals were submitted to AZ analysis. Those specimens originated from Middle ages (13-15 century), from Torčec-Gradić site. Mechanical treatment were done on archaeological site, and laboratory analysis yield data about determination skeletal remains, distributions upon taxonomic category and taphonomical factors or tracks on the bones. The most represented are limb bones, than bones of head and trunk. According to 164 taxonomic determinate specimens, the most common animals were *Sus* sp. category and domestic cattle.

Mechanical alterations were noticed on some fragments. They include tracks of a knife and very interesting holes on two skeletal elements.

Slika 1: Odlomak kralješka (*vertebra*) iz SJ 038 izrazito crvene pigmentacije

Slika 2: Odlomak donje čeljusti (*mandibula*) domaćeg goveda s tragovima obrade

Slika 3: Odlomak (najvjerojatnije) bedrene kosti (*femur*) jelena običnog s "otpiljenom" epifizom i obradom u smislu bušenja otvora promjera 5 mm

Slika 4: *Phalanx proximalis* domaćeg goveda s tragovima bušenja tri plitka (5 mm) udubljenja promjera 5 mm

LITERATURA

- Bartosiewicz 1998** - L. Bartosiewicz, Archaeozoology - Summary of the course held at the University of Ljubljana, 4 - 7. 5. 1998.
- Bokonyi 1988** - S. Bokonyi, History of Domestic Mammals in Central and Eastern Europe. Akademiai Kiado, Budapest 1988.
- Getty 1975** - R. Getty, Sisson and Grossman's The Anatomy of the Domestic Animals I-II, 5th W. B. Saunders Company, Philadelphia, London, Toronto, 1975.
- Hildesrand 1955** - M. Hildesrand, Skeletal differences between deer, sheep and goats. California Fish and Game, 41 (4), 327-346.
- Nickel i sur. 1986** - R. Nickel- A. Schummer- E. Seiferle, The Anatomy of the Domestic Animals. Vol. I: The Locomotor System of the Domestic Mammals. Verlag Paul Parey, Berlin-Hamburg 1986.
- Nomina Anatomica Veterinaria 1994.**
- Popesko 1988** - P. Popesko, Atlas topografske anatomije domaćih životinja I-III. Mladinska knjiga, Zagreb 1988.
- Prummel-Frisch 1986** - W. Prummel - H-J. Frisch, A Guide for the Distinction of Species, Sex and Body Side in Bones of Sheep and Goat. Journal of Archaeological Science, 13, 567-577.
- Sekelj Ivančan-Tkalčec 2003** - T. Sekelj Ivančan - T. Tkalčec, Istraživanje srednjovjekovnog gradišta Torčec-Gradić 2002., Obavijesti HAD-a XXXV/I, Zagreb 2003., 143-145.
- Sekelj Ivančan-Tkalčec 2004** - T. Sekelj Ivančan - T. Tkalčec, Arheološko nalazište Torčec-Gradić, u tisku, 2004.
- Schmid 1972** - E. Schmid, Atlas of Animal Bones. Elsevier publishing Company, Amsterdam - London - New York, 1972.
- Štilinović 2004** - A. Štilinović, Istraživanje životinjskih ostataka sa srednjovjekovnog arheološkog lokaliteta Tvrdava - Podgrađe, (Knin). Studentski rad, 2004.
- Tkalčec 2004** - T. Tkalčec, Srednjovjekovna gradišta u Hrvatskoj, magisterski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 2004., 40-43.

ANALIZE LESA IN OGLJA S SREDNJEVEŠKE NASELBINE TORČEC - GRADIĆ PRI KOPRIVNICI

HOLZ- UND HOLZKOHLEANALYZEN IN MITTELALTERLICHE SIEDLUNG TORČEC - GRADIĆ IN DIE NÄHE VON KOPRIVNICA

Dr. sc. Metka Culiberg

Biološki inštitut Jovana Hadžija
Znanstvenoraziskovalni cente SAZU
Novi trg 2, Ljubljana

Primljeno: 2. 9. 2004.

Prihvačeno: 28. 10. 2004.

Rad ima dvije pozitivne recenzije

UDK/UDC

Stručni rad

Professional paper

SAŽETAK

*Z nižinskega srednjeveškega gradišča Torčec - Gradić pri Koprivnici je bil analiziran les kolov in stebrov, iz katerih so bile zgrajene obrambne ograde ali morda celo stavbe v samem gradišču. Skoraj v vseh primerih smo ugotovili, da gre za hrastov les (*Quercus* sp.), le v enem primeru je bil ugotovljen les bukve (*Fagus* sp.). Z analizo nekaj primerkov oglja pa so bili ugotovljeni še drugi drevesni taksoni, in to gaber (*Carpinus* sp.), brest (*Ulmus* sp.) ter topol (*Populus*).*

Ključne besede: analiza lesa in oglja, srednjeveško gradišče

Schlüsselwörter: Holz- und Holzkohleanalyse, Mittelalterlicher Burgwall

MATERIAL IN METODE

Nezogleneli fosilni rastlinski ostanki, naj bodo to les ali semena, plodovi ali drugi rastlinski deli in ne nazadnje tudi pelod, se daljši čas, tudi več tisoč let, lahko dobro ohranijo le v anaerobnih razmerah. Takšne pogoje omogočajo ilovnata tla ali talna voda. Če se nivo talne vode spreminja, so rastlinski ostanki občasno podvrženi procesom gnitja in razpadanja in to se je verjetno dogajalo tudi pri vzorcih lesa iz tega gradišča, saj so bile opazne precejšnje razlike v ohranjenosti strukture lesa. V nekaterih primerih je bila ta popolnoma nepoškodovana in so bili vsi anatomski znaki razločno vidni, pri drugih pa je bila že toliko uničena, da je bila determinacija taksona negotova ali celo nemogoča.

Sveže prelomne ravnine (prečno, radialno in transversalno) smo tako pri lesu kot pri oglju pregledovali pod mikroskopom v odbojni svetlobi najprej pod manjšo povečavo (10-50-krat) in nato pod večjo (50-500-krat) in za determinacijo uporabili literaturo z določevalnimi ključi (Greguss 1954, Schweingruber 1978). Lesne taksone večinoma determiniramo do nivoja rodov, če pa so morfološki znaki slabo razločni, je tudi določitev rodu vprašljiva.

REZULTATI IN DISKUSIJA

Analiziranih je bilo 21 vzorcev. Vsi so bili iz plasti, ki pripadajo stratigrafskima fazama III in IV in eden fazi IV/V. Po ugotovitvah arheologov pomeni faza III začetek gradnje srednjeveškega gradišča in vključuje tudi še njegovo postopno dograjevanje. To je bilo v obdobju visokega srednjega veka, od druge polovice 12. do sredine 13. stoletja (Sekelj Ivančan in Tkalčec: Arheološko nalazišče Torčec - Gradić v tej številki revije »Podravina«).

Iz pregledne tabele z rezultati ksilotomskih, antrakotomskih in karpoloških analiz (tab. 1) se vidi, da je kljub relativno majhnemu številu vzorcev v tej fazi zastopanost lesnih vrst razmeroma pestra. Koli in stebri so bili v glavnem iz hrastovega lesa (*Quercus* sp.), le eden od kolov je bil iz bukovega lesa (*Fagus* sp.). Les je bil zelo različno ohranjen, od zelo čvrstega z razločno anatomsko zgradbo do močno strohnelega. Ker pa ima hrastov les zanj zelo značilne anatomske znake, je bila kljub temu mogoča dokaj zanesljiva determinacija. V prečnem prerezu so to namreč veliki lumeni trahej v pomladnem lesu branik ter radialno potekajoči zelo široki lesni žarki (slika 1), ki so lahko vidni celo s prostim očesom. Za hrastov les so značilni še enoplastni lesni žarki, ki jih v tangencialni ravnini vidimo le pod večjo mikroskopsko povečavo, in prav ti so odločilni, da ga ne moremo zamenjati z lesom jesena, ki ima žarke široke nekaj celic. Z analizo oglja so bili ugotovljeni še gaber (*Carpinus* sp.), brest (*Ulmus* sp.) in topol (*Populus* sp.).

Druga skupina vzorcev lesa je iz IV. stratigrafske faze gradišča, to je iz obdobja poznega srednjega veka, ki je trajalo od 15. do prve polovice 16. stoletja. Pri devetih od desetih vzorcev je bil prav tako ugotovljen les hrasta (*Quercus* sp.) in le pri enem les bresta (*Ulmus* sp.).

Dva izmed vseh vzorcev, U-18 (faza III) in U-65 (faza IV/V), pa sta poleg lesa in oglja vsebovala tudi sivo peščeno in nekoliko karbonatno glino. Manjšo količino te gline smo poskusno preparirali za pelodno analizo, ostalo pa razpustili v vodi in pri tem izločili še nekaj semen: peške vinske trte (*Vitis vinifera*), smrdljivega bezga (*Sambucus ebulus*) in navadne robide (*Rubus fruticosus*). Najdena so bila še tudi druga semena, ki pa so posebej obravnavana v članku Šoštarić: Arheobotanička analiza nalaza lokaliteta Torčec - Gradić kraj Koprivnice v tej številki revije »Podravina«.

Vsekakor pa je zanimiva sicer ne zelo bogata, vendar podobna pelodna vsebina obeh vzorcev, ki kaže razmeroma pestro drevesno vegetacijo. Zastopan je pelod smreke (*Picea*), bora (*Pinus*), breze (*Betula*), gabra (*Carpinus*), lipe (*Tilia*), hrasta (*Quercus*) in bukve (*Fagus*), največ pa je peloda leske (*Corylus*) in jelše (*Alnus*). Jelša je značilna za vlažna zemljišča, leska pa navadno pomeni svetle pašniške površine. Tudi pelod zeliščne vegetacije kaže na travnike oziroma pašnike, pelod žit pa na poljedelsko dejavnost. Natančna kronološka opredelitev ni mogoča, saj ni gotovo, ali je ležišče teh sedimentov primarno.

Z analizo ostankov lesa in oglja z arheoloških naselbin, ki so bile grajene iz lesa, posredno skušamo ugotoviti sestavo gozda, ki naj bi uspeval na območju naselbine v času njenega obstajanja in seveda še tudi pred njenim nastankom. Vendar popolne podobe tedanjega gozda le na podlagi karpoloških in antrakotomskih analiz ne moremo dobiti. Za gradnjo bivališč je bilo potrebno res veliko lesa in večino drevja so najbrž, tudi zaradi krajšega transporta, posekali v bližnji okolici. Kljub temu pa številne raziskave kažejo, da so za gradnjo vendarle izbirali le kvalitetnejši in obstojnejši les, kakršen je gotovo hrastov les. Takšne primere poznamo že iz številnih neolitskih koliščarskih naselbin npr. na Ljubljanskem barju (Culiberg-Šercelj 1980, 1991; Šercelj-Culiberg 1978), kjer smo ugotovili, da je bilo med več tisoč analiziranimi koli, ki so zapičeni v jezersko dno nosili naselbino, večina hrastovih (*Quercus* sp.) in jesenovih (*Fraxinus* sp.). Nasprotno pa je pelodna analiza pokazala, da je v okolici tedaj še bujno uspeval vrhunski bukovo-jelov gozd (*Abieti-Fagetum*), zaradi močvirnega okolja pa je bilo precej tudi jelše (*Alnus* sp.).

V srednjem veku so v okolici Torčeca gotovo že prevladovali hrastovi sestoji, v katerih so svoje mesto našli še gaber (*Carpinus* sp.), brest (*Ulmus* sp.) in tudi topol (*Populus* sp.), podobno kot še danes. Najbrž pa je to le degradirana stopnja gozda, ki jo je v davni preteklosti s požiganjem ali sekanjem ter s pašo sprožil človek. Kako se je tu gozd razvijal od začetka holocena, bi lahko pokazala le pelodna analiza. Pelodni diagrami z obrobja Panonske nižine, kot npr. z bronastodobnega najdišča Oloris pri Zgornjem Lakošu pri Lendavi (Culiberg-Šercelj 1989) ali z barja Kaznarice nad Kumrovcem (Šercelj 1996: 36-38) kažejo, da je v prvi polovici holocena potekal razvoj gozdov v enaki sukcesiji gozdnih faz kot drugod v srednji Evropi. To naravno sukcesijo pa je že zelo zgodaj porušil človek, saj je potreboval prostor za naselitev in odprte površine za pašo in za poljedelstvo. Dalj ko je trajala poselitev, močnejša je bila degradacija gozda. To so pokazale tudi analize oglja, ki so ga v ogromnih količinah arheologi zbrali s flotacijo pri obsežnih izkopavanjih v okolici Murske Sobote (Guštin 2003). Pregledanih je bilo več kot 3000 primerkov oglja (Culiberg in Šercelj, neobjavljeno), in jasno se vidi smer degradacije gozda: v železni dobi, posebno še v starejši železni dobi (po radiokarbonskih datacijah od ok. 700 do 580 BP) še močno prevladuje oglje bukve, že v rimski dobi (po radiokarbonskih datacijah od ok. 0 do 400 AD) in še močnejše v zgodnjem srednjem veku pa skoraj popolnoma prevlada hrast in je v manjših sestojih tu še danes.

Verjetno je z bolj ali manj intenzivnim poseljevanjem tudi na tem območju Podravine človek v precejšnji meri vplival na vegetacijo, kako in kdaj se je to dogajalo, pa bodo lahko pokazale le intenzivnejše paleobotanične raziskave.

ZUSAMMENFASSUNG

Holz- und Holzkohleanalysen aus der mittelalterlichen Siedlung Torčec - Gradić bei der Stadt Koprivnica

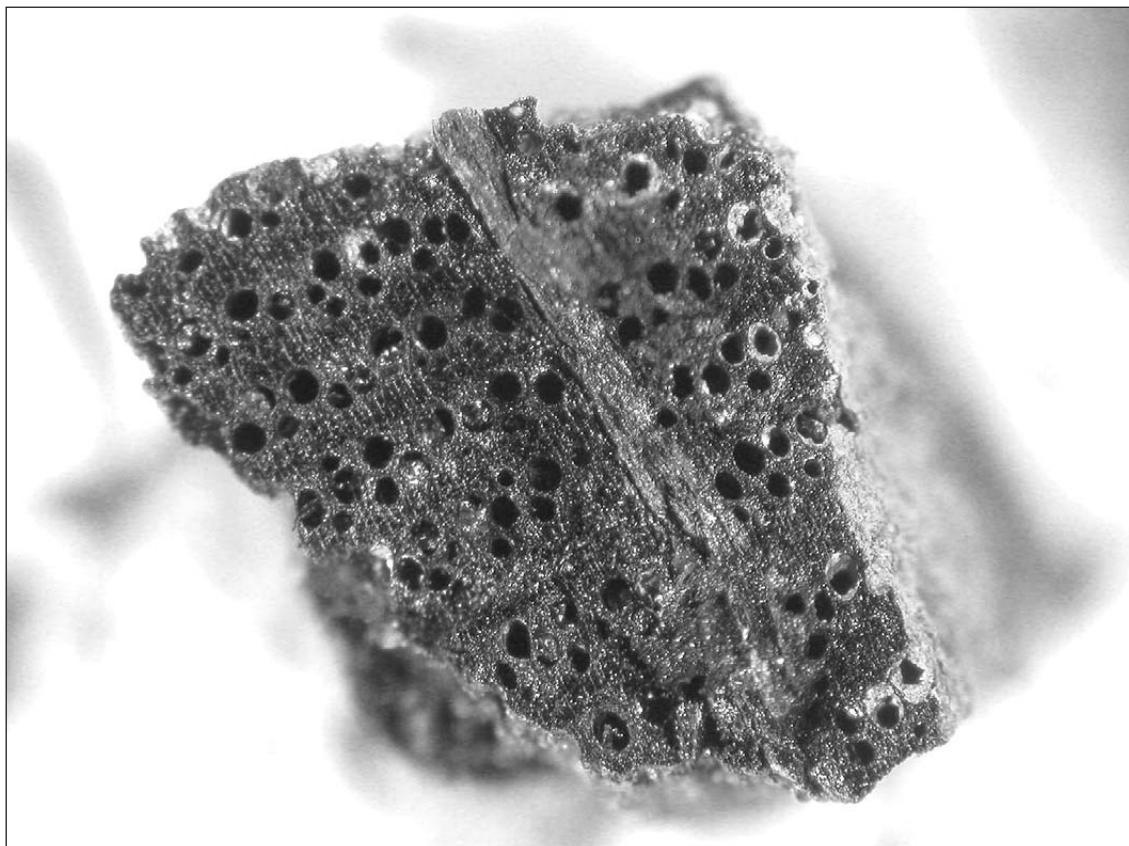
In diesem Artikel werden die Analysen der in dem mittelalterlichen Burgwall ausgegrabenen Holz- und Holzkohleproben dargestellt. Einerseits sind sie von Bedeutung, weil wir erfahren, was für ein Holzmaterial beim Bau gebraucht wurde, andererseits aber, wie war die damals überwiegende Waldvegetation.

Am meisten wurde die Eiche (*Quercus* sp.), nur vereinzelt die Buche (*Fagus* sp.) und die Ulme (*Ulmus* sp.) zum Bau verwendet.

Als Holzkohle sind auch die Weissbuche (*Carpinus* sp.), Pappel (*Populus* sp.) und Weide (*Salix* sp.), Heckenkirsche (*Lonicera* sp.) festgestellt worden. All das deutet auf einen Quercetalewald (*Quercetum mixtum*) hin, entstanden unter dem menschlichen Einfluss.

Zwei Tonproben, an Holz(proben) geklebt, wurden palynologisch untersucht. Trotz geringerem Polleninhalte hat sich herausgestellt, dass in der Gegend die Hazel (*Corylus* sp.) überwog, die auf eine Weidelandschaft hindeutet (teils auch die Linde (*Tilia* sp.)). Die Erle (*Alnus* sp.) zieht aber nasse und marschige Böden vor.

Zwar ein einziger Pollenkorn von Getreide, wahrscheinlich von Weizen (*Triticum* sp.) kann als ein Anzeichen der Landwirtschaft angenommen werden.

Slika 1: Les hrasta v prečnem prerezu. Vidi se veliki lumeni trahej in en širok žarek (foto: Ž. Culiberg)

Tabela 1. Torčec - Gradić, srednjeveško gradišče: analize lesa in oglja.

Faza III - 13. stoletje, visoki srednji vek

U-43: Blok 4, SJ 029 (les)

Quercus sp. (hrast)

U-98: Blok 4/5, faza gradnje (= SJ 029 ?) (les)

Quercus sp. (hrast)

U - 97: Blok 5, SJ 038- dno (les)

Nedoločljiv les

U - 103: Blok 5/6 (les)

Quercus sp. (hrast)

U - 18: Kv. S-2, SJ 014 (les, oglje, siva peščena glina z rastl. ostanki, slabo karbonatna)

- Les: nedoločljiv (stisnjen, impregniran; v nobeni presečni ravnini ni bilo videti katerihkoli anatomskih znakov)
- Oglje: krhko, razpadajoče, lesna struktura večinoma uničena. V prečnem prerezu pri vseh vidna enaka razporeditev lumenov trahej. Pri enem drobcu vidni tudi enoplastni žarki. Takšne značilnosti imajo lahko jelša (*Alnus*), vrba (*Salix*) ali topol (*Populus*). Jelša ima dodatno še kumulirane žarke, ki pa jih ne najdemo, ker so primerki izredno majhni. Kljub temu je bolj verjetno, da gre za vrbo ali topol.
- Semena: vinska trta (*Vitis vinifera*) 3, navadna robida (*Rubus fruticosus*) 1, smrdljivi bezeg (*Sambucus ebulus*) 1
- Pelodna analiza

- U - 100: Blok 4/5 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-104: Blok 5 (les) - faza gradnje?
Fagus sp. (bukev)
- U - 17: Kv. S-2, SJ 014 (ogljje):
Populus sp. (topol)
- U - 45: BLOK 1, SJ 027 (ogljje)
Lonicera 1 (kosteničevje)
Ulmus 1 (brest)
- U - 44: BLOK 2, Sj 028 (ogljje)
Fagus sp 1 (bukev)
Carpinus 2 (gaber)
Ulmus 2 (brest)

Faza IV - 15. stoletje, pozni srednji vek

- U - 67: Blok 6, SJ 038 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-127: Blok 7 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-73: Blok 7, SJ 038 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-66: Blok 6, SJ 038 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-107: Blok 7 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-105: Blok 12 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-106: Blok 8 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U-89: Blok 5, SJ 038 (les)
Ulmus sp. (brest)
- U - 108: Blok 6 (les)
Quercus sp. (hrast)
- U - 90: Blok 5, SJ 038 (deska)
Quercus sp. (hrast)

Faza IV/V

- U - 65: Blok 7, SJ 036 (ogljje)
Ulmus sp. (brest)
 Pelodna analiza

LITERATURA

- Culiberg-Šercelj 1980** - M. Culiberg-A. Šercelj, Pelodne, ksilotomske in karpološke analize s kolišča na Partih, izkopavanja 1979. - *Porocilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*, 8., Ljubljana 1980., 89-94.
- Culiberg-Šercelj 1989** - M. Culiberg - A. Šercelj, Gozdovi Prekmurja v bližnji in daljnji preteklosti. - *Gozdarski vestnik*, 5., Ljubljana 1989., 218-223.
- Culiberg-Šercelj 1991** - M. Culiberg-A. Šercelj, Razlike v rezultatih raziskav makroskopskih rastlinskih ostankov s kolišč na Ljubljanskem barju in pelodnih analiz - dokaz človekovega vpliva na gozd. - *Porocilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*, 19., Ljubljana 1991., 249-256.
- Guštin 2003** - M. Guštin, Nova Tabla pri Murski Soboti. - *Zemlja pod vašimi nogami: arheologija na avtocestah Slovenije: vodnik po najdiščih*. - Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije., Ljubljana 2003.
- Greguss 1954** - P. Greguss, *The identification of Central-European Dicotyledonous trees and shrubs based on xylotomy*. Szeged 1954.
- Schweingruber 1978** - F. H. Schweingruber, *Microscopic Wood Anatomy*. Zürcher AG 1978.
- Šercelj 1996** - A. Šercelj, Začetki in razvoj gozdov v Sloveniji. - *Dela 4. razreda SAZU*, 35., Ljubljana 1996.,
- Šercelj- Culiberg 1978** - A.Šercelj- M. Culiberg, Ksilotomske analize lesa iz kolišča ob Maharskem prekopu - izkopavanja 1976 in 1977. - *Porocilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*, 6., Ljubljana 1978., 103-107.

PRIKAZI NOVIH KNJIGA I ČASOPISA

REVIEWS OF NEW BOOKS, MAGAZINES

FRANJO HUSINEC, FRAN GUNDRUM ORIOVČANIN: GRADSKI FIZIK U KRIŽEVCIMA, MATICA HRVATSKA KRIŽEVCI, KRIŽEVCI 2002., 402 STR.

Ova je knjiga rezultat višegodišnjeg istraživanja opsežne arhivske građe. Život i djelo dr. Gundruma prikazano je u petnaest poglavlja. Knjiga počinje opisom općih političkih prilika u Gundrumovo vrijeme. Drugo poglavlje posvećeno je stanju medicinske znanosti u doba u kojem je živio i radio dr. Gundrum. U trećem je poglavlju životopis dr. Gundruma Oriovčana. Četvrto poglavlje donosi pregled povijesti Križevaca u doba u kojem je radio dr. Gundrum. O njegovu pak radu kao gradskog fizika u Križevcima doznajemo u petom poglavlju knjige. Gundrum je bio svestrani intelektualac svojega doba koji se istaknuo na mnogim poljima rada, a bio je i vrlo aktivan kao član Hrvatskog liječničkog zbora te stalni suradnik Liječničkog vjesnika. Prvi se put kao pisac javlja u Vjesniku 15. siječnja 1888. godine. O te dvije Gundrumove djelatnosti izvještava nas šesto poglavlje knjige. Gundrum je bio vrlo aktivan član Crvenoga križa, o čemu saznajemo više u sedmom poglavlju.

Kao što smo već istaknuli, Gundrum je bio svestrani intelektualac. Sljedeće poglavlje u knjizi posvećeno je Gundrumu kao književniku, prosvjetitelju i prevoditelju. Gundrum je pisao putopise, teme iz povijesti (Tobožnja hrvatska kruna iz Malina, Sjedinjenje i obnova magistrata Gornjeg i Donjeg grada Križevaca i dr.), pripovijetke, o glazbi, o zdravlju i ljepoti te o mnogim drugim temama.

Kao kulturni djelatnik istaknuo se u križevačkim pjevačkim društvima i u Dobrovoljnom vatrogasnom društvu, o čemu govori deveto poglavlje, a o Gundrumu kao arheologu i proučavatelju križevačke povijesti saznajemo iz desetog poglavlja knjige. Sakupljao je mnoge predmete koji su vezani uz povijest Križevaca te ih je darovao muzejima. Posebnu pozornost posvetio je banu Josipu Jelačiću o kojem je imao mnogo skupljenog materijala, a posjedovao je i zbirku starog novca.

Gundrum je također bio jedan od osnivača Hrvatskog sokola u Križevcima. Dvanaesto poglavlje knjige govori o Gundrumovim objavljenim tekstovima, a trinaesto donosi popis Gundrumovih priznanja i medalja. O prikazima Gundrumovih djela govori se u četrnaestom poglavlju. Posebnu vrijednost ove knjige čini cjelokupna objavljena bibliografija Frana Gundruma Oriovčana koja je obrađena kronološki i po časopisima, a autor također donosi popis svih izvora i literature. Knjiga predstavlja doprinos istraživanju prošlosti ne samo Križevaca, nego i Koprivničko-križevačke županije.

Ivan Peklić

KALNIČKO PRIGORJE - KULTURNO-POVIJESNA I PRIRODNA BAŠTINA, ZNANSTVENO-STRUČNI SKUP, KALNIK, 8. LISTOPADA 2004., 220 STR.

U organizaciji Povijesnog društva Križevci, a pod pokroviteljstvom Općine Kalnik i Grada Križevaca održan je znanstveno-stručni skup "Kalničko prigorje - kulturno-povijesna i prirodna

baština” na Kalniku. Prvo izlaganje imao je mr. Zdenko Balog koji je naznačio neka pitanja toponomastike i hagiografije kalničkoga kraja.

Najzanimljivije podatke iznio je Hrvoje Petrić u svojem referatu “Postanak, razvoj i nestanak gradskih naselja na Velikokalničkom vlastelinstvu”, ustvrdivši da je 13. prosinca 1367. godine Ludovik I. Anžuvinao dodijelio tadašnjem naselju Brezovica (danas Kalnik) povlastice grada.

Dr. Zorislav Horvat pokušao je valorizirati danas zaboravljenu utvrdu Mali Kalnik kojom je početkom 15. stoljeća vladala Barbara Celjska. Arheolog Luka Bekić i povjesničarka Janja Sekula izvijestili su o svojim istraživanjima na Starom gradu Čanjevu. Naime, tijekom rada na autocesti Zagreb - Varaždin taj Stari grad je gotovo pretvoren u kamenolom. O ostacima romaničke crkve u Kamešnici, koja se trenutačno konzervira, te o rezultatima svojih istraživanja izvijestila nas je križevačka arheologinja Lana Okroša Rožić.

Dr. Mira Kolar-Dimitrijević upoznala nas je sa značenjem izvora apatovečka kiselica već od 18. stoljeća. Apatovečka kiselica bila je tražena na mnogim kraljevskim dvorovima u proteklih 250 godina.

Tomislav Đurić, publicist iz Varaždinskih Toplica, upoznao nas je sa životom i djelom isusovca Stjepana Krizina Sakača iz kalničke kapele, koji je istraživao podrijetlo Hrvata. Đuro Škvorc upozorio je na značenje župe Sveti Petar Orehovac, čija je crkva toliko bila zapuštena da joj se srušio toranj. Kratki pregled povijesti Planinarskog društva Kalnik dao je prof. Ivan Peklić.

Melita Habdija istraživala je tradicijske običaje kalničkoga kraja te je dala kompletan pregled običaja tijekom cijele godine (oko Nove godine, Božića, Uskrsa i dr.). Iva Končurat, Nenad Kovačić, Anamarija Kučan pod mentorstvom Mirjane Belaj s Odsjeka za etnologiju Filozofskog fakulteta ukazali su na sadašnju turističku ponudu Kalnika i običaje ljudi ovoga kraja. Na Kalnik je došla i Olinka Gjigaš iz Beča koja je iznijela niz zanimljivih poticaja i zamisli kako oživiti turističku ponudu na Kalniku.

Organizacijski odbor (Tatjana Tkalčec, Ivan Peklić, Katarina Čavlek, Terezija Horvat, Elza Butković) zajedno s ostalim članovima Povijesnog društva te vrlo aktivnim načelnikom općine Kalnik Mladenom Kešerom vrlo su uspješno proveli organizaciju tog skupa.

Ivan Peklić

MIRELA SLUKAN ALTIĆ, POVIJESNI ATLAS GRADOVA, II. SVEZAK - SISAK, DRŽAVNI ARHIV SISAK - HRVATSKI DRŽAVNI ARHIV, SISAK 2004., 241 STR.

U uvodnom dijelu Mirela Slukan Altić predstavlja svoj projekt “Povijesni atlas gradova” u kojem uz ostalo piše: “Izabrani su karakteristični historijsko-geografski modeli gradova, birajući među njima one slabije kartografski i ekohistorijski istražene... Svaki svezak predstaviti će razvoj odabranoga grada u povijesnom, urbanističkom, gospodarskom, demografskom, političkom i kulturnom kontekstu, primjenjujući pri tome interdisciplinarni pristup. Projekt se realizira u suradnji s ostalim državnim arhivima i muzejskim ustanovama Republike Hrvatske.” Dosad je autorica objavila prvu knjigu iz serije o Bjelovaru, a za 2005. priprema knjigu o Koprivnici.

Nakon Bjelovara autorica je nastavila s nešto južnijim prostorom. Druga knjiga serije “Povijesni atlas gradova” autorice Mirele Slukan Altić govori o gradu Sisku. Objavljena je u nakladi Državnog arhiva Sisak i Hrvatskog državnog arhiva iz Zagreba. Uz Mirelu Slukan Altić javljaju se dva suautora. Poglavlje “Od prvog staništa do ilirsko-keltske Segestike i rimske

Siscije” napisao je Domagoj Vuković, a cjelina “Osobine arhitekture grada Siska i njegova zaštićena graditeljska kulturna baština” djelo je Ljerke Metež. Slično kao i u knjizi o Bjelovaru, autorica na početku predstavlja prirodno-geografske uvjete razvitka Bjelovara i njegove okolice, i to položaj, osobine reljefa, hidrografske odnose, klimu, tlo i biljni pokrov. Slijedi obrada problematike srednjovjekovnog Siska, što je vrlo zanimljivo jer je razdoblje od propasti antičke Siscije do prodora Osmanlija dosad bilo slabije obrađivano.

“Razvoj grada i izgradnja Siska od 16. stoljeća do današnjih dana” ujedno je najveća cjelina u knjizi. U njoj je autorica obradila utvrđivanje obrambene granice na Kupi i gradnju sisačke utvrde, bitku kod Siska 1593. i njezin odjek u grafičkim listovima i renesansnim vedutama te niz događanja i procesa i primjera iz 17. stoljeća.

Autorica je vrlo vješto predstavila proces otkupa južnih kaptolskih posjeda i priprema za gradnju Vojnog Siska prema hidrografskoj karti iz 1783. godine te osnutak Vojnog Siska na projektnom planu nastalom oko 1785. godine te prve posjednike kuća u Vojnom Sisku na planu nastalom oko 1790. godine. Za istu problematiku su važna istraživanja Siska u vrijeme početka razvijene kupske plovidbe i Pongračeva projekta hidroregulacije iz 1793. godine. Slijedi obrada sisačkih naselja u vrijeme francuske vladavine (1809. - 1813.) na topografskoj karti iz 1813. godine, predstavljanje posljednje slike starog Siska i ideju Fistrovičeve regulacije. Za povijest željeznica je značajan prikaz Vojnog Siska kao ishodišta Knežićeva projekta krajiške željezničke pruge iz 1838., trgovišta Sisak u Sanfermovu projektu pruge iz 1842. godine te trgovište Sisak u vrijeme dolaska željeznice na katastarskom planu iz 1861. godine koji donosi i reproduciran.

Katastarski izvori su prvorazredni ne samo za ekohistoriju, nego i za urbanu povijest. Za poznavanje prostornih odnosa u Sisku od neprocjenjive je važnosti katastarski plan Vojnog Siska iz 1860. te slobodnog i kraljevskog grada Siska na topografskoj karti nastaloj oko 1885., s time da ne treba zaboraviti na zanimljiv plan za uređenje teretnog kolodvora i luke starog Siska iz 1869. godine. Na kraju je autorica vrlo vješto prezentirala sve što se događalo sa Siskom u 20. stoljeću, a što se može iščitati prvenstveno iz kartografskih izvora i planova. Osobitu vrijednost knjizi daju reproducirane karte i planovi Siska, ali i bibliografija koja svim budućim istraživačima može poslužiti kao putokaz za daljnja istraživanja. Knjizi je dodano kazalo koje omogućuje brži uvid u imena i mikroprostore grada te njegove okolice.

Autorica je u nakladi izdavačke kuće Meridijani objavila kapitalno djelo hrvatske povijesne i geografske znanosti “Povijesna kartografija. Kartografski izvori u povijesnim znanostima”. U toj je vrlo vrijednoj knjizi obradila metodologiju povijesne kartografije s pregledom razvitka kartografije i kartografskog predočavanja hrvatskih zemalja. Povijesni atlas hrvatskih gradova Bjelovara i Siska predstavljaju praktičnu primjenu i razradu te primjenu metodologije koju je autorica predstavila u monografiji o povijesnoj kartografiji. Knjiga o Sisku će vrlo vjerojatno utjecati i na prostorna te strateška promišljanja budućnosti toga grada što uz povijesni dio pokazuje njezinu dodatnu vrijednost.

Hrvoje Petrić

**DRAGO ROKSANDIĆ, ETNOS, KONFESIJA, TOLERANCIJA,
SKD PROSVJETA, ZAGREB 2004., 480 STR.**

Ugledni historičar Drago Roksandić i ujedno redoviti profesor na Katedri za povijest srednje i jugoistočne Europe Filozofskog fakulteta objavio je novu knjigu pod naslovom “Etnos, konfesija, tolerancija”. Ta knjiga problemski integrira izbor dijela radova koje je autor objavljivao

u posljednjih četvrt stoljeća, a za koje je smatrao da su historiografski funkcionalni i u današnje vrijeme. Prema autoru, “problemska formulacija ‘Etnos, konfesija i tolerancija’ uopće nije slučajna. U hrvatskom i srpskom slučaju, kao i u slučaju drugih južnoslavenskih nacija, etnokonfesionalizam je na različite načine odlučujući činitelj u oblikovanju modernih nacionalnih ideologija, imaginarija, praksa itd... Istraživanje svakog fenomena etnokonfesionalizma u jugoistočnoevropskom, srednjoistočnoevropskom i sredozemnom svijetu pretpostavlja interkulturalizam u načinu mišljenja jer je onaj Drugi ili Treći uvijek u neposrednoj blizini i u prošlosti i danas, a bit će i sutra. Otuda se svaki etnokonfesionalizam u nas u svojoj autopercepciji iskazuje i kao ‘predziđe’ nekog Svijeta kojem je epicentar izvan samoga ovog prostora. Posljedica su toga konstrukcije brojnih iluzionizama i klijentelizama u povijesti svakog etnokonfesionalizma koji nas ovdje zanima i danasve kontinuirano kontroverzan, a nerijetko i konfliktan odnos prema onome Drugome u svoj neposrednoj blizini. S time u vezi, još su veće teškoće s konceptom ‘tolerancija’, vrlo zahtjevnom i danasve kontroverznom i teorijski i empirijski, kojim se u nas, kada je o historičarima riječ, malo tko ozbiljnije bavi”.

Prvi dio knjige “Povratak izvorima” s pravom je stavljen na početak knjige. Prema jednoj strani, njemu je cilj “podsjećanje da je povjesničar prije svega istraživač, profesionalac koji bez koncepcijski osmišljenog rada u arhivima, bibliotekama i muzejima, a sve češće i na ‘terenu’, u okolišu, ne može uspješno stvarati nove vrijednosti. Drugi je praktičniji i svodi se na pokušaj da se u neke od brojnih hrvatsko-srpskih/srpsko-hrvatskih ‘kontroverzistika’ uvedu novi, nedovoljno poznati ili očigledno svjesno zanemarivani izvori”. Izabrane tekstove prevele su Zrinka Blažević, Olga Diklić, Sanja Lazanin, Zvezdana Sikirić-Assouline i Tatjana Subotić.

Drugi dio knjige “Etnos, konfesija i tolerancija” obuhvaća studiju “Vjerske podjele i (ne)snošljivosti u Vojnoj krajini” koja govori o hrvatskim i srpskim etnokonfesionalnim nacionalizmima u povijesnoj perspektivi od 16. do 19. stoljeća.

Treći dio knjige naslovljen je “Zavičajna povijest - interkulturni fenomen”. Prvi tekst “Između imaginacije i realnosti” govori o prvoj banskoj regimenti u prvoj polovini 19. stoljeća. Obuhvaća prostor regimente, stanovništvo (s objavljenim i analiziranim popisom stanovništva za 1822. godinu), privredu i kulturu. Kao prilog dodana je instrukcija s opisom prve banske regimente iz 1848. godine. Zavičajnoj povijesti okrenut je članak “Iz ranije prošlosti kotara Donji Lapac”. Autor je na početku članka sustavno i vrlo iscrpno obradio naselja i stanovništvo od 1795. do 1910., a nakon toga je obradio kraj Osmanske vladavine krajem 18. stoljeća, paroha Neofita Ajdukovića i događaje 1809., lički kordon tijekom revolucije 1848./49. godine te udio ličke granice u ustanku u Crnim potocima od 1875. do 1877. godine. Slijedi članak “Tradicija vojnokrajiškog prava i Ostrožinski pravilnik” u kojoj predstavlja utjecaj tradicije vojnokrajiškog prava na Ostrožinski pravilnik donesen 14. prosinca 1941. godine.

Tekst “Kordunska ‘Slunjska ploča’ - prostor na granicama, migracije bez kraja” nakon osnovnih podataka o prirodno-geografskim osobinama govori o integraciji toga prostora do kraja osmanske vladavine. Slijedi obrada razdoblja centralizirane Vojne krajine, razdoblje prijelaza na civilnu upravu, a na kraju je predstavljen slunjski kraj u suvremenoj povijesti s težištem na obradi demografskih podataka te analizi rezultata međuratnih izbora. Posljednji članak u trećem dijelu knjige zove se “Zapisi o temama iz povijesti Gospića”, a govori o rukopisu Željka Holjevca “Gospić u Vojnoj krajini” koji će kasnije biti objavljen u nakladi Meridijana. Prema autorovim riječima, tekstovi iz tog dijela knjige nastali su iz “potrebe da se danasve vojnokrajišku povijest prepoznaje u njezinim ljudskim, humanističkim i antropološkim vrijednostima, što, dakako, treba biti slučaj i sa svakim drugim područjem istraživanja”. Četvrti dio knjige je naslovljen “Historičar i historiografija: kritičke refleksije”. Prvi tekst je prethodno priopćenje budućim autorovim istraživanjima Hrvatsko-slavonske Vojne krajine od 1835. do 1848. godine, a drugi zapravo nacrt

projekta o socijalnoj historiji etnodemografskih procesa u hrvatskom prostoru od 15. do 20. stoljeća. Slijedi kratki osvrt na knjigu Gerharda Neweklowskog o Dositeju Obradoviću te konstruktivna kritika knjige Alexandra Buczynskog o gradovima Vojne krajine, odnosno o Bjelovaru, Senju i Petrinji od 1787. do 1872. godine.

Posebno je zanimljiv pregled historiografije o hrvatskom ranom novom vijeku u europskom kontekstu. U njemu prvo predstavlja historiografiju o hrvatskom ranom novom vijeku, i to bibliografije i sinteze te njihove realizacije i projekte, nakon toga daje kontekste temeljne problematike hrvatskog ranog novog vijeka te nedostatke na primjeru vjerske povijesti. Slijedi dio teksta o istraživačkim metodama u historiografiji u hrvatskome ranom novom vijeku. Pregled historiografije autor završava razmišljanjem o izazovima komparatistike u kojem, uz ostalo, piše: "Kreativni potencijal hrvatske historiografije u svim njezinim segmentima, a naročito u ovo doba imperijalnih srazova, ponajviše ovisi o umijeću prepoznavanju vlastite problematike u istraživanju drugih. Ključ za to prepoznavanje nije imitacija nego komparacija." Prema autorovim riječima, ovaj dio knjige "čini izbor žanrovski različitih radova kojima je zajedničko nastojanje da se s jedne strane dijaloški, a s druge izvođenjem vlastitih stajališta o pojedinim pitanjima važnima za cjelinu ove knjige afirmira jedan mogući pristup historiografskoj dijaloškoj kulturi".

Peti dio knjige nosi izazovan naslov "Povijest između prošlosti i budućnosti", a izraz je, kako kaže autor, njegova "već iskazanog uvjerenja da je povijest i prošlost i sadašnjost i budućnost te da se historičari i historijska znanost moraju umjeti baviti vlastitim temama u raznim vremenskim perspektivama". U ovom dijelu knjige nalaze se dva teksta. Prvi govori o banu Josipu Jelačiću (1801. - 1859.), i to o mitu o njemu te njegovim promjenama i trajanjima. U drugom daje kratak, ali vrlo sadržajan pregled Srba u Hrvatskoj od 15. do 20. stoljeća. U njemu je obradio srpske migracije u Hrvatsku, etnodemografske pokazatelje, jezik i pismo, etnički, nacionalni i vjerski identitet, kulturu, školstvo, političke stranke, društva i zajednice, društvenu integriranost Srba u Hrvatskoj te razmišljanje o tome što će biti sa Srbima u Hrvatskoj u budućnosti.

Šesti dio knjige posvećen je dvojici istraživača prošlosti Srba u Hrvatskoj: Milanu Radeki i Fedoru Moaćaninu. Potonji je više puta svojim historiografskim radom dao nemali broj spoznaja o etnodemografskim i drugim promjenama na vojnokrajiskim prostorima. Knjizi je pridodano kazalo imena koje omogućava brzo snalaženje te životopis autora. Recenzenti knjige su Mira Kolar-Dimitrijević i Nikša Stančić, a urednik Čedomir Višnjić. Ova knjiga, prema mišljenju jedne strane, predstavlja bitno različit pristup u historiografiji od dosadašnjih prevladavajućih, a prema mišljenju drugih, ukazuje na višedesetljetnu kontinuiranu ustrajnost autora u svom pristupu. U svakom slučaju knjiga je konceptualni izazov drugim istraživačima za širenje novih područja istraživanja i novih pristupa, a poglavito razdoblja ranog novog vijeka.

Hrvoje Petrić

**BASISWISSEN SCHULE - GESCHICHTE, (UR. HANS-JOACHIM GUTJAHR),
DUDENVERLAG, MANNHEIM-LEIPZIG-WIEN-ZÜRICH 2003., 464 STR.**

Nastava povijesti u Republici Hrvatskoj, osim dobrih udžbenika, radnih bilježnica, čitanki i povijesnih atlasa, treba i druga kvalitetna pomagala za rad. Na njemačkom govornom prostoru je ovih dana upravo objavljen izvrstan školski priručnik iz povijesti namijenjen prije svega učenicima. Riječ je o dobro oblikovanom priručniku koji je kronološki strukturiran, tj. počinje od prapovijesti i završava sa suvremenom poviješću. Naravno, uz svjetsku povijest kao cjelinu, težište teksta je na obradi teritorija koji danas govore njemačkim jezikom. Ovaj priručnik uz to

ima tri dijela: 1. knjigu; 2. popis internetskih adresa na kojima se mogu naći dodatni sadržaji uz svako poglavlje; 3. PC CD-ROM s dodatnim sadržajima. Osim urednika Hansa-Joachima Gutjahra, javljaju se kao autori: Gerd Fesser, Herman Fromm, Reinhard Hoßfeld, Sonja Huster, Detlef Langermann, Hendrick Margull, Barbara Preuß, Sieglinde Stropahl, Günter Wehner, Helmut Willert, pri čemu se vodilo računa o tome da među autorima budu zastupljeni nastavnici povijesti - praktičari i znanstvenici.

Priručnik je pisan iz njemačkoga kuta gledišta pa je podijeljen na sljedeće cjeline: 1. Povijest kao znanost, 2. Prapovijest i stara povijest; 3. Stare kulture; 4. Antika; 5. Srednji vijek; 6. Doba velikih zemljopisnih otkrića; 7. Reformacija i tridesetogodišnji rat; 8. Apsolutizam u Europi; 9. Od francuske revolucije do uspostave Njemačkog Carstva; 10. Od imperijalizma do sloma nacionalsocijalizma; 11. Svijet nakon Drugoga svjetskog rata.

Pojedine cjeline su podijeljene na manje dijelove. Svaki se dio sastoji od kronološke tablice, povijesnih karata, slika s objašnjenjima, a ponekad i od pomoćnih tablica za učenje božanstava, genealogija vladara te grafova koji objašnjavaju strukturu vlasti i društvene odnose. Većina dijelova knjige sadrži brojne crteže koji predstavljaju rekonstrukciju zamišljene prošle stvarnosti, čime pojednostavljaju shvaćanje međuodnosa vremena i prostora. Za novija su razdoblja pridodani statistički podaci s grafičkom obradom i prikazima. Uz to treba spomenuti da se važniji pojmovi ili pojedina zbivanja koja su se autorima činila bitnima nalaze posebno istaknuti na marginama stranica. Brže snalaženje omogućuje kazalo imena i pojmova.

Namjera autora bila je postići da učenik koristeći knjigu, Internet i PC CD-ROM na računalu brže i, što je još važnije, mnogo kvalitetnije svlada pojedine sadržaje koji su vezani uz nastavu povijesti na njemačkom govornom području s težištem na teritorij i nastavne potrebe bivše SR Njemačke. Knjiga sadrži brojne izvorne tekstove prevedene na njemački jezik, a bogato je ilustrirana kartografskim i slikovnim materijalom koji je dobro odabran te odlično vezan uz problematiku koja se obrađuje. S druge strane, PC CD-ROM nudi niz dodatnih sadržaja u obliku teksta, karata i slikovnog materijala.

Hrvoje Petrić

POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, HRVATSKI INSTITUT ZA POVIJEST, ZAGREB (PRIKAZ DESET NAJNOVIJIH BROJEVA)

“Povijesni prilozi” časopis su za povijesna istraživanja. Časopis izlazi dva puta godišnje, a izdaje ga Hrvatski institut za povijest iz Zagreba. Glavna i odgovorna urednica časopisa je od broja 23 dr. Jasna Turkalj, a do tada je bio Alexander Buczynski. U časopisu se objavljuju znanstveni radovi u kojima su obrađene teme iz hrvatske povijesti do polovice 19. stoljeća, kao i ocjene i prikazi povijesnih knjiga i časopisa.

POVIJESNI PRILOZI, br. 17, god. 17., Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1998., str. 1-344

Ovaj broj “Povijesnih priloga” donosi trinaest znanstvenih radova iz hrvatske povijesti, osim toga više su zastupljene ocjene i prikazi različitih knjiga i časopisa, kao i intervju s prof. dr. Ivom Bancem koji je vodio glavni i odgovorni urednik časopisa dr. Alexander Buczynski.

Prva četiri rada u ovome broju “Povijesnih priloga” posvećena su eksploataciji zlata u prošlosti. Boris Januška iz Zagreba autor je prvog rada te tematike. Njegov pregledni rad “Ispiranje zlata iz naplavina na Dravi” posvećen je višestoljetnoj praksi ispiranja zlata na obalama

rijeka Drave i drugim rijekama njezina slijeva. Zatim slijedi izvorni znanstveni rad na njemačkom jeziku "Berglau der Römischen Provinz Dalmatien" čiji je autor Ante Škegro s Hrvatskog instituta za povijest. U radu je obrađena eksploatacija bakra, zalta, srebra i željeza na području rimske provincije Dalmacije, koja svoj vrhunac doseže u 1. stoljeću. Milan Vrbanus s Hrvatskog instituta za povijest u svome izvornom znanstvenom radu "Prilog proučavanju rudarstva u srednjovjekovnoj Slavoniji", na temelju dvije isprave iz vremena Bele IV. kojima on dodjeljuje posjede templarima u Slavoniji, nastoji utvrditi jesu li na zemljama koje se spominju u tim ispravama postojali rudnici srebra i zlata. Posljednji rad koji se bavi temom eksploatacije zlata u prošlosti pregledni je rad "Proizvodnja zlata prema rukopisu fra Ivana Krešića" autora Dragutina Murka i Zdravka Devetaka s Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu. Autori su obradili poglavlje iz rukopisa fra Ivana Krešića "Brevis adnotatio" iz 1838. godine, koji se čuva u kreševskom samostanu, a u kojem pisac govori o procesu rastavljanja zlata iz rude i daje kratak osvrt o eksploataciji zlata u Bosni od antike pa do austrougarske aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine.

Nakon intervjua s dr. Ivom Bancem slijedi izvorni znanstveni rad Lovorke Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest "Iseljenci iz grada Kotora u Mlecima (XV. - XVIII. st.)." Tema proučavanja je iseljavanje Kotorana u Mletke te njihova nazočnost i djelovanje u Mlecima u promatranom razdoblju. Autorica je na temelju izvorne građe dala uvid u sve sfere života iseljenih Kotorana u Veneciji.

Tea Perinčić iz Rijeke napisala je izvorni znanstveni rad "Prilog istraživanju apostolskih vizita Agostina Valiera u dalmatinskim i istarskim biskupijama". Svoje istraživanje autorica temelji na malom dosjeu od osam pisama koja se čuvaju u Državnom arhivu u Veroni, a napisao ih je svećenik Lorenzo Albertini, član apostolske vizite Agostina Valiera u Dalmaciji i Istri.

Zatim slijedi izvorni znanstveni rad Slavena Bertoše s Filozofskog fakulteta u Puli "Gospodarska povijest u notarskim knjigama Puljštine u prvoj polovici XVII. stoljeća". Analizira se sadržaj notarskih zapisa iz Državnog arhiva u Pazinu vezanih uz gospodarsku problematiku na području Pule i njezine okolice od 1626. godine.

U sljedeću skupinu radova spada najveći dio radova izloženih na Međunarodnom znanstvenom skupu "Hrvatsko kraljevstvo 1097. - 1102.". Skup kojim je obilježena 900. obljetnica smrti hrvatskoga kralja Petra Svačića održao se u Zlatnoj dvorani Hrvatskog instituta za povijest u studenome 1997. godine. Prvi rad iz te skupine pregledni je rad Mladena Švaba iz Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža" - "Kritički pregled historiografije o kralju Petru na kraju XI. stoljeća". U tom kritičkom pregledu historiografskih radova o kralju Petru obuhvaćeni su prilozi od 1864. do 1997. godine. Mladen Ančić iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru u svome izvornom znanstvenom radu "Desetljeće od godine 1091. do 1102. u zrcalu vrela" pretresa izvore koji se odnose na zbivanja od 1091. do 1102. godine, baveći se prije svega okolnostima njihova nastanka. Procene seljenja kultova, obreda i rukopisa od zapada prema istoku u ranom srednjem vijeku prati u svome preglednom radu na engleskom jeziku, "11th and 13th Century Liturgical Manuscripts (mostly from Zagreb) as Historical Sources" László Veszprémy s CEU-Instituta za vojnu povijest u Budimpešti. Izvorima se bavi u svome izvornom znanstvenom radu "Materijalni dokazi Kolomanove vojne u Sjevernoj Dalmaciji" Nikola Jakšić s Filozofskog fakulteta u Zadru. Autor dokazuje kako je Koloman morao poduzeti znatne diplomatske aktivnosti i uložiti velika materijalna sredstva kako bi pokorio dalmatinske gradove bez većih vojnih sukoba. Posljednji rad sa skupa objavljen u ovome broju časopisa izvorni je znanstveni rad Attila Zsoldosa s Mađarske akademije znanosti i umjetnosti "Hrvatska i Slavonija u kraljevstvu Arpadovića". U radu je dan pregled najvažnijih osoba i događaja s područja Hrvatske i Slavonije u vrijeme vladavine dinastije Arpadović.

**POVIJESNI PRILOZI, br. 18, god. 18.,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb 1999., str. 1-476**

Devet novih znanstvenih radova iz hrvatske povijesti objavljeno je u ovome broju časopisa "Povijesna istraživanja". Uz stalno prisutne ocjene i prikaze knjiga i časopisa objavljen je u ovome broju intervju glavnog i odgovornog urednika časopisa Alexandra Buczynskog s dr. Nevenom Budakom i dr. Mladenom Ančićem, dvojicom hrvatskih medijevalista.

Izvornim znanstvenim radom "Trogirska srednjovjekovna obitelj (XIII. - XIV. st.)" Zdravke Jelaska iz Splita počinje ovaj broj "Povijesnih priloga". Tema rada je proučavanje brojnosti članova obitelji i njihovih međusobnih odnosa u srednjovjekovnom Trogiru.

U svome izvornom znanstvenom radu "Scuola della nation di Schiavoni - hrvatska bratovština Sv. Jurja i Tripuna u Mlecima" Lovorka Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest predstavlja temeljne sastavnice povijesnog razvoja te hrvatske bratovštine. Istaknuta je socioekonomska uloga njezinih članova, kao i doprinos bratovštine kulturnoj povijesti Venecije.

Tomislav Markus s Hrvatskog instituta za povijest također je autor izvornog rada pod naslovom "O nekim pitanjima političke kulture u Banskoj Hrvatskoj 1848. - 1849. godine". U njemu analizira osnovna teoretska pitanja političke kulture, tolerancije i pluralizma u modernim istraživačkim koncepcijama i građanskim društvima od 18. do 19. stoljeća. Proučava nastojanja za uspostavom građanskog društva te stare i nove institucije i njihov daljnji razvoj.

"Zvekan - humor, satira i karikatura kao sredstvo pravaške političke propagande" izvorni je znanstveni rad Jasne Turkalj s Hrvatskog instituta za povijesti. Rad je prilog proučavanju početaka pravaškog novinstva u Hrvatskoj. Obradeni su stavovi i ideje Ante Starčevića u prvom pravaškom glasilu "Zvekan", humorističko-satiričkom listu koji je počeo izlaziti u Zagrebu 1867. godine.

Iz pera Natalije Rumenjak s Hrvatskog instituta za povijest dolazi izvorni znanstveni rad "Čelni ljudi u novčanim zavodima Banske Hrvatske 1900. godine - osvrt na srpsku elitu 1882. - 1900. godine". Služeći se bečkim financijskim imenikom Compass, autorica je rekonstruirala srpsku etničku i stranačku pripadnost u zavodima na cjelovitom prostoru Banske Hrvatske (s Rijekom i Međimurjem) na prijelazu 19. u 20. stoljeće. Popis u cijelosti donosi popis činovnika u novčanim zavodima Banske Hrvatske (s Rijekom i Međimurjem) 1900. godine.

"Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vrijeme" opsežan je izvorni znanstveni rad Mire Kolar-Dimitrijević s Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U svome radu autorica na temelju izvorne građe ruši stereotipe o banovanju Pavla Raucha (1908. - 1910.) koje je dosad bilo obilježeno veleizdajničkim procesom protiv Srba. Autorica iznosi podatke o drugim aspektima Rauchova banovanja kao što su gradnja vladine palače u Gornjem gradu u Zagrebu te mnoge akcije u poljoprivredi, stočarstvu, trgovini, kulturi i prometu.

Berislav Jandrić s Hrvatskog instituta za povijest je u svome izvornom znanstvenom radu "Pogledi na deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika" pokušao pokazati stajališta profesora Filozofskog fakulteta u Zagrebu, članova SKH, u povodu izglasavanja partijskih kazni tijekom donošenja Deklaracije.

Zadnji rad u ovim "Povijesnim prilogima" pregledni je rad Krešimira Kužića "Zabilježbe o 'malom ledenom dobu' i njegovim posljedicama u hrvatskim krajevima". U radu autor obrađuje mnoge segmente iz sfere javnog i privatnog života stanovništva i kako je na njih utjecalo "malo ledeno doba". Osim toga, prati pojavne oblike "malog ledenog doba" u hrvatskim krajevima, a piše i o vremenskim pojavama vezanim uz to razdoblje koje su ostale zabilježene u raznim ljetopisima.

**POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 19, god. 19.,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2000., str. 1-298**

Kao i u dosadašnjim "Povijesnim prilogima", i u ovom su broju objavljeni novi znanstveni radovi, njih sedam, tematski vezani uz hrvatsku povijest do polovice 19. stoljeća. Osim toga, objavljeni su prikazi i ocjene novih povijesnih knjiga i časopisa te intervju s austrijskim povjesničarom prof. dr. Peterom Urbanitschem. Većina radova objavljenih u ovome broju časopisa prevedena je na engleski.

Ovaj broj počinje izvornim radom Ante Škegre s Hrvatskog instituta za povijest - "Je li rimski Delminij bio biskupsko sjedište?". Autor se u ovome radu kritički osvrće na teze i na vrela u kojima se tvrdi da je Delminij bio biskupsko sjedište. Dolazi do zaključka da rimski Delminij nije nikada bio biskupsko sjedište te da je na duvanjskom prostoru biskupiju utemeljio splitski nadbiskup Petar početkom 14. stoljeća.

Drugi po redu izvorni je znanstveni rad "Srednjovjekovno vladarsko vastelinstvo Drid. Problemi vlasništva i organizacija u XIII. stoljeću" koji je napisao Mladen Ančić iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru. Na temelju dviju isprava iz rukopisne ostavštine Ivana Lučića Luciusa autor razlaže okolnosti u kojima je vlastelinstvo Drid došlo u vlasništvo trogirskoga biskupa te nakon toga bilo podijeljeno između biskupa i trogirske općine.

"Iz izvora povijesti prava srednjovjekovne Ugarske Kraljevine: Paulus Dalmata/Hungarus i njegova Notabilia" izvorni je znanstveni rad Dorottye Andrási s Hungarian studies Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Autorica je komparativnom analizom mađarske i hrvatske literature došla do zaključka da je Paulus Dalmata/Hungarus, prior bolonjskog dominikanskog reda, i Magister Paulus presbyter S. Niccolai jedna te ista osoba.

Lovorka Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest autorica je izvornog znanstvenog rada "Iz prošlosti Boke: budvanska zajednica u Mlecima (XV. - XVIII. st.)" u kojem piše o vremenskom intenzitetu iseljavanja, zanimanjima, socijalnom statusu, mjestu stanovanja, obiteljskim i prijateljskim vezama budvanskih iseljenika u Veneciji.

Zatim slijedi izvorni znanstveni rad Zlatka Kudelića s Hrvatskog instituta za povijest "Izvjješće zagrebačkoga biskupa Benedikta Vinkovića apostolskom nunciju Casparu Mattheiju o Marčanskoj biskupiji i Vlasima iz 1640. godine". Svoj rad autor temelji na podacima iz izvješća zagrebačkoga biskupa Benedikta Vinkovića i prikazuje pravoslavno-katoličke odnose u Vojnoj krajini te iznosi Vinkovićeve ideje o sjedinjenju pravoslavnih kršćana s Katoličkom crkvom.

Izvorni znanstveni rad "Puljske matične knjige kao izvor za povijest migracija: doseljenici iz središnje Hrvatske, Ugarske i slovenskih zemalja pod austrijskom vlašću (1613. - 1817.)" djelo je Slavena Bertoše s Filozofskog fakulteta u Puli. Detaljnom analizom pulskih matičnih knjiga autor je analizirao nazočnost doseljenika iz središnje Hrvatske, Ugarske i slovenskih zemalja pod austrijskom vlašću na području grada Pule i okolice.

Na kraju je izvorni znanstveni rad Tomislava Markusa s Hrvatskog instituta za povijest "Hrvatske županije i gradovi 1861. - 1867. i njihove predstavke". Autor analizira politički položaj i djelovanje županijskih i gradskih skupština na području Banske Hrvatske od 1861. do uvođenja dualizma 1867. godine. Naglasak je stavljen na njihove predstavke i okružnice upućene kralju, Saboru, Namjesničkom vijeću i Dvorskoj kancelariji te drugim županijama u Hrvatskoj i Mađarskoj.

**POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 20, god. 20.,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2001., str. 1-314**

U ovome broju časopisa "Povijesni prilozi" objavljeno je osam znanstvenih radova, intervju s dr. Katrin Boeckh, znanstvenom suradnicom Odjela za povijest Instituta za istočnu Europu u Münchenu. Na kraju se časopisa, kao i uvijek, nalaze ocjene i prikazi novih knjiga i časopisa.

Na početku ovoga broja "Povijesnih priloga" izvorni je znanstveni rad Zdravke Jelaska iz Splita "Ustrojstvo društva u srednjovjekovnom Trogiru". Rad je usko povezan s radom o obitelji i rodu u Trogiru objavljenom u 18. broju ovog časopisa, ali se ovdje analizira uloga i status društvenih slojeva i grupa u srednjovjekovnom Trogiru.

"Spis o ustrojstvu Osmanskog Dvora Nikole Matije Iljanovića" izvorni je znanstveni rad Borisa Nikšića s Hrvatskog instituta za povijest. Autor je obradio spis koji je Nikola Matija Iljanović, časnik carske vojske koji je više godina proveo u zatočeništvu u Istanbulu, posvetio caru Leopoldu I. i u kojem opisuje život na dvoru osmanskog sultana.

Milan Kruhek s Hrvatskog instituta za povijest autor je izvornog znanstvenog rada "Križevačka tvrđava i utvrde Križevačke kapetanije". Istraživački interes u ovome radu autor je usmjerio na povijesno značenje te graditeljsku vrijednost križevačkih utvrda i drugih utvrda Križevačke kapetanije. Proučavajući sačuvane nacрте i druge izvore, autor u ovome radu nastoji procijeniti njihovu obrambenu vrijednost i arhitektonske kvalitete.

Pregledni članak "Je li Marko Polo došao u Kinu? - Osvrt na Međunarodnu konferenciju u Tianjinu o Marku Polu i Kini 13. stoljeća" napisao je Qui Shusen s Istraživačkog instituta za kinesku povijest i kulturu Sveučilišta Jinan. U kratkim crtama autor je dao osvrt na sva relevantnija događanja na toj međunarodnoj konferenciji.

"Računski spisi srednjovjekovne korčulanske komune" izvorni je znanstveni rad Serđa Dokoze iz Zadra, u kojem piše o nekim zanimljivim dokumentima iz četiri svežnjica dokumenata korčulanske komune nastalih početkom 15. stoljeća.

Sljedeći rad izvorni je znanstveni rad "Ivan Kukuljević Sakcinski o Bosni i Hercegovini u doba preporoda" autora Marina Knezovića iz Zagreba. Autor je nastojao prikazati svu raznolikost Kukuljevićeva interesa za Bosnu i Hercegovinu istražujući njegov politički, književni i historiografski rad od početka 30-ih godina 19. stoljeća do 1849. godine.

"Drugi bokeljski ustanak (1882.) i Italija - prema spisima austrijske špijunaže u zadarskoj pismohrani" izvorni je znanstveni rad Ivana Pedrina iz Splita. Obraden je neuspjeli pokušaj masonske lože Egeria iz Rima, na čijem je čelu bio Giuseppe Garibaldi, da podigne protuaustrijski ustanak u Boki koji bi se nakon toga rasplamsao u ustanak širih razmjera na Balkanu protiv Austro-Ugarske i Turske.

Posljednji rad u ovim "Povijesnim priložima" stručni je rad "Zašto bi trebalo terminom 'kamik' zamijeniti termin 'stećak'?" Krešimira Kužića iz Zagreba. U radu je izložena teza o potrebi zamjene termina "stećak" izvornim srednjovjekovnim terminom "kamik".

**POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 21, god. 20.,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2001., str. 1-312**

Jedanaest novih znanstvenih radova s temama iz hrvatske povijesti do polovice 19. stoljeća objavljeno je u ovome broju časopisa "Povijesni prilozi". Kao i dosad, objavljene su ocjene i prikazi novih knjiga i časopisa vezanih uz povijesnu struku te intervju s dr. Johnom Hendersonom, profesorom sa Sveučilišta u Cambridgeu.

"Patrimony of St. Peter in Dalmatia" izvorni je znanstveni rad kojim počinje ovaj broj časopisa. Autor rada Ante Škegro s Hrvatskog instituta za povijest piše o papinskim posjedima u Dalmaciji u vrijeme sutona antike, a u osvit srednjega vijeka.

Tatjana Bakulijaš s Odsjeka za povijest medicinskih znanosti i Lovorka Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest autorice su izvornog znanstvenog rada "Četiri oporuke zadarskih liječnika iz prve polovice 17. stoljeća: prilozi poznavanju povijesti medicine i društvene povijesti". U radu se ukratko analiziraju ta četiri dokumenta s obzirom na informacije o društvenom i ekonomskom položaju zadarskih liječnika u promatranom razdoblju.

Treći po redu izvorni je znanstveni rad Ante Nazora s katedre za vojnu povijest HVU-UHKOV "Poljičani u Morejskom ratu (1684. - 1699.)" koji govori o sudjelovanju Poljičana u Morejskom ratu i njihovu utjecaju na ishod ratnih operacija u srednjoj Dalmaciji.

"Kostajnica u protuturskoj obrani Hrvatskog Kraljevstva" izvorni je znanstveni rad Milana Kruheka s Hrvatskog instituta za povijest. Važnost Kostajnice u protuturskoj obrani u središtu je autorova istraživanja u ovome radu. Osim što se bavi ovom temom u svome radu, autor piše i o problemu ratne i egzistencijalne ugroženosti hrvatskog naroda, kao i o pojedinačnim interesima plemstva i zajedničkoj državnoj politici koju je vodio Hrvatski sabor.

Sljedeći izvorni znanstveni rad dolazi iz pera Milana Vrbanusa s Hrvatskog instituta za povijest. "Toponimija Našičkog vlastelinstva prema izvorima iz prve četvrtine 18. stoljeća" naslov je rada u kojemu autor na temelju popisa posjeda pokušava ustanoviti granice Našičkog vlastelinstva u prvoj polovici 18. stoljeća te pritom nastoji rekonstruirati određeni broj toponima koje je pronašao na karti vlastelinstva.

"Obrti i neka ostala zanimanja u Puli od 17. do 19. stoljeća" izvorni je znanstveni rad u kojemu autor Slaven Bertoša s Filozofskog fakulteta u Puli na temelju matičnih knjiga pokušava izvući podatke o obrtima i drugim zanimanjima u Puli od 17. do početka 19. stoljeća.

Vesna Vučevac Bajt s Katedre za povijest veterinarstva i Gordana Gregurić Gračner s Veterinarskog fakulteta u Zagrebu napisale su pregledni rad "Životinje kao heraldički elementi u grbovima plemstva u Slavoniji od 1700. do 1918. godine". Istraživanjem su obuhvaćeni grbovi plemićkih obitelji Virovitičke, Požeške i Srijemske županije od oslobođenja od Osmanlija do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine.

Zatim slijedi izvorni znanstveni rad na engleskom jeziku "The development of sericulture and the production of silk in Croatia". Autor rada Alexander Buczynski s Hrvatskog instituta za povijest piše o merkantilističkoj gospodarskoj politici bečkog dvora u drugoj polovici 18. stoljeća i proizvodnji svile na području Vojne krajine kao jednog vrlo važnog segmenta te gospodarske politike dvora. Prati se nastanak i razvoj manufakturne proizvodnje svile na području Vojne krajine, kao i proizvodnja i izvoz te svile po cijeloj Monarhiji.

Pregledni rad "Povijest knjižnice Hrvatske (ondašnje Jugoslavenske) akademije znanosti i umjetnosti 1867. - 1918." napisala je Jelica Lešćić zaposlena u Knjižnici HAZU i u njemu je dala pregled povijesnog razvoja knjižnice HAZU od osnivanja akademije 1867. godine do raspada Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine.

Suzana Leček s Hrvatskog instituta za povijest napisala je izvorni znanstveni rad pod nazivom "Dobila je kulike su roditelji davali, ni po zakonu! - Promjene u položaju žene u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata". Taj nadasve zanimljiv članak posvećen je razmatranjima o tome koliko su šire društvene, gospodarske i pravne promjene utjecale na seljačku obitelj te kako se s vremenom pod utjecajem različitih društveno-političkih čimbenika mijenjao položaj žene u seljačkoj obitelji sjeverozapadne Hrvatske, tj. kako je jačao status žene u obitelji.

I na kraju tiskan je još jedan izvorni znanstveni rad Ante Škegre s Hrvatskog instituta za povijest pod nazivom "Javni natpisi s dviju mramornih ploča iz grčkog grada Tanaisa na ušću Dona u Azovsko more". Autor u ovome radu analizira dva javna natpisa s ulomaka dviju mramornih ploča pronađenih sredinom 19. stoljeća u nekadašnjem grčkom gradu Tanaisu na obalama Azovskog mora.

**POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 22, god. 21.,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2002., str. 1-240**

Svaki broj "Povijesnih priloga" donosi nove znanstvene radove iz hrvatske povijesti do polovice 19. stoljeća, a ovaj broj donosi deset novih znanstvenih radova te ocjene i prikaze novih knjiga i časopisa.

Na samom početku izvorni je znanstveni rad Tamare Tvrtković s Hrvatskog instituta za povijest "Komika svakodnevice kao dio povijesti svakodnevice - neke konstante u mediteranskom humoru od Homera do danas". Helenistička zbirka dosjetki "Filogel" poslužila je autorici kao povijesni izvor za istraživanje postanka i razvoja autentičnih "svakodnevnih" viceva u antičkom razdoblju.

Drugi rad u ovome broju "Povijesnih priloga" "Upravitelj dobara Salonitanske crkve" izvorni je znanstveni rad Ante Škegre s Hrvatskog instituta za povijest, a posvećen je ulozi prokuratora u Salonitanskoj crkvi na izmaku antike.

"Image of Royal Authority in the Work of Thomas Archdeacon" izvorni je znanstveni rad na engleskom jeziku Mladena Ančića iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru i s Hrvatskih studija u Zagrebu. Tema rada je Toma Arhidakon Splicićanin te njegova percepcija vladara i pisanje o vladaru i njegovoj vladavini.

Potom slijedi izvorni znanstveni rad Lovorke Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest "Prilog poznavanju prisutnosti i djelovanja hrvatskih trgovaca u Mlecima (15. - 18. stoljeće)", u kojemu na temelju izvorne arhivske građe autorica piše o hrvatskim trgovcima u Veneciji obrađujući više segmenata njihova javnog i privatnog života, posebno njihov materijalni status i društvene veze.

Sljedeći rad je na njemačkom jeziku "Cetin, Denkmal kroatischer Geschichte und der Fortifikationsbaukunst" i izvorni je znanstveni rad Milana Kruheka s Hrvatskog instituta za povijest, tematski vezan uz vrijeme protuturske obrane Hrvatskoga kraljevstva i obrambenu ulogu grada Cetina.

U svome izvornom znanstvenom radu "Načela Funkcioniranja unutrašnjeg tržišta Brodske pukovnije (1769. - 1857.)" Damir Matanović s Hrvatskog instituta za povijest, podružnice u Slavanskom Brodu, piše o tranzitnoj i unutarpukovnijskoj trgovini te sudjelovanju krajišnika u trgovini, kao i o politici Dvorskog ratnog vijeća kojemu je temeljni cilj bio da u Vojnoj krajini bude što više jeftinih vojnika pa je stoga zakonski ograničavana trgovina i njezin razvoj.

"Cehovsko obrtništvo Banske krajine i vojnog komuniteta Petrinja (1777. - 1871.)" izvorni je znanstveni rad Ivice Goleca s Hrvatskog instituta za povijest. Osnivanje, razvoj, djelovanje i značenje cehovskog obrtništva u Banskoj krajini, s posebnim naglaskom na vojni komunitet Petrinja, u središtu su znanstvenog interesa autora u ovome radu. Posebno je naglašena uloga obrtničkih cehova u podizanju gospodarstva Banske krajine, a ponajviše Petrinje kao njezina vojnog, političkog, gospodarskog i kulturnog središta.

Sljedeći je izvorni znanstveni rad Josipa Kljajića s Hrvatskog instituta za povijest, podružnica u Slavanskom Brodu, pod naslovom "Vojnokrajiški čardaci u slavonsko-srijemskom Posavlju u 18. i 19. stoljeću". Tema rada su čardaci - fortifikacijski objekti izgrađeni tijekom 18. i 19. stoljeća u vojnokrajiškom području istočne Hrvatske. Prati se početak utvrđivanja tog područja čardacima od mira u Srijemskim Karlovcima i njihova daljnja gradnja sve do raspuštanja Vojne krajine.

Pretposljednji rad izvorni je znanstveni rad na engleskom jeziku autora Piotra ureka s Uniwersytet Warszawski, Instytut Historyczny u Varšavi. "Prince Adam Jerzy Czartoryski and the plan of the Balkan Federation (1804. - 1806.)" naslov je rada u kojem se autor bavi idejom

kneza Adama Czartoryskog o stvaranju balkanske federacije u vrijeme napoleonskih ratova, a koju će kasnije nakon Drugoga svjetskog rata zagovarati Josip Broz Tito.

Posljednji rad u ovome broju časopisa "Povijesni prilozi" izvorni je znanstveni rad Tihane Luetić iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zagrebu pod naslovom "Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu". Ovaj rad bavi se prvim ženama koje su studirale na zagrebačkom Mudroslovnom fakultetu od 1895. do 1914. godine.

POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 23, god. 21., Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003., str. 1-254

Ovaj broj "Povijesnih priloga" donosi devet novih znanstvenih radova, kao i više prikaza i ocjena novih povijesnih knjiga i časopisa.

Prvi je izvorni znanstveni rad na talijanskom jeziku Katarine Koprek s Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu "La clivs sangallese sormontata dalla lettera t (parte I)". Taj rad je znanstveno semiološko istraživanje fizionomije gregorijanskih korala na temelju dvije partiture sačuvane u samostanu Sankt Gallen.

Drugi rad izvorni je znanstveni rad Save Markovića iz Bara pod naslovom "Statuta et leges civitatis Antibari (prilog proučavanju statuta medievalnog Bara)". Razmatranjem Statuta grada Bara iz prvih desetljeća 14. stoljeća autor daje čitatelju na posredan način uvid u srednjovjekovnu gradsku društvenu strukturu.

Treći je izvorni znanstveni rad "Srednjovjekovni Šarengrad i njegovi gospodari" Stanka Andrića s Hrvatskog instituta za povijest, podružnica u Slavonskom Brodu. Prati se povijest srednjovjekovnog Šarengrada i smjena njegovih feudalnih gospodara od 13. do 16. stoljeća, kao i sudbina franjevačkog samostana i pokušaj njegova oživljavanja pod osmanskom vlašću u 16. stoljeću.

"Urbane promjene u Trogiru u prvim desetljećima mletačke vlasti (1420. - 1450.)" izvorni je znanstveni rad Irene Benyovsky s Hrvatskog instituta za povijest, posvećen analizi urbane promjene koju Trogir doživljava u 15. stoljeću, a koja se prije svega očituje u fortifikacijskom sustavu, posjedovnim odnosima i organizaciji gradskog prostora te simbolima vlasti.

Peti rad u ovome broju časopisa izvorni je znanstveni rad na engleskom jeziku Borislava Grgina s Filozofskog fakulteta u Zagrebu. "The Ottoman influences on Croatia in the second half of the fifteen century" znanstveni je rad posvećen političkim, gospodarskim i demografskim posljedicama osmanlijskih osvajanja u drugoj polovici 15. stoljeća na širem prostoru sjeverne i sjeverozapadne Hrvatske. Naglasak je stavljen na kompleksne promjene koje su uzrokovala osmanlijska osvajanja.

Marija Mogorović Crljenko s Filozofskog fakulteta u Puli autorica je izvornog znanstvenog rada "Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku". Rad daje pregled ustanova u Istri koje su zbrinjavale bolesne i nemoćne u razdoblju kasnog srednjeg vijeka i novog vijeka, zaključno sa 17. stoljećem.

Zatim slijedi izvorni znanstveni rad Lovorke Čoralić s Instituta za hrvatsku povijest pod nazivom "Giudecca, Murano, Chioggia ... Hrvati na otocima mletačke lagune". Iz samog naslova rada vidi se da je tema rada tijek iseljavanja, život i djelovanje hrvatskih iseljenika na otocima mletačke lagune.

"Prvi marčanski grkokatolički biskup Simeon (1611. - 1630.)" naslov je izvornog znanstvenog rada Zlatka Kudelića s Hrvatskog instituta za povijest, u kojem se analizira biskupovanje grkokatoličkog biskupa Simeona. Prikazane su vjerske i socijalne prilike u Hrvatsko-slavonskoj

vojnoj krajini, napose Varaždinskom generalatu, te pitanje vjerske unije u Hrvatskoj i problemi s kojima se susretala i još se susreće hrvatska historiografija po pitanju unije.

“Tvrđava Brod i vojni komunitet Brod na Savi” izvorni je znanstveni rad Damira Matanovića posvećen gradnji tvrđave u Brodu na Savi, njezinoj obrambenoj ulozi te društvenim i gospodarskim prilikama u kojima se odvijala gradnja te tvrđave.

**POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 24, god. 22.,
Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003., str. 1-316**

Sredinom 2003. godine izašao je prvi broj “Povijesnih priloga” za tu godinu. U njemu je objavljeno ukupno četrnaest znanstvenih radova, od kojih je jedan dio tih znanstvenih radova bio predstavljen na znanstvenom skupu “Tristota obljetnica rođenja Bara Boškovića”, a kao i u svakom broju, objavljeno je više ocjena i prikaza knjiga i časopisa. Objavljeno je i izvješće s međunarodnog znanstvenog skupa “1. istarski povijesni biennale - Statuimus et ordinamus, quod... Sustavi moći i mali ljudi na jadranskom prostoru”, koji se održao u Poreču u svibnju 2003. godine.

U prvome dijelu ovoga broja “Povijesnih priloga” objavljeni su radovi predstavljeni na znanstvenom skupu u povodu 300. obljetnice rođenja dubrovačkog isusovca i pjesnika Bara Boškovića. Skup je održan u ožujku 2000. godine u Hrvatskom institutu za povijest. Na samom početku je kratka biografija Bara Boškovića (1699. - 1770.) koju je napisao Pavao Knezović s Hrvatskog instituta za povijest. Prvi radovi vezani uz lik i djelo Bara Boškovića dolaze nam iz pera Gorane Stepanić s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, a riječ je o dva izvorna rada posvećena Boškovićevim pjesmama - “Ode Bara Boškovića” i “Ostale pjesme Bara Boškovića”. Zatim slijedi izvorni znanstveni rad Tamare Tvrtković s Hrvatskog instituta za povijest “Epigrami Bara Boškovića”, rad posvećen dvadeset i osam sačuvanih, dosad neobjavljenih Boškovićevih epigrama. “Propovijed de bona morte Vlaha Bolića” pregledni je rad Ivana Kopreka s Filozofskog fakulteta Družbe Isusove, u kojem naznačava eshatološke elemente u propovijedima Vlaha Bolića, Boškovićeva mlađeg suvremenika.

U sljedećem izvornom znanstvenom radu “Barova pjesma na hrvatskom jeziku slobodni je prepjev sestre mu Anice?!” autorica Slavica Stojan iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku dokazuje da je jedina pjesma Bara Boškovića na hrvatskom jeziku zapravo slobodan prijevod neke njegove nepoznate pjesme iz pera njegove sestre Anice. Posljednji rad posvećen Baru Boškoviću u časopisu napisala je Lucija Turkalj sa Staroslavenskog instituta u Zagrebu. Riječ je o izvornom znanstvenom radu “Božić i navještaj muke u pjesmama Bara Boškovića”, u kojemu je istaknuto koliko je nadahnuće za svoje pjesme Bošković nalazio u Kristovu rođenju i mucu.

Nakon radova vezanih uz pjesnički opus i život Bara Boškovića slijedi poseban dio s izborom djela iz njegova pjesničkog opusa. Objavljen je dio njegovih elegija, oda i ostalih pjesama.

U trećem dijelu časopisa objavljeni su ostali radovi tematski vezani uz stariju hrvatsku povijest sve do polovice 19. stoljeća. Prvi rad je izvorni znanstveni rad na talijanskom jeziku “La clivis sangallese sormontata dalla lettera t (parte II)” autorice Katarine Koprek s Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu. U drugome dijelu svoga rada autorica iznosi temeljitu analizu fizionomije gregorijanskih korala temeljenu na dvijema “partiturama”, jedne partiture iz X. stoljeća i druge iz XI. stoljeća.

Sljedeći znanstveni rad je na engleskom jeziku, “Sources of a Story About the Murdered Croatian King in the Hungarian-Polish Chronicle”, i to je izlaganje sa znanstvenog skupa čiji je autor Ryszard Grzesik iz Poznána u Poljskoj. U svom je radu autor pokušao proučiti tri izvora sačuvana u trećem poglavlju Ugarsko-poljske kronike (tzv. Hrvatska priča). Riječ je o priči o

ubijenom hrvatskom kralju, priči o misiji Svetog Pavla u Dalmaciji i posljednjoj trećoj priči o ženidbi ugarskog prestolonasljednika za kćer jednog slavenskog vladara.

Pregledni rad "Misija papinskog legata Rajmunda de Capelle 1177. godine" djelo je Ivana Majnarića iz Zagreba. Rad je svojevrsna analiza geopolitičke situacije na prostoru jugoistočne Europe u drugoj polovici 12. stoljeća. Temeljen na četiri dokumenta koja govore o misiji papinskog legata Rajmunda de Capelle može se naslutiti važnost pisama koja su mu bila oduzeta, a sadržavala su naputke za rješavanje političkog spora na relaciji Sveto Rimsko Carstvo - Bizantsko Carstvo - Papinska država - Kraljevstvo dviju Sicilija.

"Srednjovjekovne percepcije islama" pregledni je rad Vjerana Kursara iz Zagreb. Rad je posvećen obilježjima reakcija kršćanskog zapada na muslimanska vojna osvajanja. Naglasak je stavljen na duhovne reakcije kršćana, od kojih autor prepoznaje tri osnovna tipa: prvi tip je potpuno neprijateljski stav prema islamu, u islamu se vidi djelovanje Sotone, drugi tip je nešto pomirljiviji i islam svrstava među hereze te treći tip koji u islamu vidi duhovnog srodnika.

Lovorka Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest autorica je izvornog znanstvenog rada "Divinići, Šižgorići, Vrančići ... Tragovima šibenskih patricija u Mlecima". U središtu autoričina istraživačkog interesa u ovome radu je proučavanje prisutnosti i djelovanja odvjetaka šibenskih patricijskih obitelji u Mlecima.

Izvorni znanstveni rad "Glagoljska matična knjiga krštenih (1667. - 1723.) župe Dobrinj na otoku Krku kao izvor za proučavanje nekih aspekata demografske povijesti" zajedničko je djelo Arije Kolak s Hrvatskog instituta za povijest i Vladimira Huzjana iz Zagreba. Analizirajući najstariju matičnu knjigu s područja otoka Krka, matičnu knjigu krštenih iz župe Dobrinj, autori razmatraju različite aspekte demografske i obiteljske povijesti ovoga mjesta krajem 17. stoljeća.

Zadnji rad u ovim "Povijesnim priložima" pregledni je rad Buge Zdjelar iz Virovitice "Percepcija starije hrvatske povijesti u suvremenoj britanskoj historiografiji". U radu se prati percepcija starije hrvatske povijesti, od ranog srednjeg vijeka do sredine 19. stoljeća, u britanskim povijesnim leksikonima, kronologijama, rječnicima i drugim općim pregledima objavljenima u drugoj polovici 20. stoljeća.

POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 25, god. 22., Hrvatski institut za povijest, Zagreb 2003., str. 1-366

U ovome broju "Povijesnih priloga" objavljeno je jedanaest znanstvenih radova tematski vezanih uz hrvatsku povijest od srednjega vijeka do polovice 19. stoljeća. Osim toga, objavljen je i veći broj ocjena i prikaza knjiga i časopisa te izvješće sa skupa Međunarodni znanstveni skup "Fenomen 'krstjani' u srednjovjekovnoj Bosni i Humu", održan u Zagrebu u listopadu 2003. godine.

Prvi rad bavi se problematikom iz hrvatske povijesti srednjega vijeka. Franjo Smiljanić s Filozofskog fakulteta u Zadru autor je izvornog znanstvenog rada "Neka zapažanja o teritoriju i organizaciji Bribirske županije u srednjem vijeku". U članku autor razmatra pitanje prvotnog teritorija te županije te rekonstruira različita jurisdikcijska područja koja od polovice 13. stoljeća nastaju na teritoriju nekadašnje županije.

Mladen Andreis s Instituta Ruđer Bošković, Irena Benyovsky s Hrvatskog instituta za povijest i Ana Plosnić s Instituta za povijest umjetnosti autori su izvornog znanstvenog rada "Socijalna topografija Trogira u 13. stoljeću". Prateći društvene procese koji su djelovali na formiranje srednjovjekovne urbanističke strukture, u radu se analizira vrsta i prostorni razmještaj nekretnina u Trogiru u 13. stoljeću, posebno položaj kuća gradskog plemstva.

Sljedeći izvorni znanstveni rad "Dva trgovačka inventara kao pokazatelj ekonomskog i kulturnog života u Zadru u XVI. stoljeću" dolazi nam iz pera Sabine Florence Fabijanec iz

Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zagrebu. Na temelju dva inventara iz 14. stoljeća autorica analizira gospodarski život Zadra u promatranom razdoblju, kao i utjecaj gospodarskog rasta na kulturna zbivanja.

Mladen Ančić iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru autor je izvornog znanstvenog rada "Vrijeme i okolnosti postanka Novigradskog zbornika". Rad je posvećen vremenu i okolnostima u kojima nastaje Novigradski zbornik, tekst starohrvatskog običajnog prava. Autor u radu dokazuje da je zbornik nastao oko 1452. godine te da je dopunjen 1454. godine.

"Razilaženja oko pripadnosti Srijema; bečki dvor, Hrvatski sabor i biskup Franjo Jany" izvorni je znanstveni rad Darka Viteka s Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu. Temeljeći svoje istraživanje na širim društvenim prilikama u vrijeme prijelaza sa 17. na 18. stoljeće, autor piše o načinu na koji je Srijem prešao u vlasništvo obitelji Odiscalchi te kako su na taj potez bečkog dvora reagirali srijemski biskup Franjo Jany i hrvatski staleži.

U sljedećem izvornom znanstvenom radu "Povijest grkokatoličke Marčanske biskupije (biskupije Vlaha) za zagrebačkog biskupa Petra Petretića iz 1662. godine" autor Zlatko Kudelić s Hrvatskog instituta za povijest u Zagrebu analizira opširno izvješće zagrebačkog biskupa Petra Petretića o grkokatoličkoj biskupiji u Marči. Pismo je sastavljeno na zahtjev cara Leopolda I. i u njemu biskup Petretić daje poprilično detaljnu analizu stanja u Vojnoj krajini, odnosa Katoličke i Pravoslavne crkve te povijesti crkvene unije u Hrvatskoj. Spomenuti su i razlozi zbog kojih bečkom dvoru nije bilo prihvatljivo to izvješće biskupa Petretića.

Šime Demo iz Rijeke autor je izvornog znanstvenog rada "Prikaz opsade Beča 1683. g. u Eutimiji Benedikta Rogačića". Ovaj rad temelji se na didaktičnom spjevu "Euthimya" dubrovačkog pjesnika Benedikta Rogačića koji u petom pjevanju tog epa prikazuje kršćansku pobjedu nad Turcima kod Beča 1683. godine.

Demografskom poviješću Murtera bavi se u svom izvornom znanstvenom radu "Stanovništvo Murtera u 18. stoljeću i početkom 19. stoljeća - Građa iz matičnih knjiga 1718. - 1815." Kristijan Juran iz Zadra. On u svom radu oslikava, na temelju podataka iz matičnih knjiga murterske župe, dalmatinsku ruralnu zajednicu u 18. i početkom 19. stoljeća, oslanjajući se na osnovne demografske pokazatelje.

"Diplomacija Dubrovačke Republike uoči njezina pada i diplomatsko konzularni prijam austrijskog predstavnika Ivana Timonija" izvorni je znanstveni rad Bernardice Pavlović iz Zagreba. Na temelju izvorne arhivske građe u radu se analizira djelovanje dubrovačke diplomacije zadnjih godina postojanja Republike. Također je opisana detaljna i frekventna percepcija austrijskog konzula u Dubrovniku Ivana Timonija.

Posljednji rad u ovome broju "Povijesnih priloga" izvorni je znanstveni rad Gorana Arčabića iz Muzeja grada Zagreba "Formiranje i rad Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u vrijeme preporoda (1841. - 1848.)". U središtu autorova interesa je nastanak i razvoj tog društva, jedne od najvažnijih institucija Hrvatskog narodnog preporoda, od početka 1841. do proljeća 1848. godine.

POVIJESNI PRILOZI - HISTORICAL CONTRIBUTIONS, br. 26, god. 23., Institut za hrvatsku povijest, Zagreb 2004., str. 1-230

U ovome, najnovijem broju "Povijesnih priloga" objavljeno je devet znanstvenih radova te veći broj ocjena i prikaza knjiga i časopisa. Radovi objavljeni u ovom broju tematski su vezani uz hrvatsku povijest od polovice 14. stoljeća do polovice 19. stoljeća.

Gordan Ravančić s Hrvatskog instituta za povijest autor je preglednog rada "Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348. - 1353.) - raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra". Temeljeći svoj rad na izvornoj građi

autor analizira neka pitanja vezana uz pojavu kuge u dalmatinskim gradovima u 14. stoljeću i uspoređuje istraženost tog problema u našoj i zapadnoj historiografiji.

Drugi rad u ovome broju časopisa pod naslovom "Kruna, kralj i Grad: odnos Dubrovnika prema ugarskoj kruni i vladaru na početku protudvorskog pokreta" izvorni je znanstveni rad Zrinke Pešorda Vardić s Hrvatskog instituta za povijest. U radu se razmatra odnos Dubrovnika prema ugarskom vladaru i kruni Sv. Stjepana u početku protudvorskog pokreta (1384. - 1390.), a posebna pažnja posvećena je dolasku na prijestolje Sigismunda Luksemburškog.

Sljedeći rad "Pro Honore et Commercio Nostris: Some Aspects of Venetian Maritime Commerce Illustrated by the Late Fifteenth Century Venetian Manuscript" izvorni je znanstveni rad Evgenije Anichenko zaposlene u Institute of Russian History u St. Peterburgu. Svoje istraživanje autorica temelji na izvornom rukopisu iz 15. stoljeća pod naslovom "Barbadigo Agostino, Dux Venetiarum/Instructiones Datae Angelo Gradenigo" koji se čuva u Ruskoj nacionalnoj knjižnici u St. Peterburgu. U radu je prikazana mletačka trgovačka politika usko povezana s političkim i društvenim prilikama u kasnosrednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj Veneciji.

"Fante della Giustizia Vecchia: Splitsanin Juraj Ivanov - jedan istaknuti hrvatski iseljenik u Mlecima u XVI. stoljeću" izvorni je znanstveni rad Lovorke Čoralić s Hrvatskog instituta za povijest. Na osnovi podataka iz niza oporuka i kodicila Jurja Ivanova, nastalih od 1542. do 1558. godine, rekonstruiran je društveni, vjerski i obiteljski život jednog imućnog i uglednog hrvatskog iseljenika u Veneciji u vremenu kada hrvatska prekojadranska migracija doživljava vrhunac.

Zlatko Kudelić s Hrvatskog instituta za povijest autor je izvornog znanstvenog rada "Izvjješće zagrebačkog biskupa Petra Petretića o Svidničkoj (Marčanskoj) biskupiji caru Leopoldu I. iz 1667. godine". U ovome radu autor je problematiku suzio na djelovanje grkokatoličkog marčanskog biskupa Gabrijela Mijakića i širenje unije među pravoslavnim krajišnicima, a piše i o habsburškoj vjerskoj politici među krajišnicima te se bavi i drugim izvorima koji govore o crkvenoj uniji.

"Kašićev prijevod Biblije, isusovački red i Sveta Stolica (O propalom pokušaju izdanja jedne knjige)" izvorni je znanstveni rad Antala Molnára sa Sveučilišta ELTE u Budimpešti. Autor članka bavi se poviješću nastanka Kašićeva prijevoda Biblije i analizira politiku Svete Stolice, isusovačkog reda i Kongregacije za širenje vjere koji su se protivili izdavanju Kašićeve Biblije.

Nakon toga slijedi izvorni znanstveni rad Ivane Jukić s Hrvatskog instituta za povijest "Istražni postupak zagrebačkog biskupa Emerika Esterházyja godine 1708. - poimanje suvremenika o biskupovoj osobnosti i slika stanja biskupije". U radu je obrađen cjeloviti zapisnik istražnog postupka za postavljanje biskupa Emerika Esterházyja za zagrebačkog biskupa. Obrađujući taj povijesni izvor, autorica prikazuje stanje u Zagrebačkoj biskupiji i gradu Zagrebu te upoznaje čitatelja s likom biskupa Esterházyja koji je kao banski namjesnik predsjedao Hrvatskim saborom od 1709. do 1717. godine.

Pregledni rad "Slike nacije u himnama Srednje Europe" napisao je Csaba Gy. Kiss sa ELTE Sveučilišta iz Budimpešte i s Katedre za hungarologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Analizom himni zemalja postkomunističke Europe autor pokušava izložiti nacionalno samoviđenje i stereotipe prema drugim nacijama koji se pojavljuju u tim himnama, od kojih je većina nastala u 19. stoljeću.

Na kraju se nalazi izvorni znanstveni rad "Put zemljomjera Šimraka u 'Gornju Italiju' - prilog poznavanju povijesti Hrvatsko-slavonskoga gospodarskoga društva sredinom 19. stoljeća" čiji je autor Goran Arčabić iz Muzeja grada Zagreba. Tematski se taj rad nadovezuje na autorov rad o Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu objavljenom u prošlom broju ovoga časopisa, samo što se ovaj put autor ograničio na jednu u nizu inicijativa koje je to društvo poduzelo radi

poboljšanja poljodjelske proizvodnje do 1848. godine. Riječ je o putu geometra Vasila Šimraka kojega društvo šalje u Lombardiju kako bi proučio tehnike navodnjavanja polja.

Daniel Patafta

MEĐUNARODNI ZNANSTVENI SKUP “EKOISTORIJA PODRAVSKOG VIŠEGRANIČJA” POVIJESNO DRUŠTVO KOPRIVNICA I MEĐUNARODNI ISTRAŽIVAČKI PROJEKT “TRIPLEX CONFINIUM - HRVATSKA VIŠEGRANIČJA U EUROMEDITERANSKOM KONTEKSTU”, SUPROJEKT “PODRAVSKO VIŠEGRANIČJE” ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST ODSJEKA ZA POVIJEST FILOZOFSKOG FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU, KOPRIVNICA, OD 13. DO 15. STUDENOGA 2003.

Povijesno društvo Koprivnica i međunarodni istraživački projekt “Triplex Confinium - hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu” (voditelja prof. dr. sc. Drage Roksandića), odnosno njegov suprojekt “Podravsko višegraničje” Zavoda za hrvatsku povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu organizirali su 2. međunarodnu znanstvenu konferenciju izvedbenog projekta “Podravska višegraničja” i ujedno 8. znanstveni skup Povijesnog društva Koprivnica. Skup je nosio naslov “Ekohistorija podravskog višegraničja (od cca 15. stoljeća do 1918. godine)”, a održavao se u Koprivnici od 13. do 15. studenoga 2003. godine.

U četvrtak, 13. studenoga, skup je bio vrlo svečano otvoren u koprivničkoj Gradskoj vijećnici. Na otvorenju su govorili predsjednik znanstvenog odbora prof. dr. sc. Drago Roksandić, predsjednik organizacijskog odbora Hrvoje Petrić, koprivničko-križevački župan Josip Friščić, predsjednik koprivničkoga Gradskog vijeća prof. dr. sc. Dragutin Feletar, predstavnica Dravske lige i članica koprivničkoga Gradskog poglavarstva Helena Hećimović i predsjednica Povijesnog društva Koprivnica Ružica Špoljar.

Prva cjelina priopćenja, koja se održala prijepodne, nosila je naslov “Ekohistorija rijeke Drave: temeljni problemi i izvori”, a s referatima su sudjelovali Dragutin Feletar (Prirodoslovno-matematički fakultet Zagreb) “Nizina Drave u Podravini - prirodna osnova kao faktor naseljenosti”; Drago Roksandić i Kristina Milković (Filozofski fakultet Zagreb) “Drava, rijeka bez obala? Ukrštena protivnička viđenja (kraj 18. i početak 19. stoljeća)”; Nenad Moačanin (Filozofski fakultet Zagreb) “Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima”; Karl Kaser (Graz) “Čovjek i ekologija iz historijsko-antropološke perspektive”; Hrvoje Petrić (Filozofski fakultet Zagreb) “Čovjek i okoliš na granici: Drava i ljudi do sredine 19. st.”; Zoltán Hajdú (Pečuh) “Drava: as administrative and political border” i Harald Heppner (Graz) “Umweltbedingungen an der Drau im Spiegel der Josephinischen Landesaufnahme”.

Isti dan popodne u drugoj cjelini o podravskim naseljima, koju je moderirao prof. dr. sc. Dragutin Feletar, sudjelovali su Mirela Slukan Altić (Hrvatski državni arhiv Zagreb) “Fizionomsko-morfološke osobine ruralnih naselja Varaždinskog generalata i Križevačke županije u 18. i 19. stoljeću”; Bojan Cvelfar (Zgodovinski arhiv Celje) “Narava zdravi - primeri zdravilišča Rogaška Slatina v prvi polovici 19. stoletja”; Ljiljana Dobrovšak (Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar” Zagreb) “Židovi i njihov utjecaj na transformaciju naselja podravskog višegraničja krajem 19. i početkom 20. stoljeća”; Sašo Radovanovič (Pokrajinski muzej Maribor) “Razvoj Maribora in njegovih predmestij v drugi polovici 19. stoletja”; Mladen Matica (Županijski zavod za prostorno uređenje, Koprivnica) “Prostorni razvoj Đurđevca i njegov okoliš s posebnim osvrtom na

pridravski prostor”; Ratko Vučetić (Institut za povijest umjetnosti Zagreb) “Prostorni razvoj gradova u Podravini između srednjeg vijeka i 19. stoljeća”; Darja Radović-Mahečić (Institut za povijest umjetnosti Zagreb) “Razvoj hrvatskih gradova uz Muru i Dravu u 19. stoljeću (1790. - 1918.)” i Gojko Mišković (Sombor) “Urbana historija kao faktor reeuropeizacije Vojvodine - Studija slučaja Sombora”.

Treća cjelina nosi naslov “Čovjek i jezična komunikacija na Dravi: jezik, etnos i književnost”. U njoj su sudjelovali Zvonko Kovač (Filozofski fakultet Zagreb) “Motivi rijeka u usmenom i suvremenom pjesništvu”; Csaba G. Kiss “O Dravi kao književnom motivu kod Mađara”; Boris Golec (Zgodovinski inštitut M. Kosa, ZRC SAZU Ljubljana) “Etnične in jezikoslovne razmere v mestih in trgih (slovensko)štajerskega Podravja in Pomurja do 1800.” i Daniel Barić (Ecole pratique des hautes etudes, Pariz) “Das Drautal aus französischer Sicht : Berichte im 18. und 19. Jahrhundert”.

Navečer je u suorganizaciji Društva za povjesnicu i starine u Torčecu održano predstavljanje 4. broja časopisa za multidisciplinarna istraživanja “Podravina” uz prigodni kulturni program i zakusku. Na predstavljanju su govorili urednici prof. dr. Dragutin Feletar i Hrvoje Petrić, prof. dr. Mira Kolar-Dimitrijević, prof. dr. Drago Roksandić, dr. Tajana Sekelj-Ivančan, mr. Tatjana Tkalčec i Ivan Zvijerac.

U petak, 14. studenoga, pod vodstvom prof. dr. sc. Dragutina Feletara i Hrvoja Petrića održana je stručna ekskurzija po prostorima uz rijeku Dravu (od ušća rijeke Mure do ušća potoka Ždalice u Dravu) s ručkom u Đurđevcu, gdje su sudionici posjetili prostor nekadašnje utvrde Novi Zrin, Legrad, Šodericu, Golu, utvrdu Pepalaru, šumu Repaš, Molve, Đurđevac i Hlebine (Galeriju Generalić).

Isti dan poslijepodne u koprivničkoj gradskoj vijećnici održana je četvrta cjelina skupa “Gospodarska povijest Podravine”, a kojoj su sudjelovali s priopćenjima: Mira Kolar-Dimitrijević (Filozofski fakultet Zagreb) “Šume uz rijeku Dravu”; Željko Holjevac (Institut društvenih znanosti “Ivo Pilar” Zagreb) “O mlinovima i mlinarenju na Dravi potkraj 18. i početkom 19. stoljeća”; Vladimir Kalšan (Čakovec) “Mostovi na rijekama Dravi i Muri”; Milivoj Redep, Miroslav Žugaj i Ksenija Vuković (FOI Varaždin) “Agrarni odnosi i poljoprivredna proizvodnja u Bjelovarsko-križevačkoj županiji na prijelazu 19. u 20. stoljeća s posebnim osvrtom na rijeku Dravu i njeno priobalje”; Zlata Živaković-Kerže (Hrvatski institut za povijest) “Problem odvodnje u osječkom kraju (19. i početak 20. stoljeća)”; Silvija Pisk (Filozofski fakultet Zagreb) “Veze Podravine i planova za isušivanje Lonjskog polja u 19. st.” i Mario Šipek (Varaždin) “Odnos čovjeka i okoliša - dravska zanimanja s osvrtom na Sylva”.

Peta cjelina skupa nosila je naslov “Prema interdisciplinarnosti u povijesti rijeke Drave: kulturni identiteti u promjenama”, a u njoj su sudjelovali Katarina Horvat-Levaj (Institut za povijest umjetnosti Zagreb) “Sakralna barokna arhitektura Podravine”; Ivan Mirnik (Arheološki muzej Zagreb) “Nacrt numizmatičke topografije Podravine”; Janez Balažic (Pokrajinski muzej Murska Sobota) “Recepcija plemiških ciklusov v gotskem stenskem slikarstvu med Rabo in Dravo”; Metka Fujs (Pokrajinski muzej Murska Sobota) “Medkulturne razlike kot temelj družbene neenakosti, na primeru Prekmurja”; Metoda Kemperl (Ljubljana) “Jožef Hoffer (1700. - 1764.) - arhitekt brez meja” i Franc Kuzmič (Pokrajinski muzej Murska Sobota) “Cerkvena uprava zagrebske škofije v Prekmurju in njen vpliv na Prekmurje”.

Navečer je u koprivničkoj gradskoj vijećnici održano predstavljanje knjige dr. sc. Mirele Slukan Altić “Povijesna kartografija - kartografski izvori u povijesnim znanostima”. Na predstavljanju su govorili urednik prof. dr. sc. Dragutin Feletar, recenzenti prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević i prof. dr. sc. Drago Roksandić te autorica.

U subotu, 15. studenoga, skup je bio održan u zgradi koprivničkih visokih škola (veleučilištu). Šesta cjelina konferencije nosila je naslov "Podravsko višegraničje kao problem vojne povijesti". U njoj su priopćenja imali Andrej Hozjan (Sveučilište Maribor) "Slavonskokrajiška špionaža in vojnopoštna mreža v 16. stoletju: viri v Gradcu/Graz, finance in organizacija"; Marko Šarić (Filozofski fakultet Zagreb) "Vlaške zajednice i njihov utjecaj na ekosistem dravskog porječja" i Nataša Kolar (Pokrajinski muzej Ptuj) "Vojska na Ptuju od 16. stoljetja do 1918."

Posljednja, sedma cjelina "Mentalne karte: Drava novog vijeka kao istraživački problem" svoja su izlaganja imali Dunja Brozović Rončević (Zavod za lingvistička istraživanja, HAZU, Zagreb) "Rijeka Drava u kontekstu svoga imena"; Zdenko Balog (Pučko otvoreno učilište Križevci) "Neki problemi toponomastike Križevačke županije s težištem na prostoru uz rijeku Dravu" i Štefanija Popović (Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu) "Osnovni podaci o gospodarstvu na Rasinjском vlastelinstvu i okolnim posjedima sredinom 19. stoljeća".

U organizacijskom odboru - koji je osmislio, pripremio i proveo cjelokupnu izvršnu organizaciju skupa te prikupio financijska sredstva za njegovo održavanje - djelovali su predsjednik Hrvoje Petrić i članovi prof. dr. sc. Dragutin Feletar, prof. dr. sc. Drago Roksandić, Ružica Špoljar, Željko Krušelj, dr. med. Davorin Hećimović i dr. sc. Mirela Slukan Altić.

Znanstveni odbor konferencije bio je međunarodni, a činili su ga predsjednik prof. dr. sc. Drago Roksandić (Zagreb) i članovi prof. dr. sc. Mira Kolar-Dimitrijević (Zagreb), prof. dr. sc. Dragutin Feletar (Koprivnica-Zagreb), prof. dr. sc. Karl Kaser (Graz), prof. dr. Nenad Močanin (Zagreb), doc. dr. sc. Andrej Hozjan (Maribor) i dr. sc. Géza Pálffy (Budimpešta). Ovog skupa ne bi bilo bez materijalne i financijske pomoći koju su dali Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske, Grad Koprivnica, Koprivničko-križevačka županija, Podravka, INA-Naftaplin, Meridijani, Podravska banka, Grad Đurđevac, Općina Drnje, Općina Molve, Općina Gola, Općina Sv. Đurđ i vinogradarstvo Mije Petrića. Svi sudionici su, uz prigodne darove, dobili i po primjerak časopisa "Podravina" (broj 4). Treba spomenuti i to da je ovaj međunarodni znanstveni skup uspio realizirati sve dogovorene planove.

Dio priopćenja s ovoga međunarodnog znanstvenog skupa objavljen je ili će biti objavljen u časopisu "Podravina", a do kraja 2005. godine od većine priopćenja sa skupa planira se prirediti knjiga o ekohistoriji rijeke Drave i njezina priobalja u sunakladništvu Povijesnog društva Koprivnica, međunarodnog istraživačkog projekta "Triplex Confinium" i izdavačke kuće Meridijani.

Hrvoje Petrić

TOMISLAV ĐURIĆ, ZAŠTO SU ŠUTJELA LEPOGLAVSKA ZVONA, MERIDIJANI, SAMOBOR, 2004., 208 STR.

Pogrešno je misliti da je Lepoglava samo "prijestolnica hrvatskih robijaša". Lepoglava je, prije svega, jedno od sjedišta i ishodišta bogate hrvatske kulturne povijesti. To je grad podno planine Ivančice u kojem su stoljećima, zahvaljujući pavlinima, nastajala najznačajnija djela hrvatskog jezikoslovlja i književnosti.

U tom je gradu pjesnik i pavlinski leksikograf Ivan Belostenec (1593. - 1675.) sastavio svoj veliki rječnik "Gazophylacium", a graditeljsko i slikarsko značenje pavlina te visoki umjetnički dometi Ivana Rangera (1700. - 1753.) teme su proučavanja koje često nadilaze usko hrvatske okvire. U Lepoglavi je na početku 16. stoljeća osnovana prva javna gimnazija u kontinentalnoj Hrvatskoj, a u 17. stoljeću u tom se gradu studirala filozofija i teologija. Tih nekoliko činjenica

potvrđuje da je u kulturološkom smislu riječ o iznimnoj sredini koju treba sustavno i temeljito istraživati i proučavati. Nacionalna je obveza kroz zaštitu i prezentaciju tog bisera i riznice barokne umjetnosti i kulture omogućiti generacijama što dolaze upoznavanje s europskim kulturnim vrijednostima na samom izvoru.

Nažalost, Lepoglavu je stoljećima pratila zla kob. Nakon što se stotinama godina u tom gradu učilo, gradilo te stvarala kulturna dobra trajne vrijednosti austrijski car Josip II. 1786. godine ukinuo je pavlinski red, a 1851. njihov lepoglavski samostan, nekadašnje rasadište i riznica hrvatske prosvjete i kulture, pretvoren je u kaznionicu. Otada je kulturno dobro koje su nam u naslijeđe ostavili pavlini svakim danom propadalo sve više.

Međutim, unatoč svim tim nedaćama, zahvaljujući dobrom duhu bijelih fratara koji je nastavio živjeti u tom kraju te upornom i hrabrom zauzimanju nekih pojedinaca, uspjelo se do danas sačuvati ono najvrednije. No, da to ponekad nije bilo nimalo lako, potvrđuje i knjiga Tomislava Đurića "Zašto su šutjela lepoglavska zvona". Riječ je o knjizi u kojoj autor intervjuima sudionika, originalnim člancima i dokumentima svjedoči te smireno i iskreno progovara o sudionicima i događajima u godinama Hrvatskog proljeća u Varaždinu i Čakovcu.

Duhovno i tvarno ozračje u kojem se događa Hrvatsko proljeće na hrvatskom sjeverozapadu početkom 70-ih godina prošloga stoljeća ponajbolje oslikava središnji dio Đurićeve knjige. Riječ je o prijepisu novinskog serijala "Zašto šute lepoglavska zvona" što ga je tijekom srpnja 1971. godine u pet nastavaka objavio novinar T. Đurić u tjedniku "Varaždinske vijesti".

Zašto su godinama šutjela lepoglavska zvona? Naime, vjernicima iz Lepoglave, pod raznoraznim izgovorima, dvadesetak godina nije dopuštan ulazak u njihovu župnu crkvu Blažene Djevice Marije, zaštićeni spomenik graditeljske baštine koji je barokni izgled dobio sredinom 17. stoljeća. Umjesto molitve i zvuka orgulja, njihovom crkvom nekoliko godina samo su odzvanjali koraci i glasovi srbijanskih restauratora pristiglih iz Beograda. S takvim se stanjem bilo teško pomiriti, a tamošnji vjernici bili su dovedeni u situaciju da planiraju gradnju nove manje crkve. Koga se ipak pokrenuo kada su predstavnici ondašnje vlasti u Ivancu i lepoglavskoj Mjesnoj zajednici, uvjereni da je gradnja novog sakralnog objekta nepotrebna, odlučili rješenje potražiti na najvišim onodobnim republičkim adresama. Međutim, osim ponekog zaključka, ništa se konkretno nije poduzimalo, a težina šutnje lepoglavskih zvona u hrvatsku javnost dospjela je kroz tekstove novinara T. Đurića. Umjesto lepoglavskih zvona, zvonile su Đurićeve riječi. Nakon toga su očekivano uslijedile brojne reakcije građana i vjernika, a bilo je i polemika.

Mnogo toga je govorilo u prilog zaključku da državna vlast, a posebno neki pojedinci na istaknutim dužnostima, namjerno zapostavljaju rješavanje lepoglavskog problema. Na takav zaključak reakcija predstavnika državnih vlasti bila je vrlo žestoka, a nakon Karadorđeva obavljena je čistka u "Varaždinskim vijestima". Autor članaka T. Đurić ne samo da je ostao bez posla, nego je i doživotno isključen iz Društva novinara Hrvatske.

Sudbini novinara T. Đurića po mnogočemu su slične i sudbine ostalih istaknutih ljudi proljećarskog zanosa kao što su dr. Dragutin Feletar, mr. Ernest Fišer, dr. Zvonimir Bartolić, prof. Drago Biščan, prof. Nikola Dugandžić, Vid Fijan i drugi.

Knjiga "Zašto su šutjela lepoglavska zvona" priča je o želji i htijenju da se hrvatsko društvo i hrvatska kultura razvijaju bez pritisaka i odnarođivanja. Sjeme zasijano na početku 70-ih urodilo je hrvatskom slobodom dvadesetak godina kasnije.

Objavljujući izvorne dokumente, Đurić bez mržnje i poziva na osvetu imenom i prezimenom razotkriva progonitelje proljećarskih ideja. Knjiga "Zašto su šutjela lepoglavska zvona" u jednom svome dijelu dokumentarna je priča o ljudskoj dvoličnosti, intelektualnom kukavičluku i ljudima koji su, koristeći se komunističko-partijskim metodama, radili sve kako bi zaustavili proces osvjješćivanja hrvatskog naroda. Tome su služili i veliki prilog dali i neki varaždinski novinari.

Novinski isječci, zapisnici s raznih partijskih kružoka i komisija te drugi dokumenti govore da u to vrijeme nije bilo lako hrvatski misliti, osjećati, govoriti, a kamoli pisati.

Jer, bilo je to vrijeme spaljivanja knjiga, naprasnog ukidanja hrvatskih kulturnih društava i institucija, kao i njihove nakladničke djelatnosti. Bilo je to vrijeme podmetanja, progona, prisluškivanja i šikaniranja novinara, prosvjetnih i kulturnih djelatnika. Bilo je to vrijeme kad se pjesnicima sudilo zbog rodoljubne pjesme.

Unatoč bolnom sjećanju, danas iz pera Tomislava Đurića, ali ni ostalih lučonoša proljećarskih ideja u Varaždinu i Čakovcu ne progovara mržnja. Dapače, želja im je da njihovi progonitelji, danas kad se Hrvatska razvija u miru i slobodi, samo pomognu njezinu razvoju.

Knjiga T. Đurića "Zašto su šutjela lepoglavska zvana" još je jednom potvrdila da je istina vertikala kojoj se čovjek stalno vraća. Istina je trajna vrijednost koju, unatoč posljedicama, vrijedi svjedočiti i promicati.

Kristijan Skočibušić

UPUTE SURADNICIMA

A WORD TO ARTICLES' CONTRIBUTORS

Časopis Podravina objavljuje članke koji se recenziraju i one koji ne podliježu recenzentskom postupku. Članci koji se kategoriziraju kao znanstveni i stručni moraju imati dvije pozitivne recenzije.

Recenzirani radovi kategoriziraju se na sljedeći način:

1. Izvorni znanstveni članci, kratka priopćenja, prethodna priopćenja i izlaganja sa znanstvenog skupa sadrže neobjavljene rezultate izvornih istraživanja u potpunom ili preliminarnom obliku. Oni moraju biti izloženi tako da se može provjeriti točnost rezultata istraživanja.

2. Pregledni radovi sadrže izvoran, sažet i kritički prikaz jednog područja ili njegova dijela u kojemu autor i sam aktivno sudjeluje. Mora biti naglašena uloga autora izvornog doprinosa u tom području u odnosu na već objavljene radove, kao i iscrpan pregled tih radova.

3. Stručni rad sadrži korisne priloge iz područja struke i za struku, koji ne moraju predstavljati izvorna istraživanja. Časopis objavljuje i tekstove koji spadaju u grupu "građa" koja sadrži, prema pravilima za objavljivanje, pripremljene izvorne dokumente.

Kategoriju **članak** predlažu dva recenzenta, a u slučaju njihova neslaganja konačno mišljenje donosi uredništvo. Kategorizacija se navodi i objavljuje u zaglavlju članka.

Uredništvo i urednici pridržavaju pravo na manje izmjene teksta, lekture i grafičkih priloga, ali tako da to bitno ne utječe na sadržaj i smisao članka.

Uredništvo ne odgovara za navode i gledišta iznesena u pojedinim priložima. Časopis izlazi u pravilu dva puta godišnje, a rukopisi se ne vraćaju.

Osim recenziranih članaka, časopis "Podravina" objavljuje recenzije i prikaze knjiga te periodike, a prema potrebi obavijesti, bilješke, reagiranja i slično.

Jednom prihvaćeni članak obvezuje autora da ga ne smije objaviti na drugom mjestu bez dozvole uredništva časopisa koje je članak prihvatilo, a i tada samo uz podatak o tome gdje je članak objavljen prvi put.

Prilozi za časopis "Podravina" moraju biti pisani na računalo, u jednoj od verzija programa MS Word (od 6.0 nadalje) ili iznimno u nekom od programa koji su kompatibilni s MS Word. Svi tekstovi moraju biti snimljeni u formatu MS Word dokumenta (*.doc). Potrebno je koristiti font Times New Roman. Veličina slova je 12, a prored 1,5. U bilješkama je veličina slova 10, a prored jednostruki (single).

Uredništvu treba dostaviti jedan ispis teksta i disketu (ili CD).

Članci se mogu predati osobno uredniku ili se šalju na adrese (s naznakom: Za časopis "Podravina"):

- odgovorni urednik prof. dr. sc. Dragutin Feletar, Trg mladosti 8, 48000 Koprivnica
- Meridijani, Obrtnička 17, 10430 Samobor, casopis@meridijani.com
- urednik Hrvoje Petrić, Trg kralja Zvonimira 8, 48000 Koprivnica, h.petric@inet.hr

Članci ne bi smjeli prelaziti opseg od dva arka (32 kartice), a autori dobivaju besplatno primjerak časopisa "Podravina" te prema mogućnostima i do deset primjeraka separata.

Tablice, grafički prilozi (crteži, karte i dr.) i fotografije moraju imati numeraciju i takav raspored u tekstu da ih je moguće uvrstiti paralelno s tekstem. Grafički prilozi se prilažu u originalu, svaki na posebnoj stranici, formata do A4. Naslov tablice (skraćeno Tab.) stavlja se iznad, a izvor ispod nje. Izvorni znanstveni članci u pravilu ne smiju koristiti grafičku dokumentaciju drugih autora. Ako se koristi takva dokumentacija, obvezno treba citirati autora. Kod objavljivanja starih karata i grafika treba navesti autora, izvor ili ustanovu gdje se grafički prilog čuva te signaturu ako postoji.

Svaki je autor dužan dostaviti sljedeće podatke o članku i sebi:

- a) naslov članka
- b) ime(na) autora
- c) naziv i adresu ustanove u kojoj autor radi
- d) za članke koji se recenziraju potrebno je priložiti sažetak, a on treba sadržavati opći prikaz teme, metodologiju rada, rezultate i kratki zaključak. Treba ga pisati u trećem licu i izbjegavati pasivne glagolske oblike, a optimalan opseg sažetka je tekst koji ima oko 250 riječi
- e) ključne riječi na jeziku članka.

Članci se objavljuju u pravilu na hrvatskom, njemačkom, slovenskom i engleskom jeziku.

CITIRANJE I PISANJE BILJEŽAKA

Prezime autora piše se velikim tiskanim slovima (verzal), a ime običnim slovima (kurent). Naslov članka se piše običnim slovima, a naslov djela udesno nagnutim slovima (kurziv). Kod citiranja i članka se može, ali i ne mora staviti "str." ili "s." Najbolje je samo napisati broj stranice. Kada se isto djelo ponovno navodi u članku na drugome mjestu, treba upotrijebiti skraćeni naziv, a navodi se samo prvo slovo imena autora i prezime te prvih nekoliko riječi djela ili članka i broj stranica.

Drugi način ponovna citiranja sadrži prezime autora, prvo slovo imena verzalom, godina izdanja i broj stranice. Ako je isti autor iste godine napisao dva ili više teksta, onda se citira godina s dodatkom malog slova po abecedi, 1991.a, 1991.b, 1991.c itd.

Na kraju članka se može, ali i ne mora priložiti popis literature i izvora, i to abecednim redom.

